

**FİRUDİN HƏSƏN OĞLU RZAYEV**

**NAXÇIVAN MAKROTOPONİMLƏRİNİN  
LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası  
Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin  
13 iyul 2018–ci il (protokol № 16) 16/10  
№-li qərarı ilə çapa təqdim edilmişdir.*

**NAXÇIVAN- 2019**

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI**  
**NAXÇIVAN BÖLMƏSİ, İNCƏSƏNƏT, DİL VƏ ƏDƏBİYYAT**  
**İNSTITUTU**

**Baş məsləhətçi:**

**İ.M.HACIYEV**

*AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix  
elmləri doktoru, professor*

**Elmi redaktor:**

**A.M.BABAYEV**

*Filologiya elmləri doktoru,  
professor*

**Elmi rəyçi:**

**Ə.A.QULİYEV**

*AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya  
elmləri doktoru, professor*

**F.H.RZAYEV.** Naxçıvan makrotoponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri.  
Bakı: ADPU nəşr. 2019, 244 s.

Monoqrafiyada Naxçıvan ərazisindəki makrotoponimik sistemin oykonim, oronim, hidronimik adarın tarixi məlumatlardakı yeri, daşdığı mənalar, bu mifik inancların əski mənbə və salnamələrdə yeri ətraflı tədqiq edilmişdir. Bu makrotoponimlərə daxil olan adlar arxiv materialları və qaynaq məlumatları əsasında linqvistik təhlilə cəlb edilmiş, qədim sözlər qruplaşdırılmışdır. Onların prototürk-Azərbaycan dili elementləri olduğu lüğətlər əsasında tədqiq edilmiş, dilimizin əski dövrlərinə dair yeni tarixi faktlar elmi cəhətdən sübut edilmişdir. Naxçıvan makrotoponimlərinin yayım arealı və ümumtürk onomastik vahidləri ilə müqayisəli təhlil edilərək, dilimizin ilkin ifadə imkanları elmi baxımdan əsaslandırılmışdır.

Kitab elmi tədqiqatla məşğul olan aspirant, dissertantlar və digər elmi təbəqələrin nümayəndələri, tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

## GİRİŞ

Ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan ərazisi öz qayaüstü piktroqrafik yazı işarələri və rəsmləri, arxeoloji mədəniyyət nümunələri, coğrafi adlardakı prototürk tayfa adları, mifik inanc əlamətləri ilə dünya ictimaiyyətinə öz qədimliyini təqdim etməkdədir. Bu tarixi faktlar ərazinin ibtidaidən aliyə doğru daima prototürk inkişafının-sivilizasiyasının ocağı olduğunu, bəşəri sivilizasiyalardan özünəməxsus əlamətlərlə seçildiyini və onların bir qisminə təsir etdiyini bir daha sübut edir. Ərazinin qədim maddi mədəniyyət nümunələri daş dövrü mədəniyyətə qədər dayanmaqla, dünya elm adamlarının diqqətini bu gün də özünə cəlb etməkdədir. Təbii ki, müəyyən dövrlərə aid bu qədər tarixi mədəniyyəti özündə yaşadaraq günümüze qədər daşımış bu qədim diyarın coğrafi adları, onun makrotoponimləri də bu tarixi qədimlikdən, bu tarixlərdə baş vermiş siyasi proseslərin izlərindən kənar deyil.

Son dövrlər xüsusi tədqiqat sahələrindən biri kimi özünü təqdim edən, öz xüsusi quruluşunda əsl tədqiqat obyektinə çevrilən onomastikanın toponimika bölməsi və onun tədqiqi geniş inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Biz tədqiqatlara müqayisəli diqqət etdikdə, beynəlxalq aləmdə, eləcə də çar Rusiyası ərazilərində bu toponimik istiqamətdəki tədqiqatların müəyyən qədər sistemli olaraq XIX əsrin ikinci yarısından inkişaf etməyə başladığını görürük. Göstərilən elm sahəsinin və elmi tədqiqatların SSRİ ictimai quruluşunun 1950-1965-ci illərində daha da inkişaf etdiyi özünü göstərir. Xeyli tədqiqatların əsas obyektinə çevrilən bu sistemin tədqiqi yüzdən yuxarı E.M.Murzayev, V.A.Nikonov, E.M.Pospelev, A.P.Dulzon, A.İ.Popov, eləcə də öz fikirlərinin təsdiqi baxımından K.V.Trever, İ.M.Dyakonov E.A.Qrantovski, Z.İ.Yampolski, A.P.Novoseltcev, Q.A.Melikişvili kimi tarixçilərin əsərlərində bu sistemə müraciət olunmuşdur.

Lakin o dövr tədqiqatlar sayəsində nəşr olunan yeni elmi monoqrafiya və ümumiləşdirilmiş ensiklopedik əsərlərin əksəriyyəti siyasi fikirləri, ideoloji məqsədləri həyata keçirmək baxımından tərtib edilmişdir. Bu əsərlərin xeyli hissəsi təhrif olunmuş tarixi faktlardan ibarət olmaqla, əsl həqiqətlərdən kənar, işğalçı dövlət olaraq Rusiyanın siyasi maraq dairələrini özündə əks etdirmişdir. O dövr nəşr olunmuş elmi əsərlərdə elmi nəticə və fikirlərin bir qismi səthi olaraq tarix və dil faktlarına əsaslandığından, bu yazılarda fikirlər fərqli olaraq yer almış, göstərilən elmi nəticələrin əksəriyyəti bir-birini təkzib etmişdir. Diqqət etdikdə belə fikirlər əsasən rus, fars, erməni, gürcü alimləri N.Y.Merpert, F.K.Burin, İ.M.Dyakonov, M.İ.Artamanov, Q.A.Melikeşvili, E.A.Qrantovski, Q.Q.Qeorqadze, M.S.İvanov, N.A.Aristov, F.M.Markov, N.K.Smironov, N.B.Kozlova, N.A.Baskkov, S.T.Eremyan, A.N.Ter-Qevondyan, A.O.Manandyan, Q.A.Kapançyan kimilərinin əsərlərində yer alır. Bu yazılarda qədim türk xalqları onomastikasında yer almaqla ümumtürk arealında da təkrarlanan toponimik vahidlər təhrif olunmuşdur. Bu adları yaradan tayfa adları, eləcə də Naxçıvan ərazisi ilə bağlı toponimik adlar kütləvi şəkildə tariximizdən uzaqlaşdırılmışdır. Bu yazılarda istər oykonim, oronimlər, istərsə də hidronimik adlarda müəyyən səs artımı və səs dəyişimi ilə, prototürklərə aid məlumat və tarixi faktlar qeyri millətlərə və dillərə aid edilmişdir.

Elmi cəhətdən təsdiq olunmayan bu cür siyasi fikirlər bütöv Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan toponimik sistemindən də yan keçməmiş, xüsusilə bu ərazinin ən qədim və qədim dövrləri təhrif edilmiş, ərazinin etnogenezi, onların tarixi, coğrafiyası və etnoqrafiyası, əsasən də dilinin yazıyaqədərki və yazı dövrlərini özündə cəmləşdirən toponimik sistem təhrif olunmuşdur. Bu əsasən ermənilərin rus siyasəti ilə bu ərazilərə zorla yerləşdirilməsindən sonra daha geniş sürətdə həyata keçirilmişdir. Bu tarixi faktlar Azərbaycanın görkəmli alimləri Y.Mahmudov,

N.Mustafa, E.Məmmədovun ermənilərə məxsus arxiv mənbələrindən götürərək birgə hazırlayıb nəşr etdirdikləri “Tarixi adlara qarşı soyqırım” kitabında, eləcə də N.K.Smironov və Q.A.Melikeşvilinin tədqiqat əsərlərində, bununla bərabər digər mənbələrdə də öz geniş əksini tapır (72; 230; 249).

Bunun əsas səbəbi isə ərazilərdəki coğrafi adlar-toponimik sistemin öz quruluş formasında dil, tarix, coğrafiya, etnogenezlə yanaşı həm də o xalqa məxsus olan qədim mifik inancları qorumasıdır ki, bu da elmi baxımdan xalqların tarix səhnəsində olduğu dövrü və onların kimliyinin göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan da son dövrlər ümumdünya xalqlarının daha çox müraciət etdiyi əsil tədqiqat obyektı və mənbələrindən biri kimi özünü təqdim edən məhz toponimik adlar sistemidir. Bütün bu amilləri özündə birləşdirən Naxçıvan ərazisinə məxsus makrotoponimik sistem günümüzə qədər gəlmiş əsaslı mənbə kimi öz qiymətini itirməmişdir. Qeyd etdiyimiz bütün bu elm sahələrinin tədqiqat zamanı birlikdə mövcud toponimik sistemə tətbiqi, buradakı coğrafi adların mənalarının açıqlanmasına, bunları yaradan xalqın qədim tarixinə, dilinin ilkin dövrü və təkamülünə, etnogenezi və mifinə aydınlıq gətirə bilər. Göstərilən amilləri bütünlükdə bu elm sahəsinə tətbiq etmədən onların tədqiqata cəlb edilməsi isə, təbii ki, adlarda mövcud olan bir qrup faktların tədqiqatdan kənarlaşdırılmasına yol açır. Bu cür səthi, mənbə və sözlüklərə istinad edilmədən verilmiş etimoloji izahlar isə yekun nəticədə natamamlıq ortalığa çıxarır. Belə yanlışlıqlar Azərbaycan torpaqlarına göz dikmiş düşmənlərimizə qədim ərazi, tarix və dil iddiaları üçün “yeni elmi faktlar vermək” imkanları yaradır. Lakin bu elmlər vəhdətindən adlara yanaşdıqda Naxçıvan ərazisində bütün bu makrotoponimik sistemi özündə əks etdirən oykonim, oronim, hidronim və s. coğrafi adlarda əski türk sözləri, tayfa adları və bu tayfaların inancını özündə qoruyan tanrı adları, müxtəlif variantlı semantik formalaşmalar müşahidə edirik.

Ərazi toponimik sisteminin etimoloji, linqvistik izahları isə, buradakı dil ünsürlərinin, tarix, etnogenez, eləcə də mifik inanc və etnoqrafik faktların kimə aid olduğunu tam olaraq ortaya qoyur. Bütün bu tarixi faktlar isə xalqımızın qədimliyini təsdiq edən əsl həqiqətləri üzə çıxarmaqla əsassız torpaq iddialarında olan ermənilərə yetərli elmi təkziblər yerindədir.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, heyrətamiz qədim mədəniyyətə malik olan qədim Naxçıvan diyarının hazırkı makrotoponimik sistemi bu qədimliyin tarixi yaddaşı olmaqla buradakı dil və tarix prototürklərə aid olmaqla, daha qədimlərlə səsleşir. Mənbələrə diqqət etdikdə biz mövcud ərazinin toponimik adlar sistemindəki tayfa adları və xeyli sayda türk dili elementlərinin ümumtürk arealında təkrarlanmaqla, eyni zamanda Şumer, Assur, Akkad, Het, Axxiyava, Urartu yazılarında da öz əksini tapmaqla burada təkrarlandığını görürük. Bu isə adları formalaşdıran As, Naxər, Kas, Kutı, Hürri, Türükkü, Lulubi, Şu, Subər, Tus, Tal, Doray, Pal, Turdi, Maq, Kəngər, Sak, Oğuz kimi 80-dən yuxarı prototürk boylarının geniş bir arealda yayımına əsaslı tarixi sübutlardır. Bu tayfaların belə geniş arealda yayımı isə onların qədim tarixi proseslərin davamlı iştirakçıları olduğunu birmənalı təsdiq etməklə yanaşı yayıldıqları ərazilərdə öz dil imkanları hesabına toponimik adları da formalaşdırdıqlarını sübut edir ki, biz bəzi ərazilərdə də toponimik adlarımızın təkrarı ilə qarşılaşırıq (158, s. 83-110,191-199; 159, s. 95-189).

Ərazi toponimik adlarındakı dil və tarix, tayfa adları, mifik inanc əlamətləri göstərilən prototürklərin bir ittifaqda, eyni dildə danışan, eyni mənşədən gələn tayfalar olmaqla, Azərbaycan xalqının, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan əhalisinin formalaşmasında iştirakına danılmaz tarixi sübutlardır. İstər bu adlardakı tarix və dil ünsürləri, mifik əlamətlər, istərsə də ərazidəki arxeoloji mədəniyyət nümunələrində bu tayfa adlarının

izləri və onların ümumtürk arealında yayımı, qaynaqlar və antik mənbələrin məlumatlarında tarixi proseslərlə bağlı yer alması, bəşəri sivilizasiyada türk qövminin tarixi rolunu ortaya çıxarır. Naxçıvan ərazisindəki adların formalaşmasında qədim tayfaların bu ərazidə məskun olan yerli xalq-aborigen tayfalar olduğu və onların tarixi dövrlərinə istinadən ərazinin ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri kimi formalaşdığını da tam olaraq sübut edir. Öz maddi-mədəniyyət nümunələri ilə tariximiz, dilimiz, etnoqrafiya və etnogenezimizin haqqında dəyərli məlumatlar verən bu makrotoponimik sistem, tədqiqatlardan əldə olunan yeni elmi nəticələr ilə dünya tarixşünaslığında yer alan bəzi yanlış məqamlara da aydınlıq gətirir. Burada hazırkı dövr özünü qədim xalq kimi qələmə verən bir qrup azlıqda olan xalqların uydurma tarixə və mədəniyyətə sahib olduğu da yeni elmi nəticələrdə əsl tarixi təsdiqini tapmaqdadır.

Naxçıvan ərazisinin makrotoponimik sistemi həm də antik müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı, qədim mənbə məlumatlarında yer almaqla bu amillər baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu faktlar və onu özündə daşımaqla əsl tədqiqat obyektı olan toponimik sistem, xeyli sayda tədqiqatçıların diqqətini çəkmiş və bu gün də diqqət mərkəzindədir. Müqayisəli təhlillər zamanı biz onların tədqiqat əsərlərinə diqqət etdikdə, burada müəyyən izahlarla rastlaşırıq ki, bu əsl tədqiqatdan uzaq olmaqla, mövcud toponimik sistemə müxtəlif yöndən yanaşmalardır ki, tədqiqatlar əsasən siyasi məqsədlərə xidmət etmişdir. İstər fonetik dəyişmələr yolu ilə sözlərə yeni səs artımı, istər komponentlər əlavəsi və çıxarılması ilə adlar mənbələrdəki məlumatlardan kənar görünüşdə təhrif olunmaqla səthi və məqsədli tədqiq edilmişdir ki, bu faktları arxiv materialları və mənbələr tam təkzib edir. Haliyədə tədqiqatların əsas mövzusu və obyektı olub öz idarəçiliyimiz altında olan və ərazinin mövcud aktiv fonduna daxil olan etnooykonim, etnooronim, etnohidronim kimi makrotoponimlərin lingvistik xüsusiyyətləri ortaya yeni tarixi faktlar

çıxarır ki, burada istər dil, istərsə də tarixi faktlar fikrimizin doğruluğunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan elmində 1950-60-cı illərdən bu günə toponimik tədqiqatlar istiqamətində biz A.Qurbanov, B.Budaqov, A.Axundov, A.Babayev, M.Seyidov, Y.Yusifov, R.Yüzbaşov, S.Mollazadə, Q.Qeybullayev, Q.Məşədiyev, M.Seyidov, T.Əhmədov, H.Mirzəyev, Ə.Hüseynzadə, M.Məmmədov kimi tədqiqatçıların əsərlərində Azərbaycan ərazisinin toponimik sisteminə dair xeyli yeni elmi nəticələrlə qarşılaşırıq (83, s. 47; 100; 88, s. 139-140; 107, s.19-25; 114; 172, s. 87-89). Bu tədqiqatlarda Azərbaycanımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan toponimik sisteminin, əsasən oykonimlərin də bir qismi linqvistik təhlillərə cəlb olunmuş, ərazi toponimlərinə istinadən müxtəlif xarakterli fikirlər irəli sürülsə də, bununla bərabər tədqiqat əsərlərində istər dil və tariximiz, istərsə də bu xalqın mifik dünyagörüşü ilə bağlı xeyli elmi faktlar da ortalığa çıxarılmışdır. Naxçıvan toponimik sisteminin məhz bu istiqamətdən tədqiqində İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, A.Bağırov, A.İmanlı, Q.Gültəkin və başqalarının tədqiqatları xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Burada ayrı-ayrı toponimik qat sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş, onların formalaşmasında iştirakı olmuş bəzi tayfaların dili və əraziləri tarixi qaynaqlar əsasında dəqiqləşdirilmiş, bu istiqamətdə qiymətli faktlar üzə çıxarılmışdır (94; 95; 116, s. 303-312; 121, s. 9-13; 122, s. 20-28;129). Bütün bunlar isə, qədim dilimiz, tariximiz, əski mifik təfəkkürümüz və etnoqrafiyamızın tədqiqi istiqamətində gərəkli mənbələr kimi xüsusi istinad obyektləridir.

Göstərilən tarixi faktlara baxmayaraq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi 1950-1990-cı illər, sovetlər dövrü dərc olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya ensiklopedik və ümumiləşdirilmiş əsərlərlə yanaşı, M.İ.Dyakonovun araşdırmalarında Midiya tarixi əsasən farslara aid edilməklə burada əhalinin etnogenezi “irandilli” kimi verilmişdir. Burada bəzi hallarda türklərin tarixi məsələlərinə



toxunulmaqla, mənbələr əsasında onlara dair yetərli antik mənbə məlumatları da verilmişdir ki, bu da tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu hal V.İvanovun da əsərlərində təkrarlanmış, E.Qrantovski isə ümumiyyətlə bütün tədqiqatları dövrü Ön Asiyada yerli-oborigen prototürk tayfalarını “farsməşəli”, “irandilli” hesab edir. M.A.Dendamayevin yazılarında da qədim Azərbaycan ərazisi mədəniyyəti İran və fars mədəniyyəti kimi təqdim edilmişdir. İstər ümumdünya tarixinə dair, istərsə də dünya xalqlarının mifi ensiklopedik əsərlərində isə bəzi tarixi faktlarla bərabər, türk tarixi və mifini istiqamətində xeyli təhriflərlə qarşılaşırıq. Bütün bu siyasi ideologiya xeyli müəlliflərin yazılarındakı yanlış fikirlər əcnəbi müəlliflərinin yeni tədqiqatlarında da təkrarlanır (ətraflı bax, 60; 61; 73; 75; 202; 206 ; 215). Burada biz dil, tarix və etnogenezimiz, eləcə də mifik təfəkkürümüzə bağlı xeyli təhriflərlə qarşılaşırıq ki, bu hal bütün göstərilən sahələrin mənbələr əsasında yenidən tədqiqi zərurətini ortaya qoyur. Əks təqdirdə biz müəyyən ərazilərimizi, tariximizin müəyyən dövrlərini, adlarda olan mifik təfəkkürümüzü və onun tarixini əsasən xristian aləminə, onlardakı etnik qruplara “güzəştə getmək” məcburiyyətində qala bilərik. Bəs bu gün bu istiqamətdə onlar hansı metod və siyasi gedişlərə, hansı tarixləri öz adları ilə bağlamağa əl atırlar? Onların gələcəkdə bu istiqamətdə torpaqlarımızdan əldə etmək istədikləri nədir?

Son dövrlər əsasən də 1995-ci illərdən başlayaraq Rusiyanın paytaxtında yerləşdirilmiş və bu gün də fəaliyyətini davam etdirən “Drujba-Dostani” (Dostluq), “Yazıki mira” (Dünya dilləri), qədim şəhərimiz Dərbənddə yaradılmış “Yujdağ” kimi siyasi məqsədlər güdən mətbəələrdə Azərbaycanın xalqının qədim dil və tarixi təhrif olunmaqda erməni, kürd, talış, gürcü, fars və s. etnik qruplara aid edilməkdədir. Burada Q.Qeorqadze, Q.Kapansyan, N.Arutunyan, M.Xaçikyan, A.Qazıyan, L.Məmməd kimi erməni, gürcü, kürd, və b. bu kimi yüzlərlə əcnəbi alimlərin elmi uydurmaları yer alır. Onları

himayə edən rus dövləti Moskvada göstərilən siyasi yönlü mətbəə və elmi jurnalları təsis etməklə, buradakı əcnəbi müəlliflərin yazılarında Bütöv Azərbaycanın (“Şimal”, “Cənub”, “Qərb”) antik mənbələrdəki və müəllf əsərlərindəki qədim yerini təhrif etmişdir. Hazırda da prototürk tayfalarının istər dili və tarixi, istərsə də sahib olduğu ərazilər və burada onlara məxsus çarlıq və dövlət qurumları təhrif edilməkdədir. Azərbaycan ərazilərində böyük güc olmuş prototürk tayfalarının dili və mənşəyi, tarixi, mifi və etnoqrafiyası siyasi məqsədlə əsasən xristianlıqda olan etnik qruplarının adına yamanır. Burada bir qrup tayfalar isə, fars və kürdlər hesab edilməklə ərazilərimiz bu tayfalara aid ərazi kimi göstərilir ki, burada da xristian faktoru əsas rol oynayır. Əgər bu siyasi proseslərə diqqət etsək, bu göstərilən uydurma elmi mərkəzlərdəki adları çəkilən kənar müəlliflər ya xristian, ya da onların siyasi məqsədinə xidmət edən, Azərbaycan ərazisində son dövrlər məskunlaşmış azlıqdakı etnik qruplardır. Məhz onların məqalələrində əski tarixi mədəniyyətimiz, dilimiz, etnoqrafiyamız və xeyli sayda adlarımız yadlara məxsus mədəniyyət, adlar kimi təhrif edilmiş, prototürklərə aid dil, tarix və ərazilər xalqımızın tarixi mədəniyyəti və dilindən uzaqlaşdırılmışdır (201, s. 71-168.; 219, s. 168-184.; 221, s. 197-223.; 224, s. 70-71. ; 225, s. 35-37; 226, s. 65.). Biz bütün bu əcnəbilərin yazılarda yer alan siyasi təhriflərin, elmi şərhlərin məqsədli izahların nəyə xidmət etdiyinə dair yazılarımızda geniş təhlillər verməklə, tarixi və dil faktları ilə bu uydurmaların əsassız olduğuna sübut etmiş xeyli mənbələr göstərmişik (158, s., 27-32). Təbii ki, bu mənbələrdən kənar araşdırmalardan ortaya çıxan elmi nəticələr siyasi oyunların alətinə çevrilmiş və bu gün də daha aktiv şəkildə, müxtəlif iddialarla davam etməkdədir.

Təbii ki, Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın toponimik sisteminə də bu siyasi proseslərdə məqsədli və səthi yanaşılmış, onlardakı tayfa adları, bu tayfaların dilləri, mifik

təfəkkürün izləri siyasi yöndən azlıqda olan xristian xalqlarına aid edilmişdir. Bu tədqiqatçıların əsərlərində əsas toponimik adlarımız, onları yaradan tayfa adları təhrif, olunmaqla, onlarda bəzi əlavələr və səsvəzlənmələr edilmişdir. Bu yolla da guya adları, yaradan tayfalar ya erməni, gürcü, ya da ərəb, fars, əsilli tayfalar olması fikri irəli sürülmüşdür. Bunlar olmadıqda belə toponimik adlar “anlaşılmayan mənalı adlar” kimi izah olunmuş, antik mənbə, salnamə yazılarındakı dil və tariximiz “kimliyi bəlli olmayan xalqlara” aid yazılar olaraq göstərilmişdir. Sovetlər dövrü bu cür siyasi xarakterli yazılara istinad edən əcnəbi alimləri ilə yanaşı yerli alimlərin də əsərlərində fikir müxtəliflikləri yaranmışdır. Bu tədqiqatlarda ayrı-ayrı konsepsiyalar irəli sürülmüşdür ki, bu “yeni fikirlər” antik mənbələrdə olan tarixi faktlardan, eləcə də salnamə yazılarındakı məlumatlardan kənar olmaqla, siyasi xarakter daşıyır. Bu cür əsaslı tarixi mənbə və faktlara söykənməyən, həqiqətdən uzaq müxtəlif fikirlər isə xeyli yanlış elmi nəticələr ortalığa çıxarmışdır (Ətraflı bax, 158, s, 28-46; 159, s.73-90).

Lakin son dövrlər istər toponimik sistemə dair tədqiqatlarda, istərsə də bu istiqamətdə yazılan xeyli sayda monoqrafiya və elmi məqalələrdə yeni tarixi faktlar üzə çıxarılmışdır. Bu istiqamətdə keçirilən elmi konfranslarda, eləcə də namizədlik və doktorluğa dair dissertasiyalarda bu fikirləri tamamilə təkzib edilmişdir. Bu konfranslardakı məruzələrdə, eləcə də bu istiqamətdə yazılmış yeni monoqrafiya və tədqiqat əsərlərində bir çox tarixi faktlar ortaya çıxarılmışdır. Onların elmi nəticələrində Azərbaycan, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisindəki toponimlərin çox qədim dövrlərə söykəndiyi antik mənbə məlumatları, qədim türk dili sözlüklərinə eləcə də arxeoloji nümunələrə istinadən elmi faktlarla araşdırılmış, onların prototürklərə aidliyi tam təsdiq edilmişdir. Əgər tarixi dövrləri izləsək, Bütöv Azərbaycan və bu qədim diyara aid Naxçıvan makrotoponimik sisteminin xeyli hissəsinin ən qədim

dövlərdən başlamış, XVIII əsrlərə qədər tarixi mənbələrdə yer aldığına şahidi olur. Bu ərazinin makrotoponimik sistemdə nəinki makrooykonim, makrooronim, makrohidronim, makroteonimlər və s. tanınmış coğrafi adlar, eləcə də əski türk tayfa adları, ərazidəki türk dövlət, çarlıq, ölkə qurumları və adları da yer almaqdadır. Təbii ki, əski türk dili sözlüklərinə istinad edilmədən, bu cür mənbələrdən kənar yazılmış monoqrafiyalar və onlara dair aparılmış etimoloji izahlar, xalqımızın dili və tarixinə yönəlmiş səthi və siyasi məqsədli izahlara yol açır. Makrotoponimlərdə yer alan ana dilimizin ilkin dövrlərinin xarakterik xüsusiyyətləri, əsl tariximizi və buradakı türk mifik təfəkkürü xalqın tarixi yaddaşındır. Bütün bu problemlərin tam həlli və bu kimi bir çox amillərin və tarixi faktların ilkin variantdan ortalığa çıxarılması üçün burada gərəkli olan bütün dil, tarix, etnogenezi kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Bildiyimiz kimi qədim əcnəbi tarixçiləri və coğrafiyaçılarının əsərlərini, eləcə də tariximizlə bağlı o dövrləri əhatə edən salnamə yazıları orijinaldan oxuya bilən Azərbaycan-türk mütəxəssisləri yetərinə deyil. Bu qədim dövr mənbələr əsasən əcnəbilər, siyasi yöndən öz fikirlərini həyata keçirməyə cəhd edən xristian dinində olan rus, erməni, gürcü, eləcə də onların tərəfdarı olan farslar tərəfindən araşdırılmaqla təhrif edilmiş, mətnlərə siyasi məqsədlə xeyli əlavələr olunmuşdur. Bu yazılarda biz dilimizin ilkin variantını özündə əks etdirən sözlərə, tariximizlə bağlı faktlara, mifik Tanrı, ölkə, yurd, və s. toponimik adlarımıza rast gəlirik ki, onlar xeyli sayda müəyyən fonetik səsvəzlənmə və əlavələrlə ilkin kökdən uzaqlaşdırılmışdır. Bu təhriflər isə, qeyd etdiyimiz kimi bütövlükdə xalqımızın dili, tarixi və etnogenezinə, toponimik adlarda mövcud olan dil elementlərini, eləcə də mifik baxışlarımızı xalqımızdan uzaqlaşdırmağa xidmət edir. Təbii ki, bütün bunların orijinaldan oxunması bu gün üçün xüsusi zərurət tələb edir. Məhz bu amillə bağlı bu istiqamətdə ayrıca elmi şöbələrin yaradılması, bu qədim

dilləri öyrənən milli mütəxəssislər yetişdirilməklə, mövcud problemlərə istiqamətləndirilməsi bu gün üçün zəruri olan əsas problemlərdən biridir. Onların bu baxımdan yetişdirilməsinin vacibliyi göstərilən elm sahələrinə istiqamətləndirilməsi, təbii ki, gələcək tədqiqatlarda saydığımız elm sahələrində, əsasən də dil, tarixi və coğrafi ərazimiz, istiqamətində xeyli yeni elmi nəticələr ortalığa çıxara bilər.

Bununla bərabər Assur, Hett, Axxiyava, Misir salnamə yazıları, eləcə də Boğazköy və İğdır yaxınlığında Diqor (Dögər) məzarlıqlarından aşkarlanan qədim yazılar da Azərbaycan xalqının ilk dövlət və ölkə quruluşları barədə qiymətli məlumatlar verir. Bütün bu mənbələr istər xalqın etnogenezi və onların daşdığı miflətin inanc, istərsə də bu qədim ərazidəki toponimik sistemi haqqında gərəklili məlumatlar verən çox zəngin tarixi mənbələrdir. Bu amillər nəzərə alınmaqla göstərilən mənbələri orijinaldan oxuya bilən elmi kadrlar da hazırlamaq vacib şərtlərdəndir. Çünki diqqət etsək, bu istiqamətdəki hazırkı mütəxəssislər də əsasən əcnəbilərdən ibarətdir və onlar tədqiqatlara siyasi yöndən meyl edirlər. Bu da gələcək tədqiqatlarda yeni problemlər yarada bilər. Bütün bu problemlər ciddi nəzərə alınmaqla istər Bütöv Azərbaycanımızın, istərsə də onun bir parçası olan qədim Naxçıvan ərazisi makrotoponimlərinin geniş, hərtərəfli tədqiqi əsl elmi nəticələr ortaya çıxara bilər. Siyasi məqsədlə hazırlanmış ensiklopedik kitablara və tədqiqat əsərlərinə müraciətlərdən əldə olunan “yeni elmi nəticələr” isə təbii ki, yanlış versiyalardır. Bu bir daha dilimiz, tariximiz, coğrafi ərazilərimiz və etnogenezimizi təhrif edə bilər. Xüsusi qeyd edək ki, xalqımızın tarixi etnik tərkibi, ərazisi günümüzdə hələ də bu cür siyasi problemlərlə üzləşməkdədir. Yalnız bütün bu göstərilən faktlar nəzərə alınmaqla aparılacaq tədqiqat işləri bizim öz dilimiz, tariximiz və itirilmiş ərazilərimizə qayıdışımızda mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

# **I FƏSİL.**

## **QƏDİM MƏNBƏLƏRDƏ NAXÇIVAN, ONUN MAKROTOPONİMLƏRİ, PROBLEMLƏR VƏ TARİXİ FAKTLAR**

### **1.Qədim mənbələrdə Naxçıvan və onun makrotoponimləri**

Bu gün də özünü ilkin bəşəri sivilizasiya mərkəzlərindən biri kimi təqdim edən Naxçıvan ərazisinin mədəniyyət nümunələri bu ərazidə arxeoloji araşdırmalar aparan Amerika, Rusiya, İngiltərə, Fransa, türkiyə və s. ölkələrin alimlərini öz qədim mədəniyyəti, ilkin şəhər qalaları, Duzdağ mədəniyyəti və istehsalı, eləcə də digər bu kimi maddi mədəniyyət sübutları ilə heyrtləndirməkdədir. Təbii ki, bu mədəniyyəti yaradan ayrı-ayrı etnik qruplar deyil, bütöv bir xalq olmuş, həm də buradakı istənilən makro toponimik sisteminin də adlanması-nominasiyasında onların iştirakı olmuşdur. Bildiyimiz kimi istənilən hər bir xalqın formalaşması minilliklərə söykənən, ibtidaidən aliyə doğru təkamülün nəticəsidir ki, bu proseslərdə o xalqın dil imkanları hesabına toponimik sistemin müəyyən qatları formalaşmışdır. İstənilən bir tarixi amildən ərazi makrotoponimik sisteminə yanaşsaq bu qədimlik danılmazdır. Ərazilərimizdəki orta tunc dövrü ilə səsləşən Gəmiqaya, Hügədi rəsmləri və yazıları, bu tarixdən də qabağa gedən Qazma mağara, Duzdağ mədəniyyəti şübhəsiz ki, ərazinin qədimliyinə yetərli tarixi sübutlardır və bu qədim mənbələrdə də öz izlərini qorumaqdadır. Yüzlərlə antik müəlliflərin yazılarında adı keçən Naxçıvan makrotoponimik sisteminə dair yazılar təsadüfi ola bilməz. Bu baxımdan mənbələrə nəzər salmağı elmi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik.

Biz qədim mənbələrə diqqət etdikdə, hələ m.ö. VI-V əsrlərdə yaşamış Hekatey Miletskinin “Zemleopisanie-Təsviri coğrafiya” əsərində Araz hidronimi və Muki tayfa adı ilə qarşılaşırıq (107, s. 18;

186; 200, s. 7). Herodot isə m.ö. V əsrdə özünün “Tarix” əsərində Araz çay adını, Ares, Dor, Tal türk tanrı adlarını, Sirakuz yer adını, **massaget, savramat, saspir, müşk, eləcə də uti, miki, kaspi, sak, doray, kara, maqnat, skif** tayfalarının və Midiya dövlət adı ilə bərabər onun tayfaları **bus, partagen, struxat, maq, arizant, budilər**in, eləcə də midiyalılara aid **siqin** tayfalarının adını göstərir (19, I, 28, 56, 101, 104, 153, 201-202, 205; II, 59, 63; III, 90, 92, 93, 116; IV, 21, 108; V, 9; VII, 145, 158). Təkcə bu iki müəllifin yazılarında Muki tayfa adı həm də “Miki”, Sak tayfa adı “Siqin” yazılışlarında göstərilir ki, qədim mənbələri izləmək zərurəti məhz bu baxımdan özünü tam olaraq təsdiq edir.

Naxçıvan makrotoponimləri, eləcə də tayfa adları ilə bağlı məlumatlara biz m.ö. I əsrin sonu, eramızın I əsrinin əvvəllərində yaşamış Strabonun “Coğrafiya” əsərində də rast gəlirik. Burada Araz çayı adı və Sakasena əyaləti ilə yanaşı bu ərazilərdə yerli sakinlər olan **sak, qarqar, şirak, massaget, gel, lek, kaspi** tayfalarının adları qeyd edilərək, onlar Alban tayfaları kimi göstərilir (27, s. 837-924).

Bununla yanaşı mənbələr və tədqiqatlardan da məlumdur ki, m.ö. I əsrdə yaşamış yəhudi tarixçisi İosif Flavi Naxçıvanı bəşər nəslinin ilk beşiyi, Nuhun saldığı ilk şəhər kimi göstərmişdir (9; 10). Bu cür tarixi məlumatlara eramızın II əsrində yaşamış qədim Yunan coğrafiyaçısı K.Ptolomeyin “Coğrafiya” əsərində də rast gəlirik. Onun yazılarında Naxçıvan şəhər adı “Naksuana” şəklində qeyd edilməklə, bu şəhər Cənubi Qafqazın və Şərqi ən böyük şəhəri kimi təqdim edilir (17, s. 252, 254). Qeyd edək ki, elə o dövr yunan tarixçisi Plutarxın “Seçilmiş tərcümeyi-hallar” kitabının II cild “Lukkul” bölümündə o zaman Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisində olan indiki İrəvanın cənub-şərqində **Araz** çayı adını çəkməklə onun üzərində **Artaksat** (indiki Artasəd) şəhəri olduğunu, “Nikiy və Krass” bölümündə m.ö. V-IV əsrə aid **Sirakuz** şəhər adını qeyd edib, “Aleksandr və Sezar” bölümündə isə, **Dansak, Kassi** kimi

toponim və tayfa adlarını göstərir (24, s.143, 428, 431, 584). Ola bilsin ki bu məlumatdakı **Dansak, Kassi** kimi toponim və tayfa adları başqa türk ərazilərində də olmuşdur. Lakin eyni adlar Naxçıvan ərazisində də təkrarlanır.

Əgər bu məlumatlara da diqqət etsək, buradakı Ər+tus+at- “Tus ərlərin yurdu” şəhər adı Artakşad, Artaşad kimi təhrif edilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək ki, burada hadisələr Midiyada təsvir edilsə də, M.Tomaşevski buradakı Tansak (müasir Danzik) məntəqə adını Suriya ərazisində göstərir (24, s. 598). Bildiyimiz kimi Sirakuz adı həm də “Dədə Qorqud” dastanında xatırlanır (16, s. 110). Əgər bu faktı da nəzərə alsaq, istər dastanın, istərsə də burada yer alan bu adın m.ö. V əsrə aid olduğu, ərazinin prototürk boylarına mənsubluğu birmənalı olaraq təsdiq olunur (-F.R.).

Bu cür məlumatlara Korneliy Tatsitin “Tarix” əsərində də rast gəlirik. Burada **Arsak** sülaləsi, **Midiya** dövləti adı və skiflər haqqında məlumatlarla qarşılaşırıq (18, s. 211, 254, 359, 633-636). Bununla bərabər ən qədim dövrə dair məlumatlarda **naxər, massaget və sak, bolqar, qazan, tolmat** kimi türk tayfa adları ilə yanaşı Araz, Muğan, Qazançı kimi makrotponimik adlar da yer alır (57, s. 19-20, 25, 38, 44, 390, 392, 397).

V əsr Alban tarixçisi Moisey Xorenlinin yazılarında isə, biz qədim Naxçıvan ərazisində Naxçıvan, Şəhur düzü, Xok, Xalxal, Əlincə qalası, Kəngər əyaləti kimi şəhər və məntəqə adlarına təsadüf edirik. Bu yazılarda eləcə də **kaspi, maskut, quqar, xaçmataq, maq**, kimi prototürk tayfa adlarına rast gəlirik (7, s. 67-69).

Naxçıvana aid yüzrlərlə toponimlər m.ö. VI, eramızın V-VII əsrləri Qafqazdakı hadisələrdən bəhs edən V əsr tarixçiləri Eqişe, F.Buzəndin və XIII əsr K.Gəncəlinin yazılarında da yer almışdır. Burada əsərlərdəki Araz (əsərdə Erasx), Gəncə (əsərdə Gənzək), Naxçıvan, Muğan, Partav, Ərincək-Əlincə qala adı, Dizək-Dizə, Talin, Sisakan (indiki Sisyan-F.R.), Vənənəd və s. vilayət, nahiyyə,



qəsəbə, şəhər adları göstərilir. Əsərlərdə eyni zamanda Naxçıvan əhalisinin etnogenezində xüsusi yeri olmuş o dövr **xəzər, qıpçaq, muqal, səlcuq, oğuz, qaçar, maskut** və b. türk tayfalarının tarixi proseslərdəki yeri haqqında məlumatlar verilir (12, s. 133-135; 15, s. 74, 76, 84, 218, 224). Qeyd edək ki, qədim Naxçıvana aid məlumatlar V-VII əsrlər gürcü mənbələrində də qeydə alınır. Burada bu ərazinin qədim bir türk yurdu olması elmi baxımdan elmi faktlarla tam olaraq təsdiq edilməklə yanaşı Naxçıvan (kitabda Naxiçevan), Xalxal, Əlincə şəhər, məntəqə və qala adları da göstərilir (107, s. 20-24).

VII-XII əsrlərdə yaşamış türk alban tarixçiləri Moisey Kalankatlı və Mixtar Qoşun “Alban tarixi”, “Alban salnaməsi” əsərlərində də biz Naxçıvan və onun toponimik sistemi, eləcə də yerli tayfalar və onların türk mifi haqqında xüsusi məlumatlarla rastlaşırıq. Bu əsərlərdə Naxçıvan toponimlərində yer alan Araz, Hunan qala, Kol, Maskut, Çol, Taron, Basil, Gilan, Utı, Kolmank, Yəcuc ölkə, vilayət, əyalət adları, Naxçıvan, Şəki, Danzik, Artaşat, Hunan qala, Sisakan-Sisyan, Kellar, Ərkuş, Kul, Xəzərqulux, Kulas, Erincak-Əlincə, Berd, toponimləri, Araz, Göyçə gölü hidronimləri və s. toponimik adlar barədə bəhs olunur. Bütün bunlarla bərabər bu əsərlərdə **xəzər, hun, türkman**, türk tayfa adları da çəkilməklə, türk mifi inancında yer alan Kuar, Tanrı xan allahlarına at qurbanlarının kəsildiyi də xüsusi qeyd edilir. Bir məsələ də burada xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir ki, kitabda Moisey Kalankatlının VII əsrdə doğulduğu və V əsrdən başlayaraq hadisələri şərh etməklə bunu X əsrə qədər davam etdirməsi faktı göstərilir ki, bu da qeyri-reallığı ortaya çıxır (21, s 4, 17, 23, 27, 151, 156, 190, 247). Fikrimizcə, bu problem ola bilsin ki, M.Kalankatlının yazılarında dərc olunmamış, onun kitabında yer almayan əlyazmaların bir qisminin X əsrdə işıq üzü görməsi ilə bağlı olmuşdur. Digər bir tərəfdən isə bu erməni uydurmaları da ola bilər ki, onlar bura ermənilərlə bağlı

müəyyən əlavələr etməklə bu yazıların guya X əsrdə tapıldığını iddia etmək üçün özlərinə “tarixi mənbə” yeri hazırlamaq məqsədi güdərələr ki, bu da erməni uydurmalarından irəli gəlmiş yanlış nəticələr olaraq əsərdə yer almışdır.

Naxçıvana aid xeyli sayda makrotoponim IX-X əsr ərəb mənbələrində yer alır. Naxçıvan ərazisi haqqında məlumatlar verən İbn Xordadbeh öz yazlarında IX əsrin ortalarında Naxçıvan ərazisinin inzibati cəhətdən üçüncü əmirliyə daxil olduğunu, Mərənddən vadiyədək on fərsəng, sonra Nəşəvaya-Naxçıvana qədər on fərsəng olduğunu, Nəşəva-Naxçıvanın Ərəb Ərməniyyəsi ərazisinə aid olmayaraq özündə Busfuracan, Dabil (Divin), Sirac Tayr (Şirak), baqravand və Nəşəva-Naxçıvanı birləşdirdiyini, eləcə də Nəşəva-Naxçıvanın bu ərazinin baş şəhəri olduğunu göstərir. Burada Naxçıvanla yanaşı Aran, Sisyan, Kasil, Əlincəqala, Aliabad, Araz, Badaşqan, Gilan, Düdəngə, Urmiya, Araz və s. kimi xeyli sayda toponimik adlardan da bəhs olunur. Müəllif Naxçıvanla bağlı xeyli tarixi fakt göstərməklə yazır: “III Ərəb Ərməniyyəsi özündə Busfuracan, Dabil (Divin), Sirac, Tayr (Şirak), Baqravand və Nəşəva-Naxçıvanı birləşdirirdi ki, Nəşəva-Naxçıvan bu ərazinin baş şəhəri adlanırdı. Onda Nəşəva-Naxçıvan necə Ərəb Ərməniyyəsi ərazisinə aid ola bilərdi?” (8, s. 31, 120-124, 150). **Bu faktlar da tariximizə və dilimizə istiqamətlənmiş təhriflərin elmi baxımdan əsassız olduğunu bir daha tam olaraq sübut edir.**

Elə bu dövr, IX-X əsrlər Əhməd ibn Lütfullah, Səid Nəfisi, Əl-Yaqubi, Əl-İstəxri, İbn əl-Fəqih, Yaqut əl-Həməvinin yazılarında da Naxçıvan ərazisi ilə bağlı xeyli makrotoponimlər göstərilməklə bu ərazinin qədimliyi haqqında yeni məlumatlarla, elmi faktlarla qarşılaşırıq. Onların yazılarında Nəşəva adlı şəhərin həmin Naxçıvan olması, Babəkin vətəninə Ərdəbil, Muğan və Araz düzənliklərini, Ordubad, Culfa, Haxçıvan və Mərənd nahiyyələrini əhatə etdiyi haqda geniş məlumatlara rast gəlirik. Bu müəlliflərin əsərlərində bəzilərinin

Naxçıvana “Nəqcuan” və o kökdən olmayan “Nəşəva” kimi deməsi, Nəşəvanın Azərbaycan şəhəri olub Arranda yerləşməsi, onun xalq arasında **Nəxcuan** adı ilə məşhur olub, bəzilərinin ona **Nəqcuan** da deyilməsi məlumatları ilə qarşılaşırıq. Burada Xoy, Urmiya Səlmasın da Nəşəva-Naxçıvana aidliyi, Naxçıvanın Basfurracan vilayətinin mühüm şəhəri olduğu və s. məlumatlar o dövr Naxçıvanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmaqla özündə xeyli ərazini birləşdirdiyini göstərir (2, s. 59; 26, s. 48; 264, s. 15; 265, s. 227).

Mənbə baxımından Naxçıvan toponimik adları həm də X-XII əsrlər ərəb-fars müəlliflərindən Əl-Balazuri, İbn əl-Fəqih, Qudm ibn Cəfər, Həmdullah Qəzvini, bununla bərabər də Vilhelm de Rubrukun yazılarında yer alır. Bu yazılarda Naxçıvanın iri bir dövlətin paytaxtı və gözəl bir şəhər olduğu, məlumat və yazıların bir qisminə “Nəşəva”, “Nəxcəvan”, “Nəqşi-cahan” şəklində adlandığı, eləcə də Naxçıvan göstərilən bütün qaynaqlarda türklərin yaşadığı ərazi kimi mövcudluğu geniş şəkildə yer alır. Buradakı məlumatlarda həm də Azərbaycan toponimik sistemi ilə yanaşı qədim Naxçıvan ərazisinin Naxçıvan, Xalxal, Ordubad, Sürəmərik, Əlincə qala, Azad, Gilan, Araz, Muğan kimi xeyli sayda makro toponimlərinin də adı çəkilir (33, s. 171; 13, s. 36-65; 117, s. 10-12; 141, s. 23; 107, s. 31).

Əgər bu məlumatlara müqayisəli şəkildə yanaşsaq, Naxçıvan Strabon və K.Ptalomeyin də qeyd etdiyi kimi həm Qafqazın, həm də Şərqi ən böyük şəhəridir. Bu isə Naxçıvan ərazisinin qədim tarixə malik olmaqla ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu da tam olaraq təsdiq edir.

Bildiyimiz kimi qədim Naxçıvan ərazisi XII-XIII əsrlərdə Atabəylər hakimiyyəti dövrü siyasi proseslərin mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu prosesləri əks etdirən tarixi qaynaq məlumatlarındakı siyasi tarixi proseslərdə, eləcə də bu ərazilərlə bağlı bir çox tarixi məsələlərə dair məlumatlarda Naxçıvana aid xeyli yeni elmi faktlar və ərazidəki makrotoponimik adlarla qarşılaşırıq. Bu cür mənbələrdə

Əlincə, Anabat, Gülüstan, Xalxal qala adları ilə bərabər, Naxçıvan, Gilan, Şarur, Aliabad, Culfa, Ordubad şəhər adları, Araz çayı hidronimi və s. bu kimi toponimik adlar yer almaqla, bu ərazilərdə baş vermiş siyasi proseslərdə adları keçən makrotoponimlərin hansı təzyiq və dağıntılara məruz qaldığı da göstərilir (194, s. 17-20, 36, 42, 56, 61, 150, 204).

Naxçıvan ərazisinin XIII-XIV əsrlərdə tarixi proseslərdəki yeri və bu ərazilərdəki toponimik adlar haqqında daha geniş məlumatlar Şihab əd-Din Mühəmməd ən-Nəsəvinin yazılarında xatırlanır. Burada Şərif əl-Mülkün Xoy və Mərənd şəhərlərini tutaraq soyğunçuluğa başlaması, onun Naxçıvanda və Azərbaycanın digər bölgələrində də var dövləti tamamilə ərazilərdən silməsi və s. tarixi hadisələr geniş təsvir edilir. Əsərdə bu tarixi proseslər baş verdiyi dövrlərdə qədim Naxçıvan ərazisinin Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Aliabad, Əlincə qala, Araz, Badaşqan, Dəmirli, Xok, Düdəngə, Xalxal kimi şəhər və kənd adları prosesin hədəfinə çevrilmiş, xeyli məntəqələr dağıntılara məruz qalmışdır. Bu proseslərlə bağlı ərazidə bir qrup hidronimlərin də adı mənbələrdə qeyd edilir (30, s. 16, 64, 30-32, 91, 156, 164, 324-327, 333, 363).

XV əsr müəllifi Fəzlullah ibn Ruzbihan Xuncinin yazılarında Naxçıvanla bağlı Əlincə, Arvana, Gülüstan qala adları, Yalquzağac (bu İlquzaqay kənd adının təhrifidir-F.R.), Xəlilli makrotoponimləri, alman səyyahı İohan Şiltberqerin yazılarında isə, Naxçıvanla yanaşı Əlincə adı da şəhər kimi göstərilmişdir (31, s. 42.; 107, s. 25). Tarixi mənbələrdə yer almış bu cür məlumatlardan aydın olur ki, o dövr dəfələrlə Naxçıvan ərazisi böyük siyasi proseslərin hədəfinə, döyüşlərin meydanına çevrilmişdir. Xeyli kəndlərlə bərabər ərazidə həmin dövrdə mövcud olan şəhərlər də dağıdılmışdır. Ərazidəki qədim Gilan şəhəri bunu təsdiq edir. Ola bilsin ki, yazılarda şəhər kimi adı keçən və bu gün məntəqə adı-oykonim kimi qalan Aliabad,

Əlincə kəndləri vaxtilə şəhər olmuş, sonra bu dağıdılmış şəhərlərin yerində kənd kimi bərpa olunaraq bu adları daşıyırlar (-F.R.)

Biz Naxçıvan makrotoponimlərinə, eləcə də Naxçıvanda baş verən tarixi proseslərə XV-XVI əsr tanınmış Səfəvi türk tarixçisi, məşhur İsgəndər Münşinin “Tarixe-ələmaraye-Abbasi”-“Dünyanın bəzəyi olan Abbasın tarixi” əsərində də rast gəlirik. Burada İrəvan, eləcə də Culfa bölgələri əhalisinin yerdəyişmələri-tarixi köçləri və bu çiçəklənən diyarın Naxçıvan, İrəvan, Culfa şəhərlərinin osmanlı və İran işğalları zamanı son dərəcə ağır vəziyyətlərlə qarşılaşması tarixi prosesi geniş yer alır. Bununla bərabər əsərdə Naxçıvan ərazisinin bir qrup Naxçıvan, Ordubad, Culfa, İrəvan, Maku və s. bu kimi müasir və keçmiş makrotoponimləri də qeyd edilən siyasi məsələlərdə dağıdılan mərkəzlər kimi göstərilir (11, s. 300, 445, 447, 452, 464-465, 506).

Qeyd edək ki, XVII əsr və sonrakı dövr bir qrup faktlar da bu fikirləri təsdiq edir. Biz Övliya Çələbinin yazılarında da Naxçıvan “Qələyi Nəxşivan”, Nəqş-i-cəhan-həqiqətən dünyanın ən gözəl şəhəri kimi, eləcə də Naxçıvan Şəhur, Sədərək, Culfa, Ordubad, Əlincə qala ətrafı bölgələrdə bostançılığın, üzümçülüyn geniş yayıldığı ərazi kimi qeyd edildiyini görürük (4, s. 294). Biz tarixi məlumatlara diqqət etdikdə XVII əsr Fransız səyyahı Şardenin də yazılarında Naxçıvan, Sədərək şəhər və məntəqə adı ilə yanaşı Arpaçay hidroniminin qeyd olunduğuna və Naxçıvan ərazisində Qaynar yazılışında şəhər adının da olduğu tarixi məlumatına da rast gəlirik (28, s. 62-63). Bununla bərabər XVI-XVII əsr mənbələri istər I şah Abbas dövrü, istər səfəvilər, istərsə də osmanlılar tərəfindən Naxçıvan dağıntılara məruz qaldığını göstərir. Bu proseslər zamanı xeyli şəhər və kənd döyüş meydanına çevrilmiş, Naxçıvan, Ordubad, Şəhur, Culfa bir sözlə Naxçıvan əyalət bütünlükdə, eləcə də Arazın sağ və sol sahil əraziləri, demək olar ki, Bütöv Azərbaycan dağıntıya məruz qalmışdır (240, s. 29, 47, 48, 53-54).

Əgər biz bura qədər olan bütün mənbə məlumatlarına diqqət etsək, Naxçıvan ərazisi demək olar ki, dünyanın ilk mədəniyyət və sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuş, əhalisi bütünlükdə türklərdən ibarət ən çox insan yaşayan ərazi və dünyanın ən böyük, tanınmış şəhərlərindən biri idi. Tarixi mənbələrdə özünə yer almış bu qədim şəhər, eyni zamanda böyük siyasi proseslərin də mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

E.Paxomovun yazılarında “Naxç” işarəsi ilə kəsilmiş Sasani sikkələri məhz Naxçıvan zərboxanasına məxsusdur” qəti fikirləri də (141, s. 27; 237, s. 17) bu ərazinin ən qədim dövrlərdən xüsusi mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub, beynəlxalq aləmin diqqətini çəkən bir ərazi kimi tanındığını göstərir. Fikrimizi qədim mənbələri əks etdirən Azərbaycan tarixinə dair materiallarda Naxçıvan haqqında “Əcaib-əd- dünya” əsərindən gətirilmiş bir ifadə də təsdiq edir: “Deyirlər ki, yer üzərində bundan çox əhalisi olan şəhər yoxdur” (53, s. 35).

Bu cür mənbələrdə Naxçıvanın qədim dövrlər dünyanın ən iri şəhərlərindən biri olması tam olaraq öz təsdiqini tapır. Naxçıvan ərazisində m.ö. VI-IV minilliklərdə tarix səhnəsində olan **As, Naxər, Türükkü, Kuti, Lulubəy, Hürri, Kas, Şu, Subar, Doray, Tal, Tus, Koman** kimi prototürklər də tarixi mənbələrdə xatırlanır. Bu tayfalarla bərabər tarixi qaynaqlarda biz m.ö. II-I minilliklər bu türklərin varisləri olan **Kəngər, Sak, Manna və Midiya** tayfaları **Bus, Maq, Arizant, Partagen, Budilər**, eləcə də **Skif, Kimmer, Bolqar-Bulqr, Oğuz** onların qolları, **Xəzər, Qazax, Sarmat** və s. kimi 80-dən yuxarı prototürk tayfalarını görürük (158; 159). Bu tayfalar öz dil imkanları hesabına mövcud ərazinin makrotoponimik sistemindəki coğrafi adları yaratmaqla bərabər, burada heyratəmiz prototürk mədəniyyətinin özünəməxsus nümunələrini də yaratmışlar. Bu mədəniyyət incilərini eramızın XXI əsrinə qədər gətirmiş ulu prototürk boyları öz varisləri ilə türk xalqları, eləcə də dünya tarixinə

ulu tarixdən heç vaxtı silinməyən ölməz türk-Azərbaycan möhürünü vurmaqla, onu əbədiyyətə qovuşdurmuşlar.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, son dövrlər əcnəbi və yerli alimlərin birlikdə Naxçıvanın müxtəlif bölgələrdə apardığı arxeoloji qazıntılardan əldə olunan mədəniyyət nümunələri də bu qədimliyi təsdiq edir. Yuxarıda da qeyd etdik ki, son dövrlər Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun şəxsi təşəbbüsü ilə xarici və yerli arxeoloqlar Şərur, Ordubad bölgələrində və Oğlanqala, Kültəpə, Duzdağ kimi digər ərazilərdə birgə qazıntı işləri aparmışlar. Bu qazıntılar zamanı aşkar edilən arxeoloji mədəniyyət nümunələri ərazidəki mədəniyyətin ən qədim dövrə, m.ö. VI minilliyə qədər söykəndiyini sübut edir. Naxçıvan diyarında erkən dövrlərdə şəhər mədəniyyətinin də formalaşdığını təsdiq edir (266, s. 149-176; 267, s. 25-28).

Bununla bərabər Naxçıvanın Xələc, II Kültəpə, Ovçular təpəsi, Şortəpə və digər ərazilərində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri bu mədəniyyət nümunələrinin bir qisminin m.ö. IV-III minilliklərə aid olduğuna dair xeyli əsaslı elmi faktlar üzə çıxarır. Qədim Naxçıvan ərazisinin Sərur, Şahbuz, Culfa, Ordubad və digər bölgələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlardakı dəfn adətləri, kromlex qəbirlər, əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri və digər tarixi faktlar bu qədim ərazidə qədim mədəniyyətin daima davam etdiyinə tarixi sübutlarıdır. K.X.Kuşnareva, Q.N.Lisiçina, R.M.Munçayev, B.A.Kuftin, N.Y.Merpert, T.İ.Qolubkina kimi rus, gürcü və b. bu kimi alimləri, eləcə də V.V.Əliyev, V.B.Baxşəliyev, S.H.Aşurov, Б.И.Ибрагимов, Ə.İ.Novruzlu və başqalarının Naxçıvanda apardığı arxeoloji tədqiqatdan əldə olunmuş materialların tarixi də bu ərazinin ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğuna yetərli elmi faktları ortaya çıxarır (213; 170; 231).

Ərazidə arxeoloji araşdırmalar zamanı əldə edilən qədim sikkələrdə şəhərin adının “Naxç” şəklində təqdimatı, eləcə də digər

tarixi arxeoloji faktlar da o dövr Naxçıvanın böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmaqla, ərazinin naxər-naxçı türklərinə aidliyini bir daha sübut edən elmi faktlardır (238, s. 45). Naxçıvanın böyük mədəniyyət mərkəzi olması fikri Əbd ər- Rəşid əl-Bakuvinin də yazılarında öz əksini tapır (1, s. 21, 49, 75). Azərbaycan türklərinin adət-ənənə baxımından bir arada birləşərək dövlət qurumlarına çevrilmə prosesi, yerdəyişmələr, tayfa birliklərinin dili və bu dilin imkanları hesabına toponimik adların adlanması-nominasiyası uzun bir tarixi prosesin nəticəsi olmuşdur. Ərazidə adları çəkilən prototürk tayfa adları ilə bağlı məntəqə adları-etnooykonimik adların mövcud olduğu ərazilərdə xeyli sayda arxeoloqlarımızın əldə etdikləri elmi nəticələr və tapılan mədəniyyət əşyaları, etnoqrafik materialların tayfa adları ilə tarixi eyniliyi də, ərazinin qədim Azərbaycan türklərinə aidliyini bir daha təsdiq edir (111, s. 11; 184, s. 10). Bu prosesin türk dilləri və tarixi baxımından müqayisəli tədqiqində toponimik adların və onomastik vahidlərin mühüm obyekt kimi müstəsna rolu da təbii ki, öz aktuallığını saxlayan əsas məsələlərdən olduğunu bir daha təsdiq edir ki, bütün bu adların tədqiqi xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Belə bir tarixi özündə yaşadan qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinin Azərbaycanın qədim dövlətlərinin qüdrətli əyalətlərindən biri, m.ö. VI minillikdən prototürk tayfalarının Ana yurdu olması, Naxçıvan coğrafi adları ilə də sübut olunur. Bu adların ümumtürk coğrafi arealında təkrarlanması və tarixi baxımdan onlardan daha qədimlərə söykənməsi, **ilk tarixi köçlərin cənubdan şimala doğru olduğunu bir daha təsdiq edir**. Tarixi təcrübəyə istinad edərək deyə bilərik ki, istənilən bir xalq tarixi inkişaf proseslərində öncə bir tayfa etnos, bundan sonra isə xalq olaraq formalaşmaqla sonrakı proseslərdə böyük gücə çevrilməklə dövlət statusu almışdır. Bu şəkildə dövlət olaraq tarixi sivilizasiyalarda hər hansı bir xalqın inkişafı və siyasi proseslərdə iştirakına qədər keçdiyi yolu diqqətlə



izləyən L.N.Qumilev, bu prosesin ən azı 1700-2000 illik bir dövrü əhatə etdiyini göstərmişdir (203, s. 7). Əgər Azərbaycan ərazisindəki Mitan, Aratta, Manna, Midiya, Atropatena Albaniya və s. dövlət və çarlıqların tarixinə diqqət edib 2 min ili də o tarixə əlavə etsək, Azərbaycan xalqı bir xalq kimi m.ö. VIII minilliyin əvvəllərindən formalaşmaqla tarix səhnəsində öz yerini almışdır. Təbii ki, toponimik adlar, o cümlədən əsasən oykonimik sistem də bu tarixi qədimliyin müxtəlif izlərini özündə saxlamaqdadır. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın işğal altına düşməsi və parçalanması onun dili, tarixi və coğrafiyasına təzyiq və təhriflərin yol açmasına səbəb olmuşdur. Bütün bu tarixi proseslər müqabilində əsl həqiqətlər tarixdə öz izlərini yaşatmaq gücündə olmuşdur. Bu cür tarixi faktlar və mənbələrdə ərazinin qədim türklərə mənsubluğu tam olaraq öz təsdiqini tapır. Lakin Avropa alimlərinin eləcə də keçmiş sovetlər birliyinin 1945-1960-cı illər coğrafi adlar üzərində aparılan tədqiqatları siyasi məqsəddən kənarda qalmamışdır. Bu araşdırmalarda istər coğrafiya, tarix, istərsə də dilçilik və etnogenez sahələri üzrə çoxsaylı problemlər, xeyli yanlış elmi nəticələr ortalığa çıxmışdır. Çar Rusiyası və Sovetlər dövründə yeni bir elm sahəsi, toponimik tədqiqatlar, toponimika elmi formalaşmağa başlamışdır ki, bu sahə də tarixin və dilin tədqiq baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin burada yeni elmi fikirlər yer almaqla bərabər, əsas məqsəd işğal altında olan ərazilərdə bu sahənin də siyasi yolla təhrif edilməsi idi. Bu tədqiqatlarda qədim adlar etnik qruplara mənsub adlar olaraq göstərilməklə, məqsəd əsasən xristian ideologiyasını möhkəmləndirməkdən ibarət olmuşdur. Qeyd edək ki, sovetlər dövrü bu istiqamətdə toponimik sistemin tədqiqində ortalığa çıxan ensiklopedik əsərlərdə, monoqrafiya və məqalələrdə xeyli ideoloji fikirlər yer almış və bunlar əsasən xristian faktoru xeyrinə əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Təbii ki, bütün bunların sayəsində bu gün son dərəcə gərəli və elmi əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan

və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanın makrotoponimlərinin qərəzsiz, mənbələr əsasında tədqiqi zərurəti meydana çıxmışdır ki, bu sahənin sistemli tədqiqi aktual problem olaraq öz həllini gözləyən məsələlərdəndir. Onomastik vahidlərin və onun əsas tərkib hissəsini təşkil edən toponimik layın (oykonim, oronim, hidronim və s.) müstəqil elm sahəsi kimi öyrənilməsi xalqımızın əsl dili, tarixi, eləcə də bu adlardakı tayfalar və onların kimliyi, inancları və s. problem məsələlərinə hərtərəfli aydınlıq gətirə bilər. Bu amillər aparılacaq tədqiqatın əsas məqsədi olmaqla bu ideologiyadan kənara çıxmamalı qərəzsiz tədqiqata üstünlük verilməlidir.

## **2. Qədim dilimiz və tariximizlə bağlı makrotoponimlərin siyasi yolla təhrifi**

İstənilən bir ərazi işğallara məruz qaldıqda işğalçı dövlət ilkin olaraq onun tarixini, bu tarixləri əks etdirən mədəniyyət abidələrini tarixdən silməyə cəhd edir. Daha sonra tarixi qaynaqlarda adı keçən bu xalqla bağlı mənbələr və adlar da dəyişdirilməklə onun maraq dairəsində olan xalqlara aid edilir ki, burada əsl xalqa məxsus olan dil və tarix ondan uzaqlaşdırılmış olur. Bu tarixi təhriflər Çar və Sovet Rusiyası dövrü geniş tətbiq edilmiş, burada xalqların tarixini əks etdirən ən qədim mənbələr saxtalaşdırılmışdır. Qədim tarixçi, coğrafiyaçıların əsərlərinin bu hakim quruluşun dilinə tərcüməsində, ensiklopedik və tarixlə bağlı kitabların nəşrində də bu öz əksini tapır.

Bununla yanaşı xüsusi olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan torpaqlarından zorla qoparılan İrəvan xanlığı ərazisi xanlıq olmamışdan öncə və sonra da Naxçıvan torpaqları olmuşdur. Bu fikir İskəndər Münşinin yazılarında da yer almışdır. O, 1552-1612-ci illər arasında Səfəvi Osmanlı müharibələrini təsvir edərkən İrəvan, Zəngibasar, Nüvədi və s. əraziləri Naxçıvan əyalətinə məxsus torpaqlar olduğunu, burada türklərin sıx yaşadığını göstərmişdir (11, s. 300-317, 443-449, 452, 461-468; 157, s. 66-69). Mənbələrdən də bildiyimiz kimi 1828-ci ilə qədər İrəvan torpaqları, Zəngəzur,

Zəngibasar, Nüvədi də daxil olmaqla Maku, Poldəşt, Xoy, İğdır, Ağrı, Diqor, Kars və s. ərazilər də qədim Naxçıvan qəzasının Sürməli, Maku nahiyələrinin oykonimik sistemi daxilində olmuşdur (ətraflı bax, 58, s. 40, 63; 65, s.15-31).

Diqqət etsək, XVI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvan ərazisindən qoparılmış kəndlər indiki ərazilərimizdən 3 dəfə geniş bir ərazini əhatə edirdi. Qeyd edək ki, biz qədim ərəb mənbələrinə istinadən itirilmiş torpaqlarımızı da hesablayarkən, bunun hazırkı ərazilərimizdən 6 dəfə böyük əraziyə malik olduğu bir daha özünü təsdiq edir (158, s. 26). Qədim arxiv sənədləri ilə işğal altında olan ərazilərdəki məntəqə adlarına müqayisəli nəzər salsaq, bütün itirilmiş torpaqlarda məntəqə adları dəyişdirilmiş erməni və fars adları ilə əvəzləşdirilmişdir. Sovetlər dönməsində də biz makro oykonimik sistemdəki adların siyasi məqsədlə əvəzlənmələrə məruz qalması, buradakı adların yad xalqların adları ilə əvəzlənməsi, bütün bunların isə tədqiqatlardan uzaqlaşdırıldığına dair yetərli faktlarla qarşılaşırıq.

Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, əsasən istər ümumtürk, istərsə də bu xalqlar daxilindəki Azərbaycan türklərinin, o cümlədən də Naxçıvan ərazisi türklərinin və onların adı ilə bağlı qədim tarixi özündə yaşadan toponimik sistem əsasən rus, fars, erməni və s. xalqların alimləri tərəfindən siyasi məqsədlə təhrif olunmuşdur.

Toponimik tədqiqatlar, bu yeni elm sahəsi həmin dövr Azərbaycan alimlərinin də maraq dairəsinə çevrilmiş, bu istiqamətdə xeyli əsərlər ortalığa çıxmışdır ki, o dövr tədqiqatlarında itirilmiş torpaqdakı adlar “qardaş xalqların torpaqları kimi” qəbul edilmişdir. Tarixi yaddaşımızdan oğurlanmış bu toponimik adlar tədqiqatlardan uzaqlaşdırılmış, əsasən mövcud quruluşun ideoloji prinsiplərinə üstünlük verilmiş, türkçülük baxımdan çox az fikir söylənilmiş, bir sözlə əsl tarixi həqiqətdən kənar konsepsiyalar çoxluğu yaranmışdır. O dövr istər Azərbaycan tarixi və coğrafiyası, istərsə də onun dili

haqqında yazılmış ümumiləşdirilmiş əsərlərdə əsasən 1813-1828-ci ildən sonrakı hadisələr, çar Rusiyasının, daha sonra isə sovetlər Rusiyasının tarixi prosesləri önə çəkilməklə, Azərbaycan ərazisi və tarixi son dövrlərə aid edilmiş, xalqımızın dilinin də sön dövrlər formalaşması və mənşəyi haqqında “gəlmə tayfalar”, “irandilli”, “qafqazmənşəli”, “farsmənşəli”, “anlaşılmayan dilli” kimi uydurma fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu cür yanlış fikirlərdə əsas siyasi məqsəd Azərbaycan ərazilərindən zorla qoparılmış, bu xalqın dili imkanları hesabına yaranmış bütün toponimik sistemi tədricən yerli əhalinin yaddaşından silmək, onu məhv etməkdən ibarət olmuşdur. Bu Pyoturun vəsiyyətlərində yer alan **“Qafqazı xristianlaşdırmaq”** ideyasının davamı idi. Bu cür siyasi gedişlərdə təhrif edilmiş adlarımız üzərində cüzi dəyişiklik edilməklə onlar erməni, gürcü, fars və s. etnik qruplara, ərazilərimizə zorla yerləşdirilmiş gəlmə tayfalara aid edilmişdir. Bundan sonra isə, yazılarda xalqımız sonradan formalaşmış xalq kimi göstərilməklə, uydurma elmi əsərlər vasitəsi ilə bu məlumatlar dünya ictimaiyyətinə də təqdim edilmişdir. Burada əsas amillərdən biri də ümumilikdə Azərbaycan qədim dövlətçilik tarixlərinin əcnəbilər tərəfindən yazılması idi ki, əgər diqqət etsək Midiya, Alban, Manna, Atropatena kimi dövlət quruluşlarımız əsasən əcnəbilər tərəfindən araşdırılırdı.

Biz İ.M.Dyakonovun “Midiya tarixi”, “Qədim İranın tarixi öçerki”, “Erməni xalqının ilkin tarixi” kitablarında bu cür uydurma fikirlərlə qarşılaşırıq. Burada Midiya tayfası arizantları fars kimi, işkuz-oğuzları iskit, skit kimi göstərən müəllif, m.ö. VI əsrdə Bisütun yazılarında Sak tayfa adı ilə qeyd olunan Saqarti-“Sak ərlərinin tikdiyi” əyalət adını Zikirtu kimi yenə də farslara aid etmişdir. İstər bir vaxt Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisi daxilində olmuş qədim İrəvan, Maku, Xoy, Zəncan, Urmiya ərazilərindəki toponimik adları, istərsə də bu ərazinin tayfalarını müəllif erməni və farslara aid olaraq göstərmişdir (207, s. 148, 205, 243; 208, s. 71-73,

126, 203-205; 209 s. 171). Lakin bildiyimiz kimi istər Midiya dövrü, istərsə də mənbələrdə göstərilən bütün ərazilər XIX əsrə qədər Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisi daxilində olmuş, o dövrlər farslar kiçik etnik qrup kimi Midiyada göstərilmiş, ermənilər isə Frakiyada-Balkanlarda **friq** adı ilə soyğunçuluqla məşğul olmuşlar. Bu faktların təsdiqinə həmin dövrlərdə İskəndər Münşinin yazılarında rast gəlirik. O, burada İrəvan əyalətinin Naxçıvan torpaqları olmaqla ərazidəki hakimiyyətin türk tayfaları kəngərlər və qaçarlar tərəfindən idarə olunduğunu göstərir. Eyni tarixi faktlara biz “Ümumdünya tarixi” kitabının I cildində də rast gəlirik (11, s. 455; 73, s. 590-593).

Bu cür siyasi təhriflər M.S.İvanov, Q.A.Melikişvili və E.A.Qrantovski kimilərin sovetlər dövrünə dair kitablarında da yer alır. Bu müəlliflərin əsərlərində Midiyada Qilzan çar adı, Xarşin, Saqbat-“sak yurdu” türk tayfa adı, İrəvan, Sevan, Ayqavan, İcevan, Bədrəvan, Urmiya ətrafında Qıpçaq türkləri bağlı Şirvan kimi adlar “erməni”, “iranməşəli”, “ari pers” məşəli adlar hesab edilmişdir. Bu ərazilərdəki Xudafərin qəzasının İlankoş, Tokeş, Kaşan, Kasrə, Kaşmer, Kusan, Kanqbat, Talti, Talbi kimi prototürk tayfa adlarını daşıyan etnooykonimlər bu siyasi oyunda məqsədli şəkildə fars adları kimi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Onların “tədqiqatlarında” (əgər bunları tədqiqat hesab etmək olarsa-F.R.) Araz hidronimi, Göyçə gölü ətrafındakı Kulan, Qelakun, Azamer, Şula kimi Kol, Gel, As, Şu prototürk tayfa adlarından yaranmış bu adlar erməni gürcü adı kimi təhriflərlə oxuculara çatdırılır (202, s. 117, 195, 230-234; 215, s. 6-7, 463, 468-469; 228, s. 21-29).

Təbii ki, bu istiqamətdə mövzulara toxunan Q.A.Kapansyan, Y.A.Manandyan, S.T.Eremyan və s. erməni müəllifləri bütün bu araşdırmaları əsas götürməklə qədim İrəvan mahalı ərazisindəki toponimik adları “erməniməşəli” hesab edərək, öz adlarına çıxmağa çıxmışlar. Ümumilikdə onların “tədqiqatlarında” demək olar ki, **van**, **şen**, **zor**, **kan**, **man** komponentli bütün sözlər erməni sözləri olaraq

götürülməklə sovet cəmiyyətinə bu adda təqdim edilmişdir (210, s. 50; 219, s. 14; 227, s. 69). Lakin Buradakı **van, şen, zor, kan, man** komponentli sözlər ümumtürk arealı ilə müqayisədə Ərgənə+**kon** dastan adımızda, Oğuz türklərinin Ya+zır qolu adında, Qıpçaq türklərinin Kol+**man**, Ku+**man**, **türk+man** adlarında, hunlarda Ku+**şan**, göytürklərdə Aba+**kan** adında, Ötükən türklərinin coğrafi adlarında Kadir+**kan**, Amağı Kur+**qan**, Kara Yotu+**kan**, Altu+**şan**, Avar hunlarda Kap+**kan**, Tar+**kan**, hazırda işlətdiyimiz **şen/şenlik**, az+**man**, uz+**man** kimi yüzlərlə ad qədim sözlərimizdə və müasir dilimizdə işlənməkdədir (142, s. 36, 45; 150, s. 387-390; 151, s. 17; 199, s. 355; 257, s. 91). **Göstərdiyimiz bütün bu mənbələrdəki komponentlərin ümumtürk arealında türklərlə bağlı təkrarı ermənilərin uydurma dilə və tarixə mənsub olduğunu bir daha sübut edir (F.R.).**

Qeyd edək ki, Q.Qeybullayev də bu adların xeyli hissəsi haqqında yetərli dil və tarixi faktlar göstərmiş, onların türk dilində olduğunu yazmışdır (136, s. 40-61). Biz də öz yazılarımızda bu problemə toxunaraq adların, əsasən də etnooykonimlərin təhrifinə, türk tayfa adından yaranması haqqında xeyli dil və tarixi faktlar göstərmişik (158, s. 32-39).

Bu sistemə qədim türk Tanrı adları da daxil edilmişdir. Biz Asər-Azər türklərinin Ares tanrı adını rus siyasəti və xristian faktoru ilə kitab və qaynaq məlumatlarında yunan və erməni və onların babası friqlərə aid edildiyini görürük. Bu kütləvi nəşrlərdə tarix bilərəkdən təhrif edilmişdir (59, s. 101, 112). Bəzi qaynaqlarda bu tarix “m.ö. II minillikdən qabaq”- olaraq qeyd edilməklə, dəqiq tarix göstərilməmişdir (73, s. 671). Lakin tarixi dövr və mənbələrdəki tarixi faktlar, o dövrdə friq və erməni etnik qrupunun hələ tarix səhnəsində olmadığını göstərir. Biz Frakiya ərazisində, qədim Balkan ölkələrində bu Tanrı adı ilə bağlı heç bir coğrafi ada rast gəlmirik. Lakin bunu əksinə olaraq, Ares adın yayım arealına diqqət

etsək, Naxçıvan ərazisində makro hidronim Aras/Araz çay adı ilə bərabər biz ümumtürk arealında da xeyli sayda belə adlara rast gəlirik. Orta Asiya və altaylarda Arasatuba, Ares, Arıs, rumın türklərində Ares kimi xeyli coğrafi adlar fikrimizin doğruluğunu tam olaraq təsdiq edir (60 s. 54-69).

Eyni siyasi məqsədlə qədim türk mifində yer alan An, Torki/Tork ümumtürk və şumer tanrı adları da ermənilərə aid edilməklə təhrif edilmişdir. Şərq tarixi haqqında məlumatlarda hələ m.ö. 2104-cü ildə kutilərin taxtında türk Tirikan oturduğu və kutilərin Turukki və Tukriş adda iki türk ölkəsi olduğu göstərilir. Bu ölkələrin hər ikisi Tork türk tanrısına ibadət edirdilər (182, s. 85, 254). Lakin “Ümumdünya tarixi” kitabında bu ad Tarku, Tork kimi verilməklə təhrif edilərək, sovetlər siyasəti ilə bu tanrı mifi xristianlara, əsasən də ermənilərə aid edilmişdir. Eyni siyasi gediş o dövr nəşr olunmuş ensiklopedik kitablardan olan Dünya mifinə dair məlumatlarda da təkrarlanmış, burada Tork tanrı adımız Turk Anqax, Turk Anqex yazılışları ilə ermənilərin tanrısı olaraq göstərilmişdir (61, s. 520; 73, s. 633).

Əgər bu faktlara da diqqət etsək demək olar ki, **istər fars, istərsə erməni və gürcü “tarixləri və mifik təfəkkürü” eləcə də xeyli sözlər türk dili, inancı və tarixindən oğurlanmaqla onlara aid edilmişdir (-F.R.).** Bunu sübut edən digər bir tarixi fakt göstərilən dil, tarix və mifik təfəkkürün ümumtürk arealında geniş yayılmasıdır ki, fars, gürcü erməni ümumtürk ərazilərinə heç bir tarix dönməmində bu cür yayılmamışlar.

Türk xalqlarının miflərində rast gəldiyimiz dil, tarix və tanrı adlarını əks etdirən adlar rus müəlliflərinin hazırladığı dünya xəritəsində də öz əksini tapır. Biz bu amillərlə bağlı adların bir qismini də diqqətinizə çatdırmaq istərdik. Dünya atlasında Türkeş, Turka, Terek-Say, Tarko-Sale, Turki, Turku, Turakko, Turak kurqan, Terenka, Torqay, Torko, Torqa, Turqay kimi yüzə yaxın coğrafi ada

Azərbaycan, Orta Asiyada qazax, qırğız, özbək, türkmən, Altay, Sibir, Volqaboyu türklərinin adlar sistemində öz əksini tapır (59, s. 26-38, 54-57, 61, 74). Tarixi məlumatlar bu tayfaların Orta Asiya ilə bərabər Urmiya gölündən şimala doğru Araz çayı axarlarında da aborigen-yerli tayfalar olduğunu göstərir (73, s. 632-633) ki, biz Misir fironu III Tutmosun yazılarında bu ərazilərin də bütövlükdə qədim Naxər-Naxçıvan torpaqları olduğunu görürük (58, s. 65, 107). **Təbii ki, nə erməni nə farsın bu genişlikdə türk ərazilərində məskun olduqları tarixdə yer almır və bu adlar yalnız türk mifik inancına aid adlardır.**

Xristian faktoru ilə həyata keçirilən bütün bu siyasi proseslər isə, gələcək tariximiz və dilimizin doğma ərazilərimizdən silinməsinə əsaslı vasitə yaratmışdır ki, bu gün də ərazi iddiasında olan erməni və farsların mövcud ərazilərimizdən torpaq iddialarını davam etmələrinə “əsas fakt” olaraq yol açır. Bu iddialara aşağıdakı amillər də müəyyən qədər yardım edir və onların öz fikirlərinə əsas vasitə yaratmaqla, göstərilən problemlə bağlı iddialarını təsdiq etməyə imkan yaradır.

1. Adları dəyişdirilmiş makro oykonimlərdəki tayfa adlarına istinadən bu ərazi etnooykonimlərindəki tayfaların da onlara aid olduğunu iddia edərək, bu ərazilərə sahib çıxmağa çalışırlar.

2. Dəyişdirilmiş adlara əski türk sözləri **van**–“uca”, **berd**–“qala”, **zor/sır**–“ışığ”, **kert**–“coşqunlar” və s. əski türk sözləri əlavə edilməklə hazırda Bütöv Azərbaycan (Şimal, Cənub, Qərb Azərbaycan), o cümlədən Naxçıvan ərazisindəki bu sözlərlə formalaşmış bütün adlar erməni adları olaraq dünya ictimaiyyətinə təqdim edilir və bu ərazi mədəniyyətinin tarixi ilə erməni tarixi də “qədimləşdirilir”.

3. Rus siyasəti ilə mifik inanclara sahib olmuş erməni və farslar (Tork, Anu tanrı adları, Avesta-Zərdüştlük dini və s.) ərazilərimizin makro oykonim, oronim və hidronimlərində hazırda



qalan bu mifik inanc izlərinə, onu daşıyan adlara istinadən torpaqlarımızı özlərinə aid edirlər.

4. Tarixi mənbələrdə Naxçıvan ərazisi olaraq verilmiş, lakin işğal altında olan bu mifik, teoforik adların yayıldığı qədim torpaqlarımızdakı əraziləri də onlar fars ermənilərə məxsus ərazilər kimi öz torpaqları hesab edib, yeni iddialarla onlara sahib çıxmağa çalışırlar və təəssüflə qeyd edək ki, buna qismən nail ola bilmişlər.

Fikrimizcə, artıq bütün bu tarixi faktlar elmi cəhətdən əsaslandırılmaqla monoqrafiya və ensiklopedik əsərlərdə öz əksini tapmalı, bu əsərlər xarici dillərə tərcümə olunaraq beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmalı, əsl həqiqət öz yerini almalıdır. Bu dövrümüzün zəruri, vacib, daha aktual olan bir həqiqəti kimi ortaya çıxır.

Sovetlər dövrünün 50-ci illərində bu istiqamətdə aparılmış bir sıra tədqiqatlarda əsl həqiqət öz yerini almaqla türklərin tarixinə dair elmi faktlar öz yerində qala bilmişdir. Bu istiqamətdə N.Y.Biçurinin yazılarında da biz maraqlı faktlarla rastlaşırıq. O, qədim dövr Orta Asiya türklərinin tarixinə toxunmaqla, onların bu ərazilərdə məskunlaşma dövrlərini m.ö. II-I minilliklərə aid etməklə bir qrup prototürklərin, o cümlədən də Şu və Syanbi türklərinin bu əraziyə “gəlmə” olduğunu vurğulamışdır (193, s. 19-21, 124-126). Əgər xatırlasaq, qədim Ön Asiya, o cümlədən də Naxçıvan-Naxər ölkəsi və Kiçik Asiya (hazırkı Türkiyə) ərazilərinin yerli sakinləri olmuş Şu türkləri hələ m.ö. III minillikdə Kas, Kutı türkləri ilə bir ittifaqda Mesopotamiyanı ələ keçirmiş, Şumer, Akkad dövlətlərini idarə etmiş, Dəclə və Fərat çaylarının şərq sahilində Şuşa şəhərini salmışlar və sonra onlar şimala doğru yayılmaqla Çin ərazilərinə qədər getmişlər (159, s. 235; 73, s. 219). Bu isə bir daha ilk tarixi köçlərin cənubdan şimala doğru olduğunu göstərir və Qafqaz ərazilərindən Dəclə və Fərat çaylarının şimal bölgələrinin prototürklərin ana yurdu olduğunu tam təsdiq edir.

Bununla bərabər S.Klyastorni, Ş.R.Minqazov, V.Livşiç, V.Radlov, A.Bernştem, V.Şot və b. kimi xeyli sayda tədqiqatçılar türk ərazilərindəki bütün mədəniyyətləri məhz bu xalqlara, türklərə mənsub mədəniyyət kimi verərək onun m.ö. minilliklərə aid olduğunu göstərmişlər. Bu yazılarda əski runik yazıların, eləcə də etrusk yazılarının türklərə aid olduğu faktlar əsasında sübut edilmişdir (220, s. 40; 232, s. 53-61). V.Bartold, S.Teplouxov isə qədim türk dəfn adətlərini yetərinə təsvir etməklə o tarixi dövrlərə aydınlıq gətirmiş, runik yazılarının da türk dilində oxunduğunu və onların tamamilə türklərə aid olduqlarını dil faktları ilə sübut etmişlər (189, s. 377-396; 250, s. 55).

Bütün bu tarixi faktlara baxmayaraq İ.Dyakonov Assur-Vavilon mənbələrindəki ölkə və tayfa adını **turukki** yazılışında tayfa adı kimi qəbul etsə də, o bu tarixi türklərlə bağlamaq istəməmiş, bu ölkə və tayfa adının hazırda mövcud olan yerli türklərin əcdadları hesab etməmiş bu tarixi dövrdəki türk tayfaları və **“turukkilər”** haqqında hər hansı bir fikir bildirməmişdir (205, s. 265-269).

Qədim tariximizlə bağlı eyni siyasi təhriflərə R.Frayın yazılarında da rast gəlirik. O, **“türk”** adını **Tür+k** kimi hissələrə bölüb, **“tur”** komponentini hələ o dövr tarix səhnəsində olmayan farslara aid etmişdir (158, s. 129-149). Bununla belə biz türükkü tayfalarını mifik inancında m.ö. IV-III minilliklər Mitani və türükkü türklərinin Tork tanrı adına rast gəlirik. Bununla bərabər bu ad Tarku yazılışında tanrı adı kimi etrusklərdə və Kiçik Asiyada (hazırkı Türkiyə ərazisi) da yayılmış qədim mif kimi göstərilir, bu danılmaz tarixi fakt onun türklərlə bağlılığını bir daha sübut edirik o zaman erməni Sevan-Göyçə gölü yanında deyildi (61, s. 521). Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi **“Ümumdünya tarixi”** kitabında türükkülərin adı çəkilməsə də m.ö. IX əsr hadisələrindən bəhs edərkən Tarkvin şəhər adının eyni adlı etnosdan gəlib, onların Tarxan nəslindən olduğu və bu adın Tarku tanrı adından yarandığı da qeyd edilmişdir (58, s. 418-

435; 73, s. 632-633). Sovetlər dövrü bu cür siyasi təhriflər Naxçıvan makro toponimlərində oykonimlərə də tətbiq edilmişdir.

Arxiv materiallarından qarşımıza çıxan tarixi faktları, 1936-cı ildə aparılmış bir siyasi oyunla bağlı sənədi qısaca şəkildə oxuculara təqdim etmək istədik. Burada tərəfimizdən seçilən əvvəl göstərilən tayfa, inanc və antroponimik adlarla formalaşan adlar əski türk dilində olan adlar, ikinci adlar isə, sovetlər tərəfindən siyasi məqsədlə dəyişdirilmiş, əsasən də qeyri millətlərin adına sıranmış sovet siyasətini əks etdirən yeni adlardır. Biz arxiv sənədində yer alan bu siyasi oyunu əks etdirən dəyişdirilmiş adları olduğu şəkildə oxuculara təqdim edirik.

Burada **Şıxmahmud kənd sovetliyi**-Voroşilobad, **Aliabad**-Myasnikobad, **Nəhrəm kənd sovetliyi**-Stalinabad, **Kültəpə**-Gültəpə, **Qulubəy dizə**-Yuxarı Leninabad, **Kərimbəy dizə**-Aşağı Leninabad, **Qaraxanbəyli**-Stepanabad kənd Soveti, **Əznəbürd kənd Soveti**-Mikoyanabad kənd soveti, **Cəhri kənd sovetliyi**-Bağirovabad, **Şutanabad**-Təzə kənd, **Nəcəfəli bəy dizə**-Budenabad, **Kuorus dizə (sonralar Kalbaoruc dizə)**-Qızıl Park, **Kənd Şahbuz**-Kalininabad, **Sisaqcık(sonralar Sıçancıq)**-Ulduz kənd, **Tırkeş**-İşıq kənd, **Zırnel**-Zəngin kənd, **Keçili kənd soveti**-Şurabad kənd Soveti, **Gecəzur**-Marksavan, **Ordubad**-Lenin rayonu, **Baş dizə**-Mirzə Fətəli, **Düylün dizə**-Kolxozabad, **Qoşa dizə**-Qızıl Ordu kəndi, **Kələntər dizə**-Engelisabad, **Sunbatan dizə** -Dimirrovabad, **Dəstə kənd soveti**-Molotovabad, **Noraşin (sonra İliç, sonra Şərur)**-Stalin rayonu, **Baş Noraşin kənd soveti**-Raxmanovabad, **Ulu Noraşin**-Şamuyanabad, **Dərvişlər kənd soveti**-Maksimabad, **Çərçiboğan**-Əzizbəyov, **Yaycı kənd soveti**-Beriyabad, **Aşağı Danzik**-Qızıl kənd, **Yuxarı Danzik**-Sabir kənd, **Aralıq xan**-Yeni Kurulum, **Aralıq bəy**-Qəmbərabad, **Şahtaxtı**-Yaqodabad, **Kərimbəyli**-Oktyabrabad **Xok**-Serqoabad, **Sərxanlı**-Yeni həyat (81, c. 7-35). **İlk dəfə tərəfimizdən arxivdən aşkar edilərək götürülmüş bu sənədin surəti toponimik**

**tədqiqatla məşğul olan alim yoldaşlarımıza da tərəfimizdən təqdim edilmişdir (-F.R.).**

Əgər bu sənədli fakta dəyişdirilmiş adlara da diqqət etsək, makro toponimik sistemdəki oykonimlərdə Kol, Sak, Yuci, Çor, Tus və s. qədim türk tayfa adlarını görürük ki, bu siyasi oyunda türk tayfa izinin tarixdən uzaqlaşdırılması məqsədi güdülmüşdür. Diqqət etsək, burada da əsasən tayfa adlı məntəqələr, eləcə də əski türk sözləri ilə yaranmış adlar təhriflər məruz qalmışdır. Yeri gəlmişkən bir məsələni də oxucuların diqqətə çatdırmaq istərdik ki, bir çox makrotoponimlərin (oykonim, oronim, hidronim və s.) coğrafi ad kimi formalaşmasında iştirak etmiş **bürd/berd**-“qala”, **zur/sir**-“ışığı”, **şin/şen**-“şənlik, elat”, **sun**-“sakit”, “toxunmaq” və s. qədim türk sözləri (36, s. 514-515) əsasən rus, erməni, fars müəlliflərinin tədqiqatlarında “ermənimənşəli” kimi izah olunmuşdur. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, **əgər bu adlar erməni dilində olsaydı şübhəsiz ki, onlar yenidən erməni dilinə dəyişdirilməzdi (-F.R.).**

İstər çar Rusiyası, istərsə də sovetlər birliyi dönməində Naxçıvan Muxtar Respublikanın bir çox əraziləri zorla bu torpaqdan qoparılaraq fars, erməni və gürcülərin ərazilərinə qatılmaqla buradakı adlar sistemi də dəyişilmələrə məruz qalmışdır. Müəyyən bir dövrdən sonra buradakı məntəqə adları-oykonimlər eləcə də bir qrup oronim və hidronimik adlar tamamilə “erməniləşdirilmiş”, “iranmənşəli”, “gürcü dilli” adlar hesab edilmişdir. Buradakı tarix, dil ünsürləri mif və tayfa adları da bu etnik qrupların dili tarixi və mifi, etnik mənşəyi kimi əsərlərdə öz əksini tapmaqla xristian amilinə üstünlük verilməklə onlara aid edilmişdir. Təkcə onu qeyd etmək istərdik ki, inqilabdan əvvəl və sovetləşmədən az sonra ermənilərə verilmiş Azərbaycan ərazilərində 1895, 1920-2000-ci ilə qədər 863 məntəqə adı dəyişdirilərək “erməniləşdirilmişdir” (72, s. 43-64). Eyni hadisə Azərbaycanın Naxçıvan qəzasından qoparılaraq fars rejimi altına salınmış Maku nahiyəsi, eləcə də Urmiya

ərazilərindəki 193 məntəqə adlarından da kənarda qalmamış, onların da adları dəyişdirilərək “farslaşdırılmışdır” (52, № 61). Bütün bu siyasi proseslərdən təbii olaraq bir sual ortalığa çıxır. **Əgər bu ərazi rus, fars siyasəti əsasında qaynaqlara düşən “ermənimənşəli”, “iranmənşəli” tayfaların mövcud olduqları ərazilərdisə və buradakı adlar da onlara aiddirsə, o zaman bu adlar nəyə görə dəyişdirilirdi?** Əlbəttə ki, bunların ərəb, fars, erməni və s. dillərlə heç bir əlaqəsi olmamış, adlar bütövlükdə qədim türk-Azərbaycan dilində olmuşdur (F.R.). Bu adlara yiyələnən fars və erməni müəlliflərinin əsərlərində oykonimlərdəki qədim tayfa adlarımız və türk dili leksik vahidləri, adlarda yaşayan dilimiz və tariximiz təhrif olunmuşdur. Lakin mənbələrdə istənilən qədər tarixi faktlar mövcuddur ki, bu adları yaradan tayfalar prototürk-Azərbaycan tayfaları olmuş, onlar əzəli Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan torpaqlarında avtoxton-yerli sakinlər olmuş, bu ərazilərdən isə ətraf ölkələrə yayılmaqla onlara əski türk mədəniyyətini yaymışlar. Bütün bunlara baxmayaraq məntəqə adları-makrooykonimləri yaradan prototürk-protoazərbaycan tayfalarımızın adları, ərazimizdəki Arratta, Mitana, Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya dövlətlərimizin tarixinə dair yazılardan silinməmiş, Assur, Axxiyava, Hett, Urartu və s. qədim dövlətlərin yazılı salnamələrində öz izlərini qoruyub saxlamışlar. Bütün bunlara baxmayaraq hələ də ərazilərimizin iddiasında olan xalqlar və onları dəstəkləyən böyük gücə malik dövlətlər bütün bu torpaqlardakı qədim tayfalarımızı başqa millətlərə aid etməklə bu gün belə bu siyasi xətti davam etdirməkdədirlər. Bu tədqiqatçıların əsərlərində As, Türükkü, Kutı, Hürri və s. türk boyları m.ö. II-I minilliklərdə “yox oldular”, “yoxa çıxdılar”, “tamamilə məhv oldular” ifadələri bir elmi nəticə kimi göstərilir. Bu prototürklərin dili isə “zaqro-elam”, “kuti-qafqaz”, “kuti-lulubi”, “kaspi”, “subar-hürri”, “hürri-lulubi”, “elam-kaspi”, “şimali-qafqaz” dillərinə parçalanmaqla yüzlərlə kitablarda yer alıb

beynəlxalq ictimaiyyətə müxtəlif dillərdə təqdim və təbliğ edilməkdədir (-F.R.).

Hazırda L.Məmməd, S.Qabiev, M.Ömərov, A.Qazıyan, M.Xaçikyan, Q.Qiorqadze kimi yüzlərlə erməni, fars, bəzən də gürcü, kürd, talış, ləzgi müəllifləri Rusiyada, onun paytaxtı Moskvada, Fransada, Amerikada, qədim Azərbaycan şəhəri Dərbənddə belə xüsusi “elmi mərkəzlər” yaradaraq “Dünya dilləri”, “Dostani”, “Yujdaq” və s. jurnallar təsis edib, burada Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixi, qədim tayfaları və toponimik sistemini tədqiqat obyektinə çevirirlər. Onların yazılarında Azərbaycan türklərinin Kutı, Hürri, Turukki, Kassi, Aratta, Mitan, Manna, Midiya və s. çarlıq və dövlətlərinin tarixi kiçik xalqların “dövlətləri” kimi təbliğ edilməkdədir. Bu xalqın etnogenezinin iştirakçıları olmuş **As, Kutı, Hürri, Turukku (Türk), Kassi, Lulubəy, Subartu, Şu, Bulqar, Koman, Turdi, Tus, Doray, Tal, Pala** və s. türk boyları o zaman tarix səhnəsində izi belə olmayan bu azlıqda olan tayfaların “ulu babaları” kimi təqdim olunur, yer adlarımız-oykonimlər onların adı ilə bağlanır, xalqımızın tarixi əsaslı şəkildə təhrif olunmaqla oğurlanır.

Belə uydurma yazı-tarix oğurluğu A.S.Kazıyan, M.Xaçikyan, V.A.Xaçaturyan kimi “erməni tarixçilərinin” əsərlərində dünya ictimaiyyətinə təqdim olunmaqdadır (218, s. 168-184; 224, s. 65-71; 225, s. 35-37.). Onlar bu uydurmalarla kifayətlənməyərək qədim İkiçayarası mədəniyyəti və etnogenezi erməni tarixi kimi “tədqiq edərək” şumer tarixində hürriit boylarının ərazisinin “Subir” şəklində, akkadlar tərəfindən “Subaru, Subar, Subarti” adlandırıldıklarını əsas götürərək, ərazi və tayfaları Cənub Ermənistan adlandırırlar. Onlar Mitan-Hürri dövlətlərini də qədim erməni dövləti olduğunu iddia edirlər (269). Biz bir yazımızda da qeyd etdik ki, **Ermənilərin Subər tarixinə sahiblənmək qəsdləri gələcəkdə Şumer-Sumər-Subər tarixinə də sahib olmağın başlanğıcıdır (-F.R.)!...** Bununla

bərabər “kürd tarixçisi” L.Məmməd kutilərin məskun olduğu tarixi ərazilərimizi “Kürdüstan”, gürcü Q.Qeorqadze, Q.Melikişvili, N.Yankovski isə Manna, Hürri-Mitan ərazilərini “Nairi” adında Gürcüstan ərazisi kimi təbliğ edirlər (160, s. 220-227). Təbii ki, bütün elm adamlarımız, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi əsasən də bu sahələrin mütəxəssisləri əsl tarixi üzə çıxarmaqla onu dünya ictimaiyyətinə çatdırmağı qarşıya əsas məqsəd kimi qoymalıdır.

Təəssüflə qeyd edək ki, sovetlər dönəmində dilimiz və tariximizi özündə yaşadan adlar sistemi bu siyasətə uyğun tədqiq edildiyindən, Azərbaycan alimlərinin də bir qrupu öz tədqiqatlarında bu mənbələrə istinad etmişlər. Bu səbəbdən də Naxçıvan MR ərazisində həliyədə mövcud olan şəhər, qəsəbə, kənd adlarından Naxçıvan, Culfa, Nəraşen, Muğancıq Müslüm, Muğancıq Mehrab, Behrud, Kırna, Disər, Ərəfsə, Xanağa, Zeyvə, Dizə, Sirab və s. kimi xeyli sayda etnooykonimlər “ərəb, fars, erməni” mənşəli kimi izah edilmişdir (85, s. 74). Belə istinadlarda Gil türk tayfa adlı Gilan məntəqə adı Giran kimi təhrif edilərək, fars çarı Kirin adına bənzədilmişdir (149, s. 16-23). Təbii ki, yüzlərlə bu cür adların yer aldığı yanlış mənbələrə müəlliflərimizin istinadları, əsl tədqiqatdan kənar yanlış təhriflərin təsdiqi ilə nəticələnmişdir.

Biz R.N.İvanovun yazılarına, tarixi faktlara və arxiv sənədlərinə diqqət etdikdə, 1813-1828-ci illərdən başlayaraq əsasən də XX əsrin ilk onilliklərinin siyasi proseslərində sovetlər siyasi oyunu zamanı Naxçıvan ərazisi dağıdılmış, əhalisinin üç payı aclıq və daşnakların törətdiyi qırğınlar nəticəsində məhv edilmişdir. Bu prosesdə minlərlə kənd yandırılaraq xaraba kəndlərə çevrilmiş, bu adları yaradan tayfalar ərazi tarixindən silinmiş, adlarımızdakı qədim türk dli elementləri və əski sözyaratma dil üslubumuz da bu adlarda tarixdən uzaqlaşdırılmışdır (216, s. 19-21, 40, 106-107; 58, s. 25-29).

Qədim dövr türk tarixi və etnogenezini, ərazisi və etnoqrafiyasını əks etdirən, m.ö. VI-V əsrlərdə yaşamış Herodotun

“Tarix” əsərində biz xalqımıza məxsus tayfa, toponimik adlar, şəxs adları, əski miflərin Q.A.Stratanovskinin tərcüməsi zamanı qəsdən təhrif olunması ilə də rastlaşırıq. Burada xalqımıza adi olan yuxarıda göstərdiyimiz bütün tarixi faktla təhrif olunmaqla digər xalqlara aid edilmiş, dil və tariximiz əski tarixdən uzaqlaşdırılmışdır. Kitabın tərcüməsində qədim Kəngər körfəzinin “Fars körfəzi”, Doray, Gel türklərinin Yunan tayfası, Midiya türk dövləti çarlarının fars çarları kimi təqdimi, tüklərin oda sitayişinin, eləcə də, onlara aid 7 müqəddəs rəqəminin farslara aid edilməsi bu siyasi oyunun tarixi sübutlarıdır. Bununla bərabər kitabda m.ö. IV minillikdə yaşamış Hürri türk tayfalarında geniş yer alan İştər ilahəsi də fələstinlilərə aid inanc kimi təqdim edilmişdir. Bu “Tarix” əsərində Araz çay adını, Ares, Dor, Tal tanrı adlarını, Sirakuz yer adını, massaget, savramat, saspir, müşk, skif, onun qolları issidon, arimaspi, budin, qelon, eləcə də uti, miki, kaspi, sak, doray, kara, maqnat və Midiya dövlət adını və onun bus, partagen, struxat, maq, arizant, budi, siqin tayfalarının adları çəkilsə də onların türklər olduğu göstərilməmişdir. Burada budiləri, skifləri, eləcə də bu tayfaların bir qismini Tomaşevski İran tayfaları kimi təqdim edir ki, kitabda biz bu fikri təsdiq edən məlumatlara rast gəlmirik və hər hansı bir tarixi fakt qeydə alınmır. Əgər biz bu əsərin sonundakı təhrif olunmuş yazıları ilə Q.A.Stratanovskinin əlavələri və izahlarını diqqətlə izləsək, burada təkcə Azərbaycan dövlətləri və tayfa, adət, inanclar ilə bağlı 300-dən yuxarı təhriflərlə qarşılaşırıq (19, I, 28, 56, 101, 104, 153, 201-202, 205; II, 59, 63; III, 90, 92, 93, 116; IV, 21, 108; V, 9; VII, 145, 158; s. 448- 599).

Plutarxın “Seçilmiş tərcümeyi-hallar” kitabının tərcüməsində də biz bu siyasi oyunla qarşılaşırıq. Əsərin “Lukkul”, “Nikiy və Krass”, “Aleksandr və Sezar” bölümlərində biz **Araz** çayı adına, **Artaşat**, **Dansak** yer adlarına, m.ö. V-IV əsrə aid **Sirakuz** şəhər və **Kassi** tayfa adlarına rast gəlirik. Lakin, bu adlar və hadisələr



Midiyada təsvir edilsə də, M.Tomaşevski buradakı Tansak-Danzik məntəqə adını Suriya ərazisində göstərən digər toponim və tayfa adlarını mənşəyi məlum olmayan adlar olaraq ictimaiyyətə təqdim etmişdir (24, s. 143, 428, 431, 584, 598). Əgər biz təkcə bu məlumatı diqqət etsək, buradakı Ər+tus+at-“Tus ərnlərin yurdu” şəhər adı Artakşad, Artaşad kimi təhrif edilmiş, Tansak- “Tanrı sakları” məntəqə adı və kassilərlə bağlı Xoşkeşin, Kasazur, Kasil, Kaskalan kimi tmakroponimik adlar, bu gün də Naxçıvan ərazisi toponimində aktiv fondada olmaqla sak, kas tayfa adlarını daşıyır. Sirakuz adı isə, bildiyimiz kimi “Dədə Qorqud” dastanında da xatırlanır və bu fakt dastanın m.ö. V əsrə aid olduğunu, ərazinin prototürklərə mənsubluğunu birmənalı təsdiq edir (-F.R.).

Biz bu cür siyasi motivli təhriflərin və uydurmaların sovetlər dövrü nəşr olunmuş “Antik müəlliflər” əsərinin tərcüməsində də təkrarlandığını görürük. Tit Livinin yazdığı “Romanın əsasının qoyulması tarixindən” adlı kitabının tərcüməsində M.Tomaşevski **Koman** türk tayfalarını və onların inancında yer alan **Kamen** tanrı adını, **As** türkləri və onların adına kəsilmiş 100 min manatı romalıların ilk tanrısı və pulu kimi şərh etmişdir. O, bu tarixi m.ö. IV minilliyə aid etməklə mövcud dövrü Roma tarixi ilə bağlayır. Burada **ərbaklar** İspan tayfalarına, **Barquz** tayfaları (Qurd oğuzlar-F.R) və **kutlilərin** varisləri **ilirqitilər** livilərə, **Sirakuz** şəhəri, eləcə də **lulubəylər** “lilibey” şəklində yenə də guya Siciliya adasında yaşayan romalıların aid olaraq göstərilir (32, s. 74, 98, 122, 137, 140, 168-169). Lakin biz qədim mənbə məlumatlarında As, Koman, Kuti və b. türkləri m.ö. IV minillikdə Dəclə Fərat çaylarının yuxarı və aşağı axarlarında, Şirakuz şəhər və əyalət adının təkrarını isə “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nda Naxçıvanın Şərur bölgəsində xatırlandığını görürük (16, s. 110; 59, s. 65, 370-387; 73, s. 517). Əsərə diqqət etdikdə, burada xeyli sayda prototürk tayfa adı və dil elementlərimiz yadlara aid edilmişdir.

Bu cür yanlış tərcümə və fikirlər Korneliy Tatsitin “Tarix” əsərində də yer alır. Burada **Arsak** sülaləsi və **Midiya** dövləti, onu idarə edən Voloqez çar adı və s. farslara aid edilməklə, onlar romalıların düşməni kimi izah edilir. Qeyd edək ki, bu yazıda **Tenqri-Tanrı** inancında olan tayfalar, Tunqr tayfaları kimi Almaniyada, **Ərsak-arsaklar** isə yenə də fars, erməni çarları olaraq göstərilir. Kitabın son səhifələrində coğrafi adların izahı verilir və burada Kiçik Asiyadakı Karaman şəhəri yunanlara, Manas şəhəri friq-frakiyalılara, Midiya dövləti farslara aid edilməklə, skiflər mənşəyi bilinməyən tayfa birliyi kimi göstərilir (18, s. 211, 254, 359, 633-636).

1987-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş ən qədim dövrdən 1861-ci ilə qədər dövrü əhatə edən “SSSR-i tarixi müntəxəbatı” kitabının ayrı-ayrı səhifələrində biz xeyli tayfa adlı etnooykonim səciyyəli adların dəyişdirilməklə başqa dillərə aid edildiyini görürük. Burada **massaget** və **sak** türkləri “irandilli”, Araz çay adı Amudərya, Sırdərya kimi, **Xəzər** türkləri ukraynalıların varisi, **Naxər** türkləri **naxarar** yazılışı ilə “erməni tayfaları”, **Muğan muğanna** kimi “ərəb feodalı” olaraq göstərilir ki, burada prototürk tayfa adları Azərbaycan tarixindən kənarlaşdırılmaqla yad xalqlara aid edilir. Kitabın son izahlı sözlük bölməsində də **Qusar-Kasər** adının- “Macar geyimində əsgər”, **Qazançı** yer adının- “dövlət, kilisə məqbərəni qoruyan”, **Bolqar** tayfa qolu **Qazan** tayfa adının “ölüm və ya həbs ilə cəzalandırılmış”, **Tolmat** tayfa adının “tərcüməçi” kimi mənalarında uydurma, söz mənasından kənar izahlarına rast gəlirik (57, s. 19-20, 25, 38, 44, 390, 392, 397).

Məhz bu istiqamətdə Alban tarixini və yazılarını oğurlamış ermənilər buradakı xeyli sayda tayfa, şəxs və yer adlarımızı da sovetlər dövrü yazılmış “Eməni tarixi” adda kitabları ilə təhrif etmişlər. Biz mənbələrə diqqət etdikdə Alban türk tarixçisi Kirakos Gəncəlinin “Alban tarixi” kitabının da necə təhrifi ilə qarşılaşıq.

Türk Alban tarixi olan bu kitab xristian dövlətlərinin köməkliyi ilə 1816-cı ildə öncə Sank-Peterburqda “Alban tarixi” adı altında xeyli dəyişikliklərlə dərc olunur. Bundan sonra isə kitab yenə də xristian siyasi oyunu ilə 1860-cı ildə Fransada bu dəfə tam fərqli bir adla- “Erməni tarixi” adı ilə dərc olunur (161, s. 242-251; 217, s. 3-11).

Bu kitabı tərcümə edən L.A.Xanlaryan buradakı yer və tayfa adlarına “dzor”, “berd”, “kan”, “pat” və s. sözlər əlavə edib xeyli hərfilər artırmaqla, səsləri əvəzləndirmə yolu ilə kütləvi surətdə əski türk Alban tarixini təhrif etmişdir. Bu kitabın son səhifələrindəki “izahlar və şərhlər” başlıqlarında As türkləri ilə bağlı **Asərbət**-“As ərlərinin yurdu” **azarapet**, **Asat**-“Aslar”-**azat** yazılışında erməni və fars dilləri ilə, **Asay** türk şəxs adı **Asai Nişi** erməni adı kimi, Naxər türklərinin adı **naxarar** şəklində “erməni kinyazı”, Midiya tayfası **Maq** türkləri və **maq-şaman** inancı ilə bağlı bu ad **erməni inancı**, Sak türklərinə aid Sak, Sakər 24 şəxs adı “Saak, Zakare, Zakariya” yazılışları ilə “erməni keşişi” kimi təhrif edilmişdir. Bununla bərabər tərcümədə **An/Anu** türk və Şumer tanrısı, **Tenqri-Tanrı** mifik inanc daşıyan sözlər **Tanqril Vaxtanq**, **Ananiya keşişi** şəkillərində təhrif edilərək “erməniləşdirilmişdir”. Burada as, maq, kas, sak, bus və s. tayfa adlarının sonuna “yan” artırılmaqla Asayan, Saakyan, Kasparyan, Busayan, Maqanyan kimi erməni adları olaraq kitaba daxil edilmişdir (15, s. 325-351). Kitabda biz 200-dən artıq türk şəxs və toponimik adların erməni adı kimi dəyişdirilməsi ilə qarşılaşırıq ki, bu tayfa adı və coğrafi adlar eynilə Naxçıvan etnooykonimik adlarında da təkrarlanır. **Bu faktlar ermənilərin tarix oğurluğunun bariz nümunələridir.**

Bununla bərabər V.A.Parsamyanın uydurduğu “Erməni xalqının tarixi” kitabında da biz xeyli sayda şəxs və yer adlarının dəyişdirilməsi ilə qarşılaşırıq. Burada şəxs adları **Ağas**-Karapet Tursarkisyan, **Azat**-Qırqoryan Azat, **Aslan bəy**-Aslanyan Ovanes, **Ana**-Ananyan, **Ağabəy**-Aqabekyan Markos, **Behbud**-Bəybutyan,

**Azər**-Azariya, **Ağacan bəy**-Melik Aqacanbekyan, kimi təkcə 54 şəxs adı dəyişdirilmişdir. Bundan başqa **Araz**-Arzakan, **Gümrü**-Gümrüzor, **Qağızman**-Qağızvan, **Kasər**-Kesariya, **Asok**-Uşakan kimi xeyli sayda toponimik adlar da təhrif edilmişdir (236, s. 376-393). Əgər diqqət etsək, **Ağas**-Uca As, **Azat**-As yurdu, **Azər**-Asər xalqın adı, **Asok**-As varisi **Kasər**-Kas əri, **Gümrü**-Kimmer tayfa adı, **Kaqqasman**-Ulu şöhrətli Kas qədim türk tayfa adları erməni müəllifi tərəfindən təhrif edilməsidir. Burada **Ana**-An türk tanrı adı “**Ananyan**” yazılışında **Ağabəy**, **Aslan bəy**, **Ağacan bəy**, **Behbud** isə bu gün də şəxs adları olmaqla erməni şəxs adlarına çevrilmişdir ki, burada erməni siyasi oyunu göz önündədir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan parçalandıqdan sonra çar Rusiyası Türkiyə sərhəddində bufer xristian dövləti yaratmaq siyasi məqsədi güdmüşdür. Onlar İran, Liviya, Suriya, Türkiyə, İrak və s. ərazilərə yayılmış friqlər-erməniləri 1820-ci ildən başlayaraq zorla ərazilərimizə yerləşdirməyə səy göstərərək, buna nail olmuşlar. Azərbaycan xalqı İslamı qəbul etdikdən sonra boş qalan Tanrı məbədləri və Vəng tikililəri “kilisə” adı altında ermənilərə verilmiş, buradakı əski türk mədəniyyəti dağıdılmışdır. Vəng-Bəng qədim yazılı daşlar saxlanılan məbədlərdəki türklərə aid yazı mədəniyyəti nümunələri erməni yazılı tarixi kimi təbliğ edilməyə başlamışdır ki, bunun erməni və xristianlıqla heç bir əlaqəsi yox idi. Bu yazılar **Bəngü taş-Vəngü daş** kimi Orxon-Yenisey, eləcə də digər türk ərazilərində də mövcud idi (150, s. 349). **Təbii ki, ermənilər areal türk torpaqlarının sahibi olmamışlar.** Bu yolla Alban türk hərfələrini özlərinə aid edən ermənilər müəyyən qədə Alban tarixinə də sahib olmuşlar. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bir çox mənbələr ermən türklərinin Albaniyalardan 16 hərf götürməklə özlərinə əlifba yaratdıqlarını göstərir. Lakin sonralar siyasi məqsədlə və xristian faktoruna arxalanmaqla guya bu prosesin friq-ermənilər tərəfindən həyata keçirildiyini sübut etməyə çalışırlar.

Hər kəsə bəllidir ki, bu gün **bizim Latin qrafikasında əlifbamızın olması latınların bizi-bu ölkəni İŞĞALI İLƏ BAĞLI DEYİL**. Alban hərfləri türk əlifbası olmaqla sadəcə Atropatena və Alban türk-Azərbaycan ərazi və dövlətlərində əlifba sistemi idi. Bu əlifba qədim Asər-Azər türk əlifbası əsasında yaranmışdır və bunun friq-“ermənilərlə” heç bir bağlılığı yox idi. **Biz Alban əlifbası ilə yazılmış tarixi yazılarımıza sahib çıxmadıqca, erməni siyasəti Azərbaycan türklərindən torpaq iddiaları və tarix oğurluğuna davam edəcəkdir.**

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, xalqımızın qədim yazı mədəniyyəti də bu cür əlifba oğurluğu ilə üzləşmiş yazı tariximiz təhrif edilmişdir. Hələ m.ö. VI minillikdən əlifbaya sahib olan və Bütöv Azərbaycanda rəsmi dil olan Asər-Azərbaycan türklərinin dili min illər bundan öncə As türkləri ittifaqının, bundan sonra isə ümumtürk xalqlarının ümumünsiyyət vasitəsi olmasının əsas səbəbinin haradan qaynaqlandığını da ortalığa çıxarır. Biz çoxsaylı mənbə və tədqiqat əsərlərinə müqayisəli yanaşmaqla asların-Asər türklərinin özlərini əlifba tarixi ilə m.ö. VI minillikdən tarix səhnəsində yer aldığını bir çox yazılarımızda qeyd etmişik (58, s. 53-92; 242, s. 132-136). Bu mənbələrdə Asər-Azər türklərinin hələ 8 min il öncə tarix səhnəsində bir sivil xalq kimi mövcud olmaqla, öz əlifbalarına sahib olduqlarını, bu əlifba yazı işarələri ilə sifariş və notalar yazdıqları, onu daşlara köçürdükləri göstərilir. **Finikiya yazılarından beş min ilə qədər qabaqda olan bu yazı göstərilən tarixi faktla tam olaraq sübut edilir ki, bu sahəni də ciddi araşdırmaqla, bu tarixi dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq hər birimizin bir vətəndaşlıq borcumuzdur (-F.R.).**

Əgər tarixə diqqət etsək, bu fikir A.V.Volkovun yazılarında da təsdiq olunur. O, Finikiya əlifbası istiqamətindəki məlumatlarında qədim finikiyalıların kəşf etdikləri yazı sisteminin m.ö. XI-X əsrlərə söykəndiyini yazır. Müəllifin tarixi faktlara istinadən yazır: “Fikirlər

var ki, onlar bu yazıları daha qədim yazıdan götürmüş, bu əlifba Yunan əlifbasının və eyni zamanda Misir əlifbasının sələfi kimi verilir. Qeyd edək ki, digər Asiya ölkələrindən fərqli olaraq, Finikiya şəhər-dövlətlərin Tir, Sidon, Palmira və s. federasiyasını təşkil edirdi” (198, s. 27-43, 85, 144-156). Bu məlumatlara diqqət etdikdə, Finikiya, Yunan və digər əlifbalarda xeyli hərflərin Asər əlifbasından götürülməsi də ehtimal oluna bilər.

|      |            |   |       |      |          |   |       |
|------|------------|---|-------|------|----------|---|-------|
| Α    | Α - a      | Ζ | Ζ - z | Ν    | Ν - n    | Μ | Μ - m |
| Β    | Β - b      | Υ | Υ - u | Θ    | Θ - t    | Ν | Ν - n |
| Γ(κ) | Γ(κ) - g/k | Ψ | Ψ - ü | Χ(κ) | Χ(κ) - x | Π | Π - p |
| Δ    | Δ - d      | Ι | Ι - i | Ρ    | Ρ - r    | Ο | Ο - o |
| Ε    | Ε - e      | Λ | Λ - l | Σ    | Σ - s    | Ζ | Ζ - z |
| Τ    | Τ - i/c    | Θ | Θ - h | Ξ    | Ξ - e    | Σ | Σ - s |
| Κ    | Κ - k      | Π | Π - p | Ι    | Ι - i    | Τ | Τ - t |
| Λ    | Λ - l      | Τ | Τ - t | Ι(κ) | Ι(κ) - z | Υ | Υ - u |
| Μ    | Μ - m      | Ι | Ι - i | Θ    | Θ - h    | Θ | Θ - t |
| Ν    | Ν - n      | Θ | Θ - t | Ι    | Ι - i    | Τ | Τ - t |
| Ο    | Ο - o      | Ο | Ο - o | Κ    | Κ - k    | Υ | Υ - u |

Asər əlifbası

|   |   |   |   |   |      |
|---|---|---|---|---|------|
| Κ | Κ | ⊗ | T | Ϸ | P    |
| Β | Β | Ϸ | Y | Ϸ | C    |
| Γ | Γ | Ϸ | K | Ϸ | Q    |
| Δ | Δ | Ϸ | L | Ϸ | R    |
| Ε | Ε | Ϸ | M | Ϸ | Š, Š |
| Υ | Υ | Ϸ | N | Ϸ | Th   |
| Ζ | Ζ | Ϸ | S |   |      |
| Θ | Θ | Ϸ |   |   |      |

Finikiya əlifbası

Əgər bu əlifbalardakı hərflərə müqayisəli baxsaq, burada Asər əlifbasındakı A, E, K, L, M, N, H, O, T, CH, R hərflərinin Finikiya yazılarında da olduğu kimi cüzi fərqlə təkrarını görürük və bu Finikiya hərflərinin yarısını əhatə edir. Burada biz As əlifbası ilə (m.ö.VI minillik), Finikiya əlifbası (m.ö. XI-X əsr) aralarındakı zaman fərqi nə də diqqət etsək (4900 il), kimin bu hərfləri ilkin tarixə gətirdiyi tam olaraq bəlli olur ki, **bu dil və əlifba tarixi də siyasi məqsədlə qədim Azərbaycan xalqının mədəniyyəti tarixindən uzaqlaşdırılmış və Finikiyaya aid edilmişdir (-F.R.).**

Biz xeyli sayda yazılarımızda “Azərbaycan” sözünün yaranma tarixi və bu sözün quruluşundakı dil faktlarına əsasən onun “Atropatekan”, “Adərbaqdan” sözləri ilə heç bir əlaqəsi olmadığına, bunun yalnız tarixi mənbə sahiblərinin dil imkanları hesabına yazıya alındığına və adın Asər türk boylarının adından gəldiyinə dil və tarixi faktlar göstərmişik. Qeyd etdiyimiz kimi əgər müasir Azərbaycan toponimik sistemini izləsək, burada “Asərbayqan” sözünü As türk tayfa adı və **“kan/qan”, “bəy”, “ər”** kimi əski türk dili leksik vahidləri formalaşdırmışdır. Bu sözlər isə ölkəmizin **Astabad**-“As tikən yurd”, **Askalon**-“Ulu on aslar”, **Astara**-“As tayfaları”, Beyləqan, Bezirkan, Sakər, Arbatan, Bəydil, Bəyəhməd, Bəyimsar, Baysal, Bayoba kimi yüzlərlə adlarında təkrarlanır (50, s. 10, 15-18; 107, s. 163). Eyni proses ümumtürk coğrafi adlar arealında, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan və Altaylarda da izlənməkdədir. Ərazilərdə Namanqan, Alqınkan, Sarkan, Kayrakan Aşkıkan bay, Bayqanın, Baymak, Arbat, Arqaşan kimi minlərlə şəhər, kənd, çay, dağ və s. adlar (60, s. 56-59, 217) buna misal ola bilər. Təbii ki, bu adlar İslamın yayıldığı tarixdən xeyli qabaq mövcud idi və onların ərəb-fars dili elementləri ilə heç bir bağlılığı olmamışdır. Göstərilən əski türk sözləri Orxon-Yenisey yazılarında Kadırkan, Altun kan, Orkun, titul kimi Bars kan sangun, Tarkan sanqun və s. yüzlərlə toponimik və şəxs adları-antroponimik adlarda

də təkrarlanmışdır (56, s. 60; 137, s. 32; 150, s.10,18, 124). Bunlar isə **As** türk dilinin bütün türk tayfa və dövlətlərinin dilinə təsirini ortalığa çıxaran tarixi dil faktlarıdır. Bu faktlar birmənalı sübut edir ki, vətənimizin adını formalaşdırmış xüsusi seçim bildiren **bay/bəy** titul türk sözü ilə “məkan”, bəzən isə “baş”, “böyük” mənalarında omonimlik ifadə edən **can/kan** söz şəkilçilərinin qoşulduğu **Asər** tayfa adı **vətənimizin adını Asərbaykan-“Asər bəylərinin yurdu, məkanı” mənasında tam izah edir.** Lakin sonradan **Asər** tayfa adı **Azər** yazılışında ərəb-fars dilindəki “od” komponenti ilə izah edilərək, guya fars sözü olmaqla türk As tayfa adını tariximizdən uzaqlaşdırmağa çalışmışlar (37, s. 15-16). Beləliklə də tarixi kökü m.ö. VI-IV minilliyə dayanan **Asər** türk boyunun adı təhrif edilməklə yanaşı ilkin formada As+as şəklində “Qüvvətli Aslar” mənasında olan adımız **səy** fonetik paralelliyi (ulduz-yıldız-sıldız kimi-F.R.) və **-i** saitinin artımı ilə sahib olduqları Ön, Kiçik, Orta Asas – Ön, Kiçik, Orta “Qüvvətli Asları” Ön Asiya, Kiçik Asiya, Orta Asiya kimi təhrif olunmaqla “Qüvvətli As” sözü soy-kökümüzdən uzaqlaşdırılmışdır.

**Təbii ki, tarixçi və dilçi alimlərimiz tərəfindən ilkin yazılışlar əsasında bu faktlar araşdırılıb əsl həqiqətlər üzə çıxarılmalıdır. Xalqımız davamlı olaraq bu türk tayfaları ilə bağlı tariximiz və dilimizi, o dövr bizə aid əraziləri sahib çıxmalıdır. Əks təqdirdə bu ərazi və tarix xristian faktoru ilə yadlara aid edilmək təhlükəsindən yaxa qurtara bilməyəcək...**

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, dəyişdirilmiş bu adların demək olar ki, hamısı Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan toponimik sistemində, eləcə də insan adları-antroponimlərdə bu gün də belə olduğu kimi mövcuddur. Biz bu adları ermənilərəmi aid etməliyik? Əlbəttə ki yox!

İlkin bəşəri sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuş bu qədim Naxçıvan ərazisinin mədəniyyət nümunələri əgər günümüzdə



Amerika, Avropa, Rusiya və s. ölkələrin alimlərini öz qədimliyi ilə heyrləndirmək gücündədirsə, deməli bu mədəniyyəti yaradan qədim tayfalar-bütöv bir xalq olmuş, həm də buradakı istənilən makro toponimik sistemin də adlanması-nominasiyası onların dil imkanları hesabına həyata keçmişdir ki, bu da ərazi toponimlərinin qədimliyini bir daha təsdiq edən əsas amillərdən biridir.

İstənilən qədər qədim tarix, arxeoloji mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı bu adlar sistemi arxiv sənədlərində də öz izlərini saxlamış, qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemində də günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Minillərin siyasi prosesləri belə ərazi toponimik sistemindəki elmi baxımdan bir qrup xüsusi əhəmiyyətli amilləri, eləcə də bu adları yaradan prototürk-Azərbaycan tayfa adlarını yox edə bilməmişdir. Ərazinin makrooykonim, makrooronim, eləcə də makrohidronimlərindəki tayfa adları, onlarla bərabər buradakı dil, tarixi, etnoqrafik, mifoloji izlər və onların tarixi, adları formalaşdırən qədim türk dili elementləri və s. bir daha bu qədimliyi elmi cəhətdən təsdiq etməkdədir. Ümumiyyətlə Naxçıvan makro toponimik sistemi ərazinin ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu ortalığa çıxaran əsl tarixi mənbə yerində öz əhəmiyyətini günümüzədək qoruyub saxlaya bilmişdir.

Yuxarıdakı mənbələrdən də göründüyü kimi ərazilərimiz Çar Rusiyası və İran arasında bölüşdürüldükdən sonra rusların ortaya atdığı siyasi ideologiyada bu xalqın XI əsrdən formalaşması kimi saxta bir fikri kitablara daxil edərək, həqiqəti gizlətməmişdir. Lakin tarix nə qədər gizlədilsə də, mənbələrdən tamamilə silinmir və əsl həqiqət gec-tez özünü ortaya çıxarır. Bu qədim tarix, salnamə yazıları mətnlərində də öz izlərini itirmədiyindən, minillərin siyasi prosesləri belə bu yazılarda əbədiləşmiş, Naxçıvan ərazisinə aid edilmiş məntəqə adlarındakı mifik, dil və tarixi elementləri, eləcə də prototürk-Azərbaycan tayfa adlarını yox edə bilməmişdir. Bütün bu toponimik sistemin qədim yazılara istinadən yenidən araşdırılması

zərurətini ortaya çıxarır. Çünki Assur, Hett, Axxiyava, Urartu, Boğazköy, Naxçıvan ərazisi olmuş Sürməli mahalının Dügər (Dıqor) ərazisindəki Tal məzarlığı və s. salnamə yazılardakı məlumatlar bu qədimliyi elmi cəhətdən təsdiq etməkdədir (158, s. 354-378; 197 s. 114-122). Ümumiyyətlə Naxçıvan makro toponimik sistemindəki sadalanan elmi amillər, ərazi tarixi və dilinin tarixdən silinməyən salnaməsi yerindədir. Bu baxımdan da əsasən oykonimlərin tədqiq zamanı aşağıda göstərdiyimiz amillərin nəzərə alınmasını biz vacib şərtlər hesab edirik:

1. Antik müəlliflərin əsərlərindəki oykonimik coğrafi adların əsl ərazisi, o dövr məlumatın əhatə etdiyi qədim dövlətlərin coğrafi əraziləri və buradakı aparıcı dil tam nəzərə alınmalıdır;

2. Bu tərcüməçilərin hansı millətə və dövlətə mənsubluğunu təyin etməklə onun bu istiqamətdə siyasi marağının və adı çəkilən ərazinin işğal altında olub-olmadığını dəqiqləşdirmək;

3. Mövcud dövlət qurumunda ərazi adlarının siyahıya alınmasında dil imkanları hesabına hərf əvəzlənmələri və tələffüz formaları, məqsədli təhrifləri nəzərə almaqla, əsl mənbənin dil ünsürlərini əsas götürmək;

4. İstənilən bir ərazinin yerli-aborigen xalqlarının dil imkanlarına müəyyən səviyyədə sahib olmaqla oykonimlərin quruluş formasına bu istiqamətdən yanaşmaq;

5. Tarixi həqiqətlərə obyektiv mövqedən istinad edilməklə, əsl həqiqəti olduğu kimi araşdırmaq və s.

Təbii ki, mənbələrdəki adlar qərəzsiz mövqedən müqayisəli təhlil edilməklə, göstərilən amillər əsasında tədqiqatın qurulması dil, tarix, coğrafiya, etnogenez, əski mif və s. ünsürlərin kimə aidliyinin təsdiqində mühüm istiqaməti müəyyənləşdirə bilər. Bununla yanaşı tarixi faktlar da adlar sistemimizin qədimliyini tam olaraq sübut edir. Sovet tarixşünaslığında toponimik adlarımızın qeyri dillərə aid edilməsi, xalqın formalaşmasının yaxın dövrlərə çəkilməsi kimi

yanlışlıqlar əsasən xristian amilindən irəli gəlsə də, bu arada xeyli sayda tarixi boşluqlar da yer alır. Yuxarıda göstərdiyimiz faktlar müqabilində prototürklərə dair antik yazılı mətnlərin tərcümələri zamanı siyasi məqsədlə mətnlərin təhrif olunması, mətnlərə əlavələr edilməsi, adların dəyişdirilib xristianlara aid edilməsi, elə xristian səyyahların göstərdiyi faktlarla da inkar edilir.

Yuxarıda sadalanan bütün bu təhriflərə, eləcə də tarixin saxtalaşdırılmasına baxmayaraq, Naxçıvan ərazisində m.ö. VI-IV minilliklərdə tarix səhnəsində olan **As, Naxər, Türökkü, Kutı, Lulubəy, Hürri, Kas, Şu, Subar, Doray, Tal, Tus, Koman** kimi prototürklər və bunlardan sonra m.ö. II-I minilliklər bu türklərin varisləri olan **Kəngər, Sak, Manna və Midiya** tayfaları **Bus, Maq, Arizant, Partagen, Budilər**, eləcə də **Skif, Kimmer, Bolqar-Bulqr, Oğuz** tayfaları və onların qolları kimi 70-dən yuxarı prototürklərin izləri də tarixdən tam silinməmişdir (158; 159). Öz dil imkanları hesabına makrotoponimik adları yaratmış bu prototürk tayfa birlikləri Naxçıvan ərazisində heyrtəmiz ümumtürk mədəniyyəti nümunələrini və toponimik adlar sistemini yaratmış, bu sistem və qədim mədəniyyət nümunələri eramızın XXI əsrinə qədər özünü qoruyub saxlamışdır. Bu ulu prototürk boyları öz varisləri ilə dünya tarixinə tarixdən heç vaxtı silinməyən ölməz türk-Azərbaycan möhürünü vurmuşlar ki, bütün bunlar tarixi faktlarla tam sübut olunur. Qədim Naxçıvan torpaqlarındakı əsas tarixi faktlardan biri də bu ərazinin arxeoloji qazıntılarından əldə olunan mədəniyyət nümunələridir.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu mədəniyyət nümunələrindən əldə edilən elmi uğurların əsas səbəbləri və müstəsna əhəmiyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibovun əsl vətəndaşlıq qeyrəti və təəssübkeşliyi ilə bağlıdır. Məhz onun şəxsi təşəbbüsü ilə əraziyə dəvət edilmiş bir qrup əcnəbi arxeoloqlarının yerli arxeoloqlarla birgə apardığı işlərdə xeyli yeni

elmi nəticələri əldə edilmişdir. Daima Ali Məclis Sədrinin nəzarəti altında olmaqla bütün ehtiyacları qarşılanan xarici və yerli arxeoloqların bir qrup məntəqələrin ərazilərindəki qazıntı işləri bu ərazilərdəki mədəniyyətinin m.ö. VI minilliyə qədər söykəndiyini sübut etməklə şəhər mədəniyyətinin qədim dövrlərlə səsleşdiyini tam təsdiq edir. Bu qrupun birgə səyinin nəticəsində əldə edilən yeni kəşflər, elmi məqalə və monoqrafiyalarda yer almaqla, təkcə Azərbaycan daxilindəki elmi jurnallarda deyil, vətənimizdən kənar beynəlxalq jurnallarda da özünü təqdim etməkdədir. Bu isə qədim ərazidəki tarixi mədəniyyətimizin dünya xalqlarına da tanidılması və integrasiya edilməsi ilə bərabər, Azərbaycan, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisinin ən qədim türk-Azərbaycan tayfalarının ana yurdu olduğunu təsdiq edir. Bu elmi nəticələr, xalqımıza aid ərazilərimizin və bu mədəniyyətin ilk sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması, dünya xalqlarına tanidılması bir neçə dildə yazılmış çoxsaylı elmi məqalə və monoqrafiyalarda öz əksini tapmışdır. Təkcə son dövrlər Naxçıvanda V.Əliyev, A.Seyidov, V.Baxşəliyev, B.İbrahimov, S.Məmmədov, S.Aşurov, bununla yanaşı xaricdən dəvət edilmiş Amerika, Fransa arxeoloji heyəti qazıntı işləri aparmışlar. Bu heyət üzvlərinin iştirakı ilə Naxçıvan mədəniyyətinin m.ö. ən qədim dövrlərə söykənən Qazma mağara, Oğlanqala, Ovçular təpəsi, I Kültəpə, Xələc, Maxta, Duzdağ və s. ərazilərdə aparılmışı tədqiqatlardan əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin m.ö. V-IV minilliklərə aidliyi təsdiq olunmuşdur. Arxeoloji nümunələrdən əldə edilmiş elmi nəticələrdəki bu qədimlik, tarixi faktlar əsasında yekdilliklə sübuta yetirilmiş, bu istiqamətdə əsaslı arxeoloji, tarixi, etnoqrafik və dil faktları ortalığa çıxarılmışdır (ətraflı bax, 171; 266, s. 149-176; 267, s. 25-28; 268, s. 39-66).

Bununla bərabər Naxçıvan ərazisinin Səsur, Şahbuz, Culfa, Ordubad və digər bölgələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlardakı dəfn adətləri, kromlex, katakombə qəbirlər, eləcə də arxeoloji

qazıntılardan əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri də Naxçıvan ərazisi və buradakı toponimik sisteminin qədimliyinin tarixi sübutlarıdır. R.M.Munçayev, K.X.Kuşnareva, B.A.Kuftin, Q.N.Lisiçina, N.Y.Merpert kimi rus, gürcü alimləri, eləcə də V.V.Əliyev, V.B.Baxşəliyev, B.İ.İbrahimov, Ə.İ.Novruzlu, S.H.Aşurov və başqalarının Naxçıvanda apardığı arxeoloji tədqiqat materiallarından əldə olunmuş tarixi faktlar da mövcud rus siyasi oyunlarına yetərli elmi cavablardır (ətraflı bax, 170; 213; 231, s. 47).

Ərazidə arxeoloji araşdırmalar zamanı əldə edilən qədim sikkələrdə şəhərin adının “naxç” şəklində təqdimatı o dövr Naxçıvanın böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmaqla, ərazinin naxər-naxçı türklərinə aidliyini bir daha sübut edən tarixi faktlardır (238, s. 45). Naxçıvanın böyük mədəniyyət mərkəzi olması fikri Əbdər- Rəşid əl-Bakuvinin də yazılarında öz əksini tapır (1, s. 21, 49, 75). Azərbaycan türklərinin adət-ənənə baxımından bir arada birləşərək dövlət qurumlarına çevrilmə prosesi, yerdəyişmələr, tayfa birliklərinin dili və bu dilin imkanları hesabına toponimik adların adlanması-nominasiyası uzun bir tarixi prosesin nəticəsi olmuşdur. Ərazidə adları çəkilən prototürk tayfa adları ilə bağlı məntəqə adları-oykonimlərin adların mövcud olduğu ərazilərdə xeyli sayda arxeoloqlarımızın əldə etdikləri elmi nəticələr və tapılan mədəniyyət əşyaları, etnoqrafik materialların tayfa adları ilə tarixi eyniliyi də, ərazinin qədim Azərbaycan türklərinə aidliyini bir daha təsdiq edir (184 s. 10; 111, s. 11). Bu prosesin türk dilləri və tarixi baxımından müqayisəli tədqiqində toponimik adların və onomastik vahidlərin mühüm tədqiqat obyekti kimi müstəsna rolu olduğu da təbii ki, öz aktuallığını saxlayan əsas məsələlərdəndir. Bu sistemin bütünlükdə qədim dövlət quruluşlarını əhatə edən salnamə yazılarıana, antik müəlliflərin əsərlərinə, qədim sözlüklərə və arxiv materiallarına, eləcə də digər yazılı mənbələrə istinadən tədqiqi dili və tariximizə dönüşümüzün əsl yoludur ki, onların tədqiqi vacib məsələlərdəndir.

Belə bir qədim tarixi özündə yaşadan qədim Naxçıvan-Naxəvəst ölkəsinin Azərbaycanın qədim dövlətlərinin qüdrətli əyalətlərindən biri, m.ö. VI minillikdən prototürk tayfalarının Ana yurdu olması da mənbələrdə öz əksini tapır. Buradakı coğrafi adlar isə prototürk ittifaqının mirası olmaqla eyni dildə danışan bu tayfa birliklərinin dil imkanları hesabına formalaşmışdır. Naxçıvan coğrafi adlarının bir qismin ümumtürk coğrafi arealında təkrarlanmaqla tarixi baxımdan onlardan daha qədimlərə söykənir. Bu faktı nəzərə alsaq, ilk tarixi köçlərin cənubdan şimala doğru olduğu tam olaraq özünü təsdiq etməkdədir (247, s. 149-153).

Tarixi təcrübəyə istinad edərək, istənilən bir xalqların tayfa sonradan isə xalq olaraq formalaşması və dövlət kimi tarixi proseslərdə iştirakına qədər keçdiyi yolu diqqətlə izləyən L.N.Qumilyev bu prosesin ən azı 1700-2000 illik bir tarixi proses olduğunu göstərmişdir (203, s. 7). **Əgər Azərbaycan ərazisindəki Mitan, Aratta, Manna, Midiya, Atropatena Albaniya və s. dövlət və çarlıqların tarixinə diqqət edib 2 min il də o tarixə əlavə etsək, Azərbaycan xalqı bir xalq kimi m.ö. VIII minilliyin sonlarından tarix səhnəsində olmuşdur** (-F.R.). Təbii ki, toponimik adlar da bu qədimliyin izlərini özündə qoruyub saxlamaqdadır. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın işğal altına düşməsi və parçalanması onun tarixi və coğrafiyasına təzyiq və təhriflərin yol açmasına səbəb olmuşdur. Göstərilən bu tarixi faktlar və mənbələrdə ərazinin qədim türklərə mənsubluğu tam təsdiq olunduğu halda, Avropa alimlərinin eləcə də keçmiş sovetlər birliyinin 1945-1960-cı illərindən coğrafi adlar üzərində aparılan tədqiqatlarda istər coğrafiya, tarix, istərsə də dilçilik və etnogeneza sahələri üzrə çoxsaylı problemlərin həlli istiqamətində xeyli yanlış elmi nəticələr ortalığa çıxmışdır. Sovet ideologiyasında toponimika sahəsindəki tədqiqatlarda guya “yeni bir elm sahəsi, toponimika elmi formalaşmağa başlamışdır” fikirləri yer alsada, burada əsas məqsəd bu sahənin də siyasi yolla təhrif

edilməsi, adların etnik qruplara mənsub olması ideologiyasının möhkəmləndirməkdən ibarət idi. Qeyd edək ki, sovetlər dövrü bu istiqamətdə toponimik sistemin tədqiqində xeyli ideoloji fikirlər yer almış və bunlar ensiklopedik əsərlərdə, monoqrafiya və məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Təbii ki, bütün bunların sayəsində bu gün son dərəcə gərəkli və elmi əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanın makrotoponimlərinin qərəzsiz, mənbələr əsasında tədqiqi zərurəti meydana çıxmışdır ki, bu sahənin sistemli tədqiqi aktual problem olaraq öz həllini gözləyən məsələlərdəndir. Onomastik vahidlərin və onun əsas tərkib hissəsini təşkil edən toponimik layın (oykonim, oronim, hidronim və s.) müstəqil elm sahəsi kimi öyrənilməsi xalqımızın əsl dili, tarixi, bu adlardakı tayfalar və onların kimliyi, inancları və s. problem məsələlərinə hərtərəfli aydınlıq gətirmək aparılacaq tədqiqatın əsas məqsədidir.

Biz arxiv sənədləri, müasir dövr aktiv fonda daxil olan makro toponimik sistemə, əsasən də oykonimik sistemə müqayisəli şəkildə diqqət etsək, bu sistemin bir qrupu mövcud ölkə, əyalət vilayət rayon və s. ərazilərdə əhalinin çoxluğu tərəfindən tanınan toponimik sistem olmaqla makro toponimlər-geniş arealda tanınan oykonimlər-məntəqə adlarıdır ki, onlar müxtəlif formalarda məntəqə adı-oykonim olaraq sabitləşmişlər. Makrotoponimik sistemə əlavə olaraq ölkə, dövlət, şəhər, rayon, dağ, çay, inanclar baxımından müqəddəs yer adları da daxildir ki, göründüyü kimi onlar əsasən xoronimik, oronimik, hidronimik və teonimik adları özündə birləşdirir. Bu toponimik sistemə daxil olan adların mənə və quruluşları əsasən o dövr tarix səhnəsində olmuş mövcud cəmiyyətin dil ehtiyatları və bu dilin ifadə imkanları əsasında formalaşmışdır. Qeyd edək ki, bu sistemi təşkil edən adlarda biz hər hansı bir xalqın formalaşmasında iştirakı olmuş tayfa adlarına-o xalqın etnogenezinə, eləcə də mifik təfəkkürü, etnoqrafiyasının əlamətlərini yaşıdan əlamətlərə də

təsadüf edirik. Makrotoponimik sistem bütün bu proseslərin tarixi inkişaf mərhələlərini və tarixi amillərini özündə qoruyan əsl mənbə kimi bu gün də geniş tədqiqata ehtiyacı olan, aktuallığını itirməmiş əsl mənbə olaraq mövcuddur.

### **3. Naxçıvan makrotoponimlərinin formalaşma yolları və problemlər**

İstənilən bir ərazinin coğrafi adları-toponimik, o cümlədən makro toponimik sistemi bu ərazidə minillərlə məskun olmuş tayfa birliklərinin, onları biri-birinə bağlayan ümumi danışiq dilinin imkanları hesabına yaranmışdır. Heç şübhə yoxdur ki, bu prototayfalar ittifaqında ona birləşmiş kiçik etnik qruplar da mövcud olmuş, bəzən bu qrupların məskun olduğu ərazilərdə onların dil imkanları hesabına da toponimik adlar yaranmışdır. Lakin ümum danışiq dilinin ibtidaidən aliyə doğru keçdiyi tarixi təkamül yolu, bu dil sahiblərinin hakim olduğu ərazidəki dövlət, ölkə, əyalət və s. kimi ictimai-siyasi mühitdə yaranmış toponimik vahidlər, bu ərazidəki ümumüsiyyət dilinin imkanları hesabına yaranmaqla makro toponimik sistemi formalaşdırmışdır. Bu gün belə keçmiş dillən, tarixin, coğrafiyanın, etnogenezin, istənilən bir xalqa məxsus mifik təfəkkürün, etnoqrafiya və s. amillərlə yanaşı elm sahələrinin izlərini özündə cəmləşdirən, ərazilərimizdəki mövcud coğrafi adlar, əsasən də geniş arealda tanınan-makrotoponimik sistem, tədqiqat baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların linqvistik təhlilləri zamanı əldə olunan elmi nəticələr də fikrimizin doğruluğunu bir daha sübut edir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu sistemin tədqiqi nəinki dil baxımından, həm də xalqın mifik təfəkkürü, onun tarixi, etnoqrafiyası və s. amillər baxımdan tədqiqat üçün xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Bütün bu sahələrlə bərabər, A.Qurbanovun da qeyd etdiyi kimi toponimikadakı “bu sahələr əsasən dilçilik sahələrinə tamamilə uyğundur” (183, s. 76).



Xüsusi olaraq qeyd edək ki, toponimik adlarda oykonimlər daha çox **dil, tarix, coğrafi və mifik** əlamətlər baxımından bu dördlük vəhdətində tədqiqata möhtacdır ki, hər hansı birinin elmi faktlardan uzaq olması, tədqiqatdan kənarda qalması, dilimizin, tariximiz və coğrafi ərazilərimizin oğurluğuna, yadların ərazilərimiz haqqında əsassız iddialarına meydan açmasına səbəb olur.

Müxtəlif tədqiqatların əsas obyektinə çevrilən toponimik sistemin tədqiqi əsasən sovetlər dövründə, Rusiyada, eləcə də onun əraziləri daxilindəki müttəfiq respublikalardakı elmi qurumlarda 50-60-cı illər daha çox tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Yüzdən yuxarı E.M.Murzayev, İ.M.Dyakonov, A.P.Novoseltcev, Q.A.Melikişvili, A.P.Dulzon, Z.İ.Yampolski, E.M.Pospelev, A.İ.Popov, K.V.Trever, L.N.Qumilyev, E.A.Qrantovski, V.A.Nikonov, F.R.Xalıqov, kimi müxtəlif respublika xalqlarının dilçi, tarixçi, coğrafiyaçı və s. alimlərinin əsərlərində toponimik sistemə müraciətlər olunmuşdur. Onların bir qismi toponimik sistemə tarixi, bəziləri coğrafi, bəziləri isə dilçilik yönündən yanaşmaqla müxtəlif versiyalarla linqvistik təhlillər aparmışlar. Onlar bəzi hallarda sadəcə öz fikirlərinin təsdiqi baxımından toponimik sistemin ayrı-ayrı sahələrinə, daha çox oykonimlərə müraciət etmişlər ki, burada əsasən bu sahə ilə məşğul olan alimlərin milliyyətinə görə siyasi məqsəd güdülmüşdür. Bəzən tədqiqatçılarımız öz yazılarında bu müəlliflərə müraciət etməklə tərcümə nəticəsində Azərbaycan toponimləri ilə omonimlik xarakterində eyni yazılışlı toponimləri “paralel” toponimlər hesab etmişlər ki, bu məntiqdən uzaq hallardır. Bu cür hallara R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyevin 1972-ci ildə birgə yazdıqları, Bakı Maarif nəşriyyatında nəşr olunmuş 100 səhifəlik “Azərbaycanın coğrafi adları” kitabında rast gəlik (göstərilən əsər, s. 9). Bu yanlışlığı sübut edən xeyli sayda faktlar mövcuddur. Biz bir çox hallarda Bütöv Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisində Asti, Kaskalan, Qazançı, Culfa, Talin kimi yüzlərlə

etnotoponimlələ qarşılaşırıq ki, bunlar Qazaxıstan, Türkmənistan, İtaliya, Estoniya, Əlcəzair və s. ölkə ərazilərində də qeydə alınır. Fikrimizcə, bu cür adlanmalar dünya xalqlarında sözlərin omonimlik funksiyasından irəli gəlməklə, həm də bu cür eyni yazılışlı sözlərin başqa ərazilərdə təkrarı, türk tarixi köçləri ilə bağlı bir tarixi prosesin izlərini özündə daşıyır (59, s. 56, 61, 88; 158, s. 286). Bu baxımdan tədqiqatlar zamanı tarixi məlumatlardakı coğrafi ərazi, ərazinin etnik qrupu kimi amillərə diqqət edilməlidir.

Bütöv Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan coğrafi adları-toponimik sistemi, əsasən də əhali tərəfindən tanınan-makro toponimik sistemi; məntəqə adları-oykonimlər, dağ, dərə, düz, qala, təpə və s.-oronimlər, dəniz, çay, göl, bulaq və s.-hidronimlər, müqəddəs yer adları-teonim, mifonim və s. adlar özlərində ən qədim dövrlərdən günümüzdə kimliyimizi daşıyan adlar sistemidir. Bu sadalanan tarixi faktların qərəzsiz, elmi yöndən tam və sistemli öyrənilməsində öz aktuallığını saxlayan əvəzsiz mənbə olan bu sistemin formalaşmasında tarix, etnogenez, coğrafiya və s. amillərlə yanaşı dil amilləri də əsas yer alır. Tədqiqata cəlb edilən toponimik adlardakı arxaizmlər, yazıya alınmamış qədim şəkilçilər, fonetik hadisələr və başqa dil ünsürlərinin mövcudluğu, tarixi köçlərin əlamətləri, yerli-aborigen xalqlar olma əlamətlərinin təsdiqi, bütün bu sahələrin araşdırılmasında öz qiymətini hələ də itirməmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bütün siyasi proseslərdə oykonimik adlar müəyyən qədər təhriflərlə qarşılaşsa da oronimik adlar nisbətən sabit qalmışdır ki, bəzən onlardakı tarixi qədimlik bir qrup oykonimlərdən qabağa gedir. Bu gün belə bu istiqamətdə hələ də əsl mənbə kimi dəyərli olan Naxçıvan ərazilərindəki coğrafi adlar, sistemli tədqiq edilməmişdir. Halbuki, qədim qaynaqlara istinad etdikdə o dövrdə burada yaşamış prototayfaların, daha doğrusu prototürk boylarının sahib olduğu dilin, inancın, eləcə də digər etnik amillərin tarixi izləri demək olar ki, toponimik növlərin hamısında müşahidə edilir. Bütün

bu amillərə istinadən adların etimoloji izahı zamanı bir qrup problem məsələlərin nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Belə ki, istər çar Rusiyası dövrü, istərsə də sovetlər quruluşunun 1950-1960-cı illəri bu istiqamətdəki qeydə alınmalarda arxiv sənədləri saxtalaşdırılmış, adlar sistemi təhrif edilmişdir. Əgər təkcə son 30 ilin tədqiqatlarını izləsək, əcnəbi alimlərin bir qrupu adları dilçilik baxımından siyasi məqsədlə təhrif etmiş, bir qrupu bu sistemi siyasi ideologiyanı əsas götürməklə tarixi baxımdan təhrif etmiş, digərləri isə toponimik sistemə yalnız coğrafi baxımdan yanaşmaqla, ərəzi bölgüsünü təhrif etmişlər. Bunların hamısı xristian amillindən irəli gəlməklə son dövr Azərbaycan torpaqları hesabına yaranmış erməni gürcü ərəzilərini genişləndirmək məqsədinə xidmət edirdi. Toponimik sistemə bu cür yanaşmalarda elmi nəticələr tam olaraq öz təsdiqini tapmır və səthi fikirlər söylənilir. Təsadüfi hallarda toponimik sistemə iki və ya hər üç elm sahəsinin vəhdətində tətbiqinə rast gəlirik ki, bəzən burada da xalq etimologiyasına uyğun səthi etimoloji izahlarla rastlaşırıq. Fikrimizcə, istənilən bir toponimik adın təhlilində aşağıdakı amillər əsas götürülməlidir;

1. Toponimik sistem özündə dil, tarix, coğrafiya ilə yanaşı həm də o xalqın mifik təfəkkür və etnoqrafiyasını daşıya bilər və bunlar vəhdətdə tədqiqata tətbiq edilməlidir;

2. Qədim mənbələrdə, salnamə yazıların oxunuşunda yer alan hər hansı bir toponimik ad, o yazıları oxuyan müəllifin aid olduğu xalqın dil quruluşunda təqdim olunur ki, bu da diqqətə alınmalıdır;

3. Toponimik adların tədqiqində qədim və müasir ümumtürk sözlüklərinə müqayisəli nəzər salınmaqla, buradakı fonetik hadisələr, bəzən hərflərin leksik mənə daşması və s. bu kimi amillər də etimoloji izahlardan yayınmamalıdır;

4. Arxiv materiallarında yer alan toponimik adların, əsasən də məntəqə adları-etnooykonimlərin istənilən dövr mövcud olmuş ictimai-siyasi quruluşun siyasi məqsədləri ilə bağlı əvəzlənmələri də

öz əksini tapdığından, ilkin və son dövr mənbələri müqayisəli tədqiqata cəlb edilməlidir;

5. İstənilən toponimik adı formalaşdıran sözlərin bir qrupu omonim xarakterli sözlər də ola bilər ki, onlar həm türk, həm də yad dillərin arxaik və müasir orfoqrafiyasında yer alması da diqqətdən yayınmamalıdır;

6. Dilimizin ilkin ifadə imkanlarında söz köklərimizin əsasən birhecalı olması tarixi faktları da toponimik adların etimoloji, linqvistik izahları zamanı diqqətə alınmalı, tədqiqata tətbiq edilməlidir;

7. Sadə quruluşlu qəbul etdiyimiz toponimik adların quruluşu bir hecadan artıqdırsa, türk sözlüklərinə istinadən onlardakı arxaizmlər dəqiqləşdirilməli, əsl mənalara bu istiqamətdən ortalığa qoyulmalı, xalq etimoloji izahları əsas götürülməməlidir.

Qeyd edək ki, bəzən bu yöndən əldə olunan elmi nəticə arxeoloji araşdırmaların nəticələri ilə üst-üstə düşür. Deməli bütün bu elm sahələri, eləcə də ümumtürk dillərinin sözlükləri və s. amillərin tədqiqatda vəhdətdə götürülməsi daha doğru nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Ümumilikdə Naxçıvan Muxtar Respublikası makro toponimik sistemi yuxarıda göstərilən bütün bu milli amillərin (dil, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, mifik təfəkkür və s.) tədqiq üçün əsl mənbə olmaqla onların ətraflı öyrənilməsi elmi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu yöndən bu sistemin geniş elmi təhlilini, onların yaranma yolları, adlanma-nominasiya üslubu və s. məsələlərin öyrənilməsi müstəqillik dövründə xüsusi əhəmiyyət daşıyan problem məsələ kimi aktuallığını qorumaqdadır. Unutmamalıyıq ki, qeyd etdiyimiz kimi sovetlər dönəmində bu sistem siyasi proseslər nəticəsində xeyli dəyişikliklərə uğramış, dilimiz, tariximiz, etnogenezimiz, coğrafiya və etnoqrafiyamız təhrif edilmiş, bunu əsas götürən

mövcud qurum xalqımızın millət kimi formalaşmasını da yaxın dövrə çəkilməmişdir. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla toponimik sistemin tədqiqi zamanı arxiv sənədlərindəki toponimik adlara müqayisəli şəkildə yanaşmaq, onların ilkin variantlarını əsas götürməklə tədqiqata cəlb etmək, hər bir tədqiqatçı alimin əsas vətəndaşlıq borcudur.

Əgər mənbələrə diqqət etsək, toponimik sistem tarixi proseslərdə, həm də yeni ictimai-siyasi idarəçilik quruluşu, yeni formasiyaların yarandığı dövrə təhriflərlə üzləşmişdir. Bu siyasi məqsədlərin açıq reallaşdırıldığı tarixi dövrlərdə makrotoponimik sistemin hədəfə çevrilməsi buradakı elmi çoxluqla, əsasən dil, tarix, coğrafiya, mif, etnogenez və s. amillərlə bağlı olmuşdur. Bu amillər baxımından da toponimik sistem tez-tez təhriflər obyektinə çevrilən obyekt kimi götürülmüşdür. Müxtəlif formasiyaların bir-birini əvəzlədiyi dövrdə bu toponimik sistemin oronim, hidronim və toponimik adları-müqəddəs yer adları qrupu nisbətən sabit qalmışdır. Lakin, yaşayış məntəqə adları-oykonimlər, eləcə də yüksək əhəmiyyətli rayon, şəhər adları-xoronimlər dağıntılara məruz qalmaqla, bu cür toponimik adlar da mövcud siyasi prosesin məqsədinə uyğun olaraq dəyişikliklərlə üzləşmiş və təhriflərin məngənəsindən qalmışdır. Bu prosesdə oykonimlərin semantik struktur quruluşunda xeyli fərqlərlə də üzləşirik. Osmanlı və Çar Rusiyası, eləcə də Sovetlər dövrü işğallar və siyahıya alınma dövrləri adların təhrifi daha çox müşahidə olunur. Əgər arxiv sənədlərində bu gün də qalan 1590, 1603-1749, 1874-1890-cı illəri əhatə edən qaynaqlara diqqət etsək, burada Şərur rayonu ərazisindəki “Tonqa” oğuz boyu adını daşıyan oykonim dəfələrlə dəyişikliyə uğramışdır. Siyahıya alınmalar zamanı adın “Tanğa”, “Tənəgə”, “Tənağa”, “Tənəşən” və sonda “Tənənəm” kimi sənədlərdə yer alması və bu gün aktiv fonda Tənənəm kimi qalması bu oyunun izləridir (63, s. 22-27.; 58, s.168; 76, s.1-16 ; 77, s. 1-11; 79, s.17-25, 65, s. 15).

Sədərək rayonu ərazisinə aid aktiv fonda daxil olan Qaraağac kənd adının da ilkin adı və təhrifinə nəzər salaq. 1360-cı ilə aid məlumatlarda bu ad **“İlquzaqay”** yazılışında göstərilmişdir ki, ad **il+quz+aq+ay** şəklində əski türk sözlərindən formalaşmaqla **“Ay inancındakı uca Oğuz yurdu”** mənasında türk sözlərindən və **quz/oğuz** tayfa adını daşıyırdı. Lakin, 1861-1924 ilə qədər bu ad çar və sovetlər Rusiyasının siyasi xətti ilə **“İlquzaq”, “Yalquzaq”, “Yalqızağac”, “Qaraağac”** kimi təhriflərə məruz qalmaqla sonda **“Qaraağac”** kimi sənədlərə qeyd olunmuşdur. Ad bu gün bitki adı-fitonim kimi mövcuddur və adın ilkin forması araşdırılmadan etimoloji izahı verilir. Burada Culfa rayonu ərazisində həmin dövrlər Kaskoşan kənd adı **“Xoşkasin”, “Xoşkeşin”, “Firəngköy”** (Hazırda Xoşkeşin), ilkin adı Kiurna, sonradan **“Kirnə”, “Kirna”** (hazırda Kırna), Abraqınas-**“Qarakilisə”, “Əbrəğunis”,** hazırda **“Əbrəqunus”** Çamanlık-**“Çəmənlik”, “Noraşen”** (Hazırda Göydərə), eləcə də digər rayonlarda da adlar bu yöndən təhrif olunmuşdur (58, s.168; 63, s. 22-27; 65, s. 15; 76, s. 1-16; 77, s. 1-11; 79, s. 9-23). Eyni hal bu gün aktiv fonda daxil olan bütün rayon makrooykonimlərində, Naxçıvan ərazisindəki yüzlərlə oykonimdə müşahidə olunur ki, bu faktlara əsasən adların linqvistik, etimoloji izahında qədim mənbələrə və əldə olan arxiv sənədlərinə istinad edilməsi, müqayisəli təhlillərdə onların ilkin quruluş formasının əsas götürülməsi bir zərurət kimi ortaya çıxır. Əks təqdirdə istənilən toponimik adlardakı ilkin dil və tariximizə dair gərəkli tarixi və dil faktları tamamilə özümüzdən uzaqlaşdırılmış olur.

Bura makrosistem təşkil edən bəzi oronimik və hidronimik adlar daxil olsa da, aparılan siyasi gedişlərdə əsasən məntəqə adları-oykonimlər bu proseslərin hədəfinə çevrilmişdir. Təbii ki, yeni ictimai siyasi formasıyalar nə qədər bu cür dağıntılara cəhd göstərsə də, öncəki mədəniyyət və elm müxtəlif mənbələrdə qalır ki, doğru-dürüst tədqiqatlar üçün bu mənbələrə müraciət etmək zərurəti yaranır

və tarixi fakt olaraq onlar öz qiymətini qoruyub saxlaya bilər. Naxçıvan, Türkiyə arxiv sənədlərindən əldə etdiyimiz mənbələr göstərir ki, 1590-1780-ci illər arası və bundan sonra 1820-1920-illər, Naxçıvan ərazisi məntəqə adları-oykonimlər sistemi ciddi ad dəyişilmələrinə və dağıntılara məruz qalmaqla bir qrupu passiv fonda keçmiş, xeyli adlar isə siyasətə uyğun adlarla əvəzlənmişdir (58, s.165-182; 65, s. 28, 32-33; 71, s. 27-35, 91-119, 283-290; 76, s.11- 16; 77, s. 9; 79, s.17-25).

Naxçıvan Muxtar respublikası ərazisində bir qrup adlar isə, yalnız kiçik ərazilərə məxsus adlar olmaqla, o ərazi əhalisinə məxsus olan göstərilən amillərin bir qisminin iştirakı ilə oronim, hidronim, teonim sistemində mövcud olur ki, bunlar **mikro toponimlər-az tanınan toponimlər adlanır və məhdud bir ərazi üçün xarakterik olan coğrafi adlardır**. Bu adlar siyasi proseslər üçün o qədər də əhəmiyyətli olmur, bəzən isə ucqar ərazilərdə mövcud olmaqla bu proseslərdən tamamilə kənarda qalır. Lakin bunun əksinə olaraq bu sistemdə təhriflərə daha çox yaşayış məntəqə adları-oykonimlər məruz qalır ki, biz aşağıda yeri gəldikcə bu problemlə bağlı ətraflı məlumat verəcəyik.

Bütün bu faktlar nəzərə alınmaqla istənilən toponimik adın, əsasən də oykonimik sistemin tədqiqində qədim arxiv sənədlərinin müqayisəli araşdırılması vacib şərtlərdəndir. Belə ki, tədqiqatlarda günümüzdəki mövcud ad linqvistik tədqiqata cəlb olunmuş, onun arxiv sənədlərindəki təhrifləri nəzərə alınmamışdır. Bir məntəqə adının müxtəlif tarixi proseslərdə və dövrlərdə 3-4 dəfə adının dəyişdirilməsini izləmədən son dövr yazılış formasını əsas götürmək də tədqiqatlarda səhv istiqamətdən elmi nəticələrin yer almasına səbəb olmuşdur. Onların ilkin formadan kənar mənalandırılması isə, tariximiz və dilimizi yaxın dövrə çəkməklə xalqımızın və dilimizin son dövrlər formalaşması haqda yanlış nəticələrə gətirib çıxarmışdır. **Məhz bu amillərdən istifadə edən mənfur qonşularımız BRİQ,**

**FRIQ, HAYASA** adlı əsl kökü bəlli olmayan ermənilər ilk adlarda müəyyən dəyişikliklər etməklə bu cür xeyli türk tayfa adlı oykonimləri “erməni adları” kimi götürərək buradakı tarixə sahib çıxırlar.

Təbii ki, əsas mənbə olan makrotoponimlərdəki oykonimlərin bu cür izahları adın formalaşma tarixi və dil ünsürləri ilə uyğun gəlmədiyindən, tədqiqatlarda Naxçıvan ərazisi toponimik sisteminin, əsasən də makrotoponimlərin səthi izahları xeyli anlaşılmamazlıq yaratmışdır. **Lakin istənilən toponimik adın əski dil, tarix, coğrafi amillərlə yanaşı əski türk dili lüğətləri və salnamələrlə vəhdətində tədqiqi doğru elmi nəticələr ortalığa çıxarır ki, bu amil onun əsl adını, ərazinin kimə, hansı dilə mənsubluğunu tam olaraq təsdiq edir. Bu baxımdan tədqiqat zamanı adların mənbələrə görə müqayisəli şəkildə ilk variantının ortalığa çıxarılması, buradakı səsəvəzlənmələr və s. bu kimi amillər əsas götürülməlidir (-F.R.)**

Eyni hal Naxçıvan ərazisinin toponimik sistemində yer alan makrooronim və makrohidronimlərin də izahında müşahidə olunur. Ərazi toponimik sisteminin xüsusi qollarından birini təşkil edən relyef quruluşlu obyekt adları-oronimlər də tam olaraq araşdırılmamış, onların linqvistik izahları sistemli olaraq verilməmiş, mənbə məlumatlarına yetərinə müraciət olunmamışdır. Burada biz müxtəlif xarakterli makro hidronim və oronomlərlə də qarşılaşırıq ki, onlardakı dil, tarix, mifik inanc əlamətləri də qədim türklərin tarixinə söykənir. Əgər ümumtürk coğrafi adlar sisteminin istənilən qatını müqayisəli araşdırsaq, bu adların ümumtürk ərazilərində təkrarını görürük ki, onlar özlərində ən qədim tarixi yaddaşımızı, eləcə də prototürklərin tarixi köçlərini, hansı tayfalarla ittifaqda olması faktlarını da ortalığa çıxarır. Bu baxımdan tədqiqat zamanı həqiqəti əks etdirən gərəklə mənbələrə müraciət olunması zərurət kimi ortaya çıxır.



#### **4. Makrotoponimlərin tədqiqi istiqamətləri və səthi etimoloji izahlar**

Təbii ki, ümumtürk, eləcə də bütöv Azərbaycan ərazisinə aid toponimik sistemin üzləşdiyi problemlər, Naxçıvan MR toponimik sisteminin hərtərəfli tədqiqinə sədd olan problemlər mənğənəsindən kənarda deyil. Bəs areal türk, Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan toponimik sisteminin tədqiqinə əngəl olan problemlər nə ilə bağlıdır?

Bu gün elmi jurnal, simpozium və konfranslarda dilçi, tarixçi, coğrafiyaçı alimlərimizin hər hansı bir toponimik vahidin linqvistik, etimoloji təhlilləri ilə bağlı fikirləri, elmi mübahisələrdən çox şəxsi münaqişə və narazılıqlara çevrilməkdədir. Təəssüflər olsun ki, bu mübahisələr dilimizin yazıyaqədərki dövr elementləri, şumer, türk paralelləri ətrafında deyil, daha çox bu adlardakı sözlərin özgə dillərdə araşdırılması meyliyindən irəli gəlir. Naxçıvan MR toponimik sistemində oykonim qatının tədqiqi məsələsi də bu problemlərin obyektinə çevrilmişdir. Qeyd etməliyik ki, Naxçıvan oykonimlərinin bir qismi tədqiqatçıların elmi məqalələri və monoqrafiyalarında ya “ərəb”, “fars”, “erməni”, ya da “anlaşılmayan tərkibli” hesab olunmaqla köhnə sovet ideologiyasından qurtula bilməyən yanlış mülahizələr şəklindədir. Bəs bütün bu yanlışlıqlar nə ilə bağlıdır? M.ö. XVII- IX əsr və sonrakı dövrlərdə Mitan, Manna, Midiya, Atropatena Midiyası dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olan qədim Naxçıvan diyarının (207, s. 12-13) toponimik adları, bu qədim yurdun arxeoloji, etnoqrafik, qayaüstü yazı nümunələri qədim türk xalqlarına aid olduğu halda başqa xalqlara necə sıraya bilsin? Ərazidəki m.ö. IV minilliyə aid olan və Kür-Araz mədəniyyətini təsdiq edən I və II Kültəpə mədəniyyəti (248, s. 8-9), tunc dövrləri ilə səsleşən Qırlar, Albantəpə, Axura, Havuş (147, s. 176; 148, s. 121-126), Xoşkeşin, Qazançı, Zoğala, Nəhəcir, Göynük və s. kəndlərin nekropollarından və kromlex qəbirlərindən m.ö. III-II minilliyə aid aşkarlanmış əşyalar əski türk mədəniyyəti nümunələri deyilmi (62, s. 195, 262)? Doğrudanmı bu mədəniyyəti hələ o

dövlərdə tarix səhnəsinə çıxmayan ərəb, fars və frakiyalılar-friq-ermənilər yaratmışlar? Qaynaq məlumatları bu gün özünə qədim tarix yaratmaq istəyən bu iddiaçıların o dövr tarixdə etnik qrup olaraq özgə himayəsində olduğunu sübut edir (73, s. 215, 224, 310; 182, s. 308-356).

Yəhudi tarixçisi İ.Flavi, Misir fironu III Tutmos, E.M. Murzaev, N.İvanov, A.Paxomov və b. antik müəllif və müasir tədqiqatçıların, eləcə də qədim salnamə yazılarında tarixi faktlara istinadən qədim Naxçıvanın bəşər nəslinin “ilk beşiyi” adlanması (9, s. 14.), bu şəhərin m.ö. minilliklərdə mövcud olmasını təsdiq etməsi (234 s. 48) kimi minlərlə belə tarixi faktlar mövcud olduğu halda bu yurdun yer adları, necə “ərəb”, “fars”, “ermənimənşəli” və ya “anlaşılmayan” söz tərkibləri ola bilər? Çox təəssüflə qeyd etməliyəm ki, bəzən bu onomastik vahidlərin izahının fars, erməni dillərində axtarılması ərazinin İran və uydurma “Ermənistan”la həmsərhəd olması ilə əlaqələndirilir (107, s. 74). Lakin **hörmətli alimlərimiz nədənsə Naxçıvan ərazisi sərhədlərinin Cənubi Azərbaycan, İrəvan xanlığı və Türkiyə ilə həmsərhəd olduğu bu yaxın tarixi tamamilə unudurlar.**

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, istər Azərbaycan, istərsə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisindəki toponimik adlar bir-birini təkrarlayır ki, bu da eyni xalqın dili imkanları hesabına və əhalinin formalaşmasında xüsusi rolu olmuş tayfa adları ilə bağlıdır. Bu adları formalaşdıran **kan-**“məkan”, **man-**“ulu”, **zor-**“ışığ”, **tur-**“tayfa” və s. bu kimi türk sözləri (36., s. 289, 335, 586) üzərində səsevəzlənmələr aparən S.T.Eremyan, R.Açaryan və s. bu kimi erməni müəllifləri Xalxal, Girdman, Gilan kimi adların erməni dilində, alban dilində olması fikrini irəli sürürlər (233, s. 32-33). Bu cür tədqiqatları özündə əks etdirən kitablarda bir qrup Azərbaycan alimlərinin, eləcə də əcnəbi alimləri İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovski, V.V.İvanov, N.Y.Merpert kimi əcnəbilərin yazılarına istinadən

müəlliflərimiz “van” sonluqlu Qomarvan, Əmirvan, Yüzbaşvan kimi sözləri də ərəb, fars, erməni, gürcü dillərinə aid edirlər (yenə orada, s. 78; 214, s. 23-24.). Buradakı Qomar-kimmer sözü tayfa adından, Yüzbaş, Əmir isə türk Azərbaycan sözlərindən yaranmış adlardır. Bu yəndən izahlar dil və tarixi baxımdan özünü doğrultmur. **Əgər bir “van” sözünə görə bu adları başqa xalqlara aid etsək, onda gərək “yan” sonluğuna görə də Qorqud-yan, Dəmirçi-yan, Allahverdi-yan, Bala-yan, Dədə-yan kimi yüzlərlə söz və adlarımızı, Saak-yan, Kaspar-yan, Gil-yan, Xəzər-yan, Manqaçur-yan kimi qədim türk Sak, Kaspi, Xəzər, Manq, Gel tayfa adlarımızı da “ermənimənşəli” hesab edək. Təbii ki, bu yanlış bir fikirdir. Biz dil, tarix, coğrafi, mifik, etnogenezi və s. baxımdan adlarımıza obyektiv və qərəzsiz yanaşmaqla bütün bu ərəb, fars, erməni və s. oğurluqların qarşısını ala bilərik (-F.R.)**

Naxçıvan MR ərazisində həliyədə mövcud olan tamamilə türk dilində olan şəhər, qəsəbə, kənd adlarından Culfa, Nəraşən, Muğancıq Müslüm, Muğancıq Mehrab, Disər, Ərəfsə, Xanağa, Zeyvə, Dizə, Sirab və s. bu kimi onomastik vahidlərin ərəb, fars, erməni dil vahidləri ilə izahı da (107, s. 60-76) heç bir dil faktına söykənmir. Bu sadəcə toponimik sistemdə mövcud olan problem məsələləri bir qədər də dərinləşdirir. Biz bu adların tam olaraq türk Cul, Maq, Tus, Sak, Şir, Subi/Sub tayfa adlarından yarandığının türk dili sözlüklərinə istinadən etimoloji izahlarını vermişik (59). Bəzən yazılı qaynaqlarda belə adların olduğu şəkllə də müasir müəlliflər uydurma yamaq vuraraq, Naxçıvan ərazisi bölgələrindəki Payız, Xoşkeşin, Saltaq, Çənnəb, Kültəpə kimi adların guya mənbələrdə Çənənəbbu, Paiz, Xoşkeşiş, Gültəpə, Saltax şəkildə olduğunu göstərilir. Guya bu adlar “onların xüsusi səyi nəticəsində sonradan yeni adla əvəzləşdirilmişdir” (49). Lakin istər 1590, 1724, 1780, 1800-cü illərə aid mənbələrə və bu dövrlərə aid arxiv sənədlərinə diqqət etdikdə, burada adlar ilk göstərilən adlar kimi olmuşdur.

Həmin mənbələrdə xeyli adlar Əbraqanus, Anzor, Salitaq, Ərəfsaq, Noraşen (Çəmənlik və Göydərə), Məryak (Milaq), Təhvas (Teyvaz), Səlnab, Hüremeşin kimi getmiş adlar yüzürləkdir ki, bu adların bir qismi tam olaraq türk tayfa adını ifadə edir. Qalmış adlarda isə səs artımı səsəvəzlənməsi ilə verilmişdir (58, s. 167, 179, 181-182; 65. s.14-22) ki, aparılan tədqiqatlarda bunları da diqqətə almaq vacibliyi ortaya çıxır.

Aparılmış qeyri-obyektiv tədqiqatların hər biri özlüyündə neçə-neçə suallar doğurmaqla həqiqətdən xeyli uzaqdır. Naxər türkləri ilə bağlı **Naxçıvan** adının etimologiyası “nəxcirvan”-“ov yeri” (85, s. 27-30), aslarla bağlı **Əbrəqinas** məntəqə adı “ahura+kanis”-“kilsə qala”, tuşlarla bağlı **Disər** oykonimi “iki baş” anlamlarında ərəb və fars sözləri ilə nataraz izah edilmişdir (107, s. 74). Lakin biz istər M.Kaşğari, Ə.Hüeyanın, istərsə də qədim türk dili sözlüklərində qədim türk dillərində **abra/əbrə** sözünün türk dilində “xılaskar”, “arxa duran”, **qın** sözünün isə “qala” mənasını verdiyini görürük (154, s. 85-94.) qədim As türk adına qoşulan bu sözlər **Əbrəqunus** məntəqə adını türk dillərində “Qüvvətli As qalası” anlamında izah edir. Bu qədim sözlər Midiya, Manna, Atropatena toponimlərində Kintau, Kinqaruki, Kinzin kimi təkrarlanmaqla “qala” mənasında dəfələrlə izah olunmuşdur (132, s. 90-91). Qədim türk **Tus** tayfa adı və **ər** sözü ilə “Tus əri” mənalı Disər bu etnooykoniminin “İki baş” fars sözü kimi təhlili də nə dərəcədə məntiqə sığa bilər (58, s. 53; 248, s. 60-69)? Eləcə də qədim Gel tayfa adında “Gəllərin yurdu” mənasındakı **Gilan** adlı məntəqə adını **Giran** kimi qəbul edərək, onu fars çarı Kirin adına bənzətmək cəhdləri də səthi etimoloji izahların nəticəsi kimi ortaya çıxır (149, s. 16-22). Təbii olaraq sual oluna bilər ki, heyvanat aləminin daha da zəngin olduğu Kəlbəcər, Ağsu, Zaqatala, Muğan kim rayon və ərazilərimizdə biz nəyə görə ov yerlərini “Nəxcirvan” adlandırmamışıq? Eyni hal Cənub Azərbaycan ərazisinə də şamil

oluna bilər. Bu ərazidə də təbii cəhətdən xeyli ov yeri mövcuddur və farslar nəyə görə isə heç olmazsa bir dağa, düzə “Naxçıvan” adını verməyiblər. Birinci ərazilər onlara məxsus deyil və adları onlar yaratmayıb, ikinci isə etimoloji izah yanlışdır və bu izahın elmi əsası yoxdur. Və yaxud, Azərbaycan toponimik sistemində **Gil** tərkibli Gil (Xəzərdə ada), Gil, Gilan, Gil-Zirə, Giləzi, Gilvar, Gilak, Kilid, Kilzan kimi minlərlə dağ, su hövzəsi, məntəqə və s. adlar da təbii ki, fars dilində deyil (50, s. 58, 63). Biz bir çox yazılarımızda bu məsələlərə ətraflı toxunmuşuq. Təbii ki, Udmurt, Tatar, Komi, Qazax, Özbək, Qırğız və s. türk ellərində Gilmənd, Gilyay, Kilemarı, Kilmez, Gilyurt kimi yüzlərlə yurd, qışlaq, çay, dağ və s. adlar və bunları əmələ gətirən **ay, qurd, baş, yurt** kimi türk dili vahidləri türklərə məxsusdur (59, s. 24-25, 52-53).

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki **Ərəfsə, Culfa** məntəqə adlarında qədim **Sak, Çul**, türk boylarının adları qaldığı halda bu oykonimlər də tədqiqatlarda ərəb-fars sözləri ilə izah olunmuşdur (107, s. 76-120, 170; 199, s. 103-104). Bu cür yanlış izahlara **Kilit, Dizə** adlarının etimologiyasında da rast gəlirik. Eyni sözlər I.M.Dyakonovun (207, s. 185) və E.M.Murzayevin əsərlərində də (234 s. 57,) ərəb, fars dillərinə aid edilmişdir. Lakin 1590-cı ilin məlumatlarında bu sözlərin Çul, Gil türk tayfa adından, eləcə də Dizək (ti+sak-“saklar tikən” mənasında) yazılışında Sak tayfa adından olmasına söz tərkibinin özü sübutdur (220, s. 24-28, 34-37, 42-45 və s.). Naxçıvanın Şərur, Culfa, Ordubad və digər ərazilərində xeyli sayda Vənənd Aza, Anaqut, Biləv, Billəva, Dizə, Xoşkeşin, Çənnəb, Darkənd, Dərgəməlik, Nürgüt, Parağa oykonimlərlə yanaşı bu adlardan yaranmış Dar dağ, Şərur düzü, Biçənək aşırımı, Anaqut dağı və s. yüzlərlə makrooronim və makrohidronimlər də ərəb-fars, səthi etimoloji izahlarla verilmişdir (94, s. 23-68; 95, s. 36-39, 53, 63, 89, 103, 114, 129, 161-167; 97, s. 95-105, 136, 142; 98, s. 46-97; 110, s. 127; 129, s. 16-45).

Toponimləri formalaşdıran **buz**-Bus tayfa adı, **kal**-“ulu”, Manq tayfa adı, **kan**-“yurd, məkan”, **kat/kut/qut**-“qüvvə” kimi sözlər ümumtürk toponimik sistemində Ötükən, Kutikan, Şaymaq, Kadırkan, Siyaqut, Ağbuz, Kayerkan, Namankan, Kalakan, Kalas, Kalkaman, Şahbuz, kimi yüzlərlə toponimlərin formalaşmasında iştirak edir (59, s. 22-23, 38-39, 58-59). Lakin bir qrup tədqiqatlarda biz bu sözlərin kalan-“qalın”, bus/biz-“dik”, “dağ”, katak-“qala”, kal-“kiçik göl” kimi səthi izahlarına da rast gəlirik (183, s. 49). Biz xeyli yazılarımızda qədim türk dili lüğətlərinə istinadən bu cür sözlərin türk dilinə aid olduğunu göstərmişik (158, s. 32-48; 159, s. 78-90; 163, s. 141-143). Bu cür səthi tədqiqatlara əsasən sovetlər dövrü nəşr olunmuş monoqrafiyalara istinad edilmiş müasir dövr araşdırma əsərlərində rast gəlirik.

Yazıyaqədərki dövr türk dili elementlərinin də müşahidə olunduğu və qədim türk boyları **Maq**, **Subi**, **Şirak** türklərinin adlarından yaranmış Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm, Sirab-“şirlərin evi”, Zeyvə kimi etnooykonimlər qədim türk dilindədirsə, onları ərəb-fars dillərinə aid etmək, ərəzinin etnogenezi məsələsini təhrif edir. Zeyvə, Dizə, Xanağa, Əbrəqunis, Ərəfsə, Vəng kimi xeyli belə oykonimlər müasir və qədim türk dillərinin sözlüklərinə əsasən müqayisəli və geniş şəkildə təhlil edilmiş, elmi jurnallar və monoqrafiyada tərəfimizdən araşdırılmaqla onların türk dilində olması dil və tarixi faktlarla sübut edilmişdir (154, s. 85-94).

Təbii ki, imtina etdiyimiz hər “vəng”, “zeyvə”, “berd”, “dizə” kimi yazılışlı qədim türk sözləri və Sak, Kas, Manq, Şir-şirak Gel kimi türk boylarının adı bizim tariximizdən oğurlanaraq özlərinə qondarma tarix düzəldən ermənilərin həm yer, həm də Saakyan, Kasparyan, Manqaçuryan, Gilayan kimi soy adlarına çevrilməklə onların tarixini “qədimləşdirir” və bizi sonralardan formalaşan bir xalq kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim edir. Tədqiqatlarımızda bu cür yanlış fikirlərin meydana gəlməsi səbəbləri isə Çar Rusiyası

tərəfindən Azərbaycanın işğalı, Gülistan (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələrindən sonra varidatımızın talanı, tariximizin saxtalaşdırılması, dilimizin “tatar”, “türk tatar ləhcəsi”, “Zaqafqaziya tatarları” kimi yamaq adlarda əridilməsi olmuşdur (120, s. 9) ki, bu da yer adlarımızın təhrifi ilə nəticələnmişdir. Lakin 1844-cü ildə A. Bakıxanovun rus dilindəki “Gülistani-İrəm” kitabı və buradakı xeyli türk tayfa adları və toponimik adlar (185, s. 24, 34, 39- 42), 1921-ci ildə M.Vəliyevin (Baharlı) “Azərbaycan” kitabında bu adların təkrarı və izahı (142, s. 30-35, 44-49), qədim türk dili lüğətləri, arxiv sənədləri və s. əsl həqiqətdə Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan toponimlərinin tədqiqi üçün əsaslı təməl ola bilərdi. Lakin 1926-cı ildə Bakıda 26 fevraldan 6 marta qədər davam edən Türkoloji qurultay rus siyasəti ilə ziyalılarımızı seçmək və milli yaddaşımızı əlimizdən almaq üçün təşkil edildi. Bundan sonra 30-37-ci illər elmimizin tarix, dil, türkologiya və coğrafiya alimləri Hənəfi Zeynalli, Bəkir Çobanzadə, Mirzədavud Bağirov, Müseyib İlyasov, Hüseyn Musayev, Vəli Xülufu, Abdulla Tağızadə kimi 50-yə qədər Azərbaycan elm korifeyinin güllələndi (89 s. 201, 233, 245, 253). Bu siyasəti prosesdə bir çoxunun da sürgün edilməsi, azərbaycançılığa-türkçülüyə istiqamətlənmiş siyasəti qəsd idi. Bundan sonra ümumən xalqımızın oykonimik sisteminin türk dili baxımından tədqiqi yox dərəcəsinə endi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, repressiyadan sonra 35 il ərzində bu istiqamətdəki tədqiqatlar bütöv Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan üzrə ilə bir məqalə də deyildi. O dövrdə K. Ramazanovun tədqiqatında “Salyan sözünün etimologiyası” (1953), Ə.Ələsgərzadənin “Xanəgah kitabələrinə dair bəzi qeydlər” (1942) yazısı, A.Axundovun “Kür, Araz, Naxçıvan adlarının etimologiyası” (1953) mövzusu özümüzə qayıdışın ilk addımları idi. Bunun ardınca M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1956), R.Yüzbaşovun, “Azərbaycan dilində coğrafi terminlər sistemi” (1957), E.Mehraliyevin “Azərbaycan SSR-də coğrafi adların

öyrənilməsinin bəzi məsələləri” (1958) kimi əsərlərin də ortaya çıxması o dövr üçün böyük milli mücadilə idi (169, s. 126-128).

Bütün bunlarla bərabər toponimikaya dair yanlış izahlar davam etməkdə idi. Bunlara Sak, Çul, Kol, Maq, Subi, Şirak türk boylarının adını daşıyan və ərazi arxeoloji mədəniyyəti ilə bu qədim ərazinin türklərə aidliyini bir daha sübut edən Ərəfsaq (Ərəfsə) məntəqə adı “Sak ərlərinin evi”, Culfa-“Çul bəyləri”, Kilit-“Gil yurdu”, Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm, “Muğ/maqların qalası”, Sirab-“Şir/şirakların evi”, Zeyvə-“Sas bəyi” (saspirlər) kimi məntəqə adları misal ola bilər. Qeyd edək ki, burada Muğancıq adlarına qoşulan “mehrab”, “müslüm” sözləri ərəb işğalından sonra adlara əlavə olunan sözlərdir. Göstərilən bu prototürk tayfa adları ilə bağlı toponimik adlar İ.Dyakonov, E.Murzayev kimi əcnəbi alimlərin tədqiqatlarında təhrif edilmişdir. Onlara istinadən öz tədqiqatlarını quran yerli elm adamlarımız tərəfindən Ərəfsə-“Üç ərəb”, Culfa- “Pambıqatan”, Zeyvə-“zaviyyə”, Xanağa-“Xanə gah, guşə, ibadətqah” və s., kimi ərəb, fars dillərinə aid sözlərlə izah edilmişdir (107, s. 76-120, 170; 199, s. 103-104; 207, s. 185; 234, s. 57). Əlimizdə qədim türk dili sözlükləri olduğu halda bu adların səthi izahla yad dillərə aid edilməsi, ərazilərimizə iddiada olan rus, fars, erməni və digər xalqlarla bağlı mövcud problemləri bir qədər də çətinləşdirmişdir. Bu cür səthi izahlar onların ərazilərimizdən torpaq iddialarına dəstək verir, siyasi fikirlərinə yardım edirdi və etməkdədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu cür təriflər As, Türükkü, Kuti, Lulubəy, Hürri, Naxər, Subər, Şu, Koman, Tus, Turdi və xeyli sayda prototürklərin tarixi və mənşəyi ilə bağlı yüzlərlə tədqiqatlarda da yer alır. Bu faktları əsas götürən torpaq iddiasındakı etnik qruplar, “tarixə dair tədqiqatlarında” öz çirkin niyyətlərini məhz bu amillərə istinadən sübut etməyə çalışırlar.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, istənilən işğalçı dövlətin ərazisindəki bu adların tədqiqi istiqamətində o dövlətin



siyasi marağı əsas yer almış, istər işğalda olan xalqın dili, tarixi, istərsə də onun məişəti, adət-ənənəsi başqa xalqlara aid edilməklə təhrif edilmişdir. Biz 1926-cı ildə türkoloji qurultaydan 4 il sonra repressiyalar və türkcülüyə yasaqdan sonra xalqımızın dili və tarixi, yer adlarının daşdığı mənalardan və s. milli əhəmiyyətli məsələlərin B.Miller, Z.Korkotyan, M.Artamanov, Q.Kapansyan, İ.Dyakonov, N.Yankovski, S.Bertman, S.Yeremyan, A.Akopyan və b. tərəfindən məhz siyasi “tarixçiliklə” necə təhrif olunduğundan bəhs etmişik (158, s. 51).

## **5. Makrotoponimlərə yeni konsepsiyadan baxış**

İstər Azərbaycan, istərsə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan ərazisi toponimlərinin tədqiqi sovetlər birliyinin son dövrlərində daha da geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu dövr elmi monoqrafiya və məqalələrdə xeyli problem məsələlər tədqiqata cəlb olunmaqla yanaşı toponimik sistemin ayarı-ayrı sahələri də araşdırmalarda öz əksini tapmışdır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu tədqiqatların əksəriyyətində rus, erməni, gürcü və digər etnik qrup müəlliflərinin bütöv Azərbaycan xalqının tarixi, dili və etnogenezinə istiqamətlənmiş siyasi baxışlarına əsaslı elmi faktlarla təkziblər verilmiş, onların gəldiyi nəticələrin elmi əsası olmadığı sübut edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı bəzi tədqiqatlar zamanı rus tədqiqatçılarına istinad edən mütəxəssislərimiz qədim sözlük və salnamə məlumatları, onların dövrü və ərazisini nəzərə almadan yenə də yanlış fikirlər söyləmişlər. Onlar dil, tarix və coğrafiyamıza daxil olan onomastik vahidləri bəzən başqa dillərdə və ərazidə axtarmışlar. Buradakı oykonimlərin formalaşmasında əski tariximiz və dilimizə aid bir qrup elmi faktlar bu gün 1-2 milyona çatmayan etnik qrupların dili və tarixinə, yamanmışdır. Lakin demək olar ki, tədqiqatların əksəriyyətində məqsəd makro toponimik sistemdəki dilin və tarixin qədimliyini, kimə aid olduğunu sübut etməkdən ibarət olmuşdur. Təbii ki, tədqiqatlarda bu yolla əsl həqiqət tarixi

faktlarla üzə çıxarılmış, öz dilimiz və tariximizə sahib olmaqla, ermənilərin özünü “qədim bir xalq” kimi dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istəyi qarşısına müəyyən qədər sədd çəkilmişdir. Bu cür araşdırmalar onlara aid olmayan coğrafi ərazilərin əsil sahibinin də kim olduğunu ortalığa çıxarmışdır.

Azərbaycan toponimlərində etnogenez məsələlərini araşdıran tarixçilərdən Z.Bünyadov, Y.Yusifov, İ.Hacıyev, Q.Qeybullayev, N.Vəlixanlı, S.Aşurbəyli, K.Əliyev, Ə.Hüseynzadə və dilçilərdən Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, T.Hacıyev, A.Qurbanov, A.Babayev, Ş.Sədiyev, Q.Voroşil, S.Mollazadə və digər alimlərimizin geniş tədqiqatlarında elmi əhəmiyyətli xeyli nəticələrlə qarşılaşırıq (157. s.10). Azərbaycan alimlərinin bu yöndə əsl vətəndaş mövqeyindən tədqiqatlarını qurmaları, tariximizi və dilimizi bulandıрмаğa çalışan belə uydurmalara yeni milli konsepsiyadan elmi əsaslarla təkzib vermələri, təbii ki, gec-tez əsl həqiqətin üzə çıxacağına yetərli elmi araşdırmalardır. Son dövrlər əsaslı tədqiqat obyektinə çevrilən, onomastikanın əsas sahələrindən biri olan bu toponimik sistemin, əsasən də oykonimlərin mövcud problemlə bağlı tədqiqat obyektinə olaraq əsas götürülməsi təbii ki, xüsusi elmi nailiyyətlər kimi həm də dil, tarix və coğrafiyamızın bərpasıdır. Bu baxımdan Naxçıvan makrotoponimik sisteminin ayrı-ayrı sahələri məntəqə adları-oykonimlər, oronim və hidronimik sistem də kütləvi tədqiqata cəlb olunmuş, nəinki Naxçıvan, eləcə də Bütöv Azərbaycan dili, tarixi, etnoqrafiyasına dair yeni elmi nəticələr üzə çıxarılmışdır.

Ərəb mənbələrində daha çox “Nəşavə” yazılışında keçən Naxçıvan sözünün etimoloji izahına dair A.Axundovun elmi fikirləri (84, s.1-3), “Dədə Qorqud” dastanında adı keçən Naxçıvan, Şəki (Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyəsində) Əlincə qala, Şərur, Araz çayı, Urmiya, Göyçə gölləri, Səlməs, Van, Ağcaqala, Sürməli mahal və qala adları, eləcə də onların yerlərinin dəqiqləşdirilməsi, bu adların Naxçıvanla bağlılığına görə tədqiqatlarında F.Kırzioğlu,

V.Bartold, H.Arasliya istinadən Təvəkkül Əliyevin, Pənah Xəlilovun elmi fikirlərinin elmi faktlar əsasında təsdiqi, sovetlər dövrü üçün xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyırdı (109, s. 21-22; 126, s. 24-26). Bu yöndən Aza-Azadkənd və onun ətrafındakı əski kənd yerlərində olan mədəniyyət nümunələrinin tarixi, qoç daşlar məzarlıqları mədəniyyətinin, arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin, Aza-Azad kəndinin qədim abidələrinin sovetlərin ilk dövrlərində bu ərazidəki ermənilər tərəfindən dağıdılması barədə Məşədixanım Nemətovanın tarixi sübutları o dövr özümüzə qayıdışın canlı sübutlarıdır (145, s. 1-3). S.Babayevin Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı keçən toponimlərlə bağlı fikirləri, eləcə də Naxçıvanın bir qrup etnotoponimləri ilə bağlı izahları da artıq bu istiqamətdə tədqiqatların genişlənməsini təsdiq edən sübutlar idi (90, s. 26-27; 91, s. 28-47).

Mövcud problemlər istiqamətindən yazılmış bu cür yeni elmi məqalə və monoqrafiyalarda sovetlər dövrü adlarda öz izlərini qoyan toponimlər, onların oykonim, oronim hidronim qatlarının əsasən hansı istiqamətdə tədqiqat obyektinə çevrilməsi üzə çıxarılmış, təhrif olunmuş tarixi kimliyimizin müəyyən bir qismi yeni tarixi faktlar müqabilində bərpa olunmuşdur.

Bu dövr Azərbaycan toponimik sistemi, eləcə də onun bir parçası olan Naxçıvan toponimik sistemi də geniş tədqiqatların obyektinə çevrilmişdir. Ümumilikdə götürsək, Azərbaycanın tarixi, dili, coğrafiyası, etnogenezi və etnoqrafiyası istiqamətindən xeyli elmi əhəmiyyətli araşdırmalar aparılmış və bütün bu problemlərə yetərinə aydınlıq gətirilmişdir. Təbii ki, tədqiqatlardan yayınan məsələlər də mövcuddur. Buna baxmayaraq qeyd edək ki, ərazinin makro toponimik sistemində məntəqə adları, istər tayfa adları ilə bağlı, istərsə də mifik təfəkkürün fəvqündə yaranmış adlar, qaynaq və mənbələr əsasında müqayisəli təhlil edilmiş, elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malik nəticələr əldə edilmişdir (95; 129; 158; 159).

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bir qrup alimlərimizin əsərlərində xalqımızın qədim dövr tarixinin tədqiqi, yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarmışdır. Burada yeri gəldikcə şəxs adlı coğrafi adların-antroponim və digər toponimlərin, əsasən də onun məntəqə adları-oykonim qatının da tədqiqi bu araşdırmalarda yer almışdır. Ərazilərimizin toponimik sistemindən götürülmüş bir sıra coğrafi adlar üzərindəki tədqiqatlar xeyli yeni elmi nəticələr ortaya çıxarmışdır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, son 25 il ərzində toponimik sistem istər filologiya, tarix, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktorluğu, eləcə də bu istiqamətdə doktorluq dissertasiyalarının mövzularında əsaslı yer almış və xeyli yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir. Bu problemlərlə bağlı yeni elmi nəticələr əsasən qədim tarixi qaynaqları əhatə etməklə, əski mənbələrdəki coğrafi adların da tədqiqatlara cəlb edilməsi ilə reallaşmışdır ki, bu da özümüzə qayıdışımızın əsas göstəricilərindən sayıla bilər. Bu illərdə istər Azərbaycanın, istərsə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisində elmi fəaliyyət göstərən görkəmli elm adamları, onomastik vahidlərin tədqiqini önə çəkməklə elmi baxımdan xeyli tarixi, dil, coğrafi faktlar ortaya çıxarmışlar.

Təbii ki, bu günkü elmi inkişaf prosesində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin toponimik sistemi də diqqətdən yayınmamış, onun oykonim, hidronim, oronim və s. qatlarının bir qismi tədqiqatın əsas obyektlərinə çevrilmişdir. Bu ərazinin ayrı-ayrı toponimləri haqqında müxtəlif elmi fikirlər söylənilmiş, ümumiləşdirici toplama materialları dərc olunmuş, bəzi hallarda isə linqvistik təhlillərə də yer verilmişdir. Bu istiqamətdə A.M.Qurbanov, B.Ə.Budaqov, Y.Mahmudov, V.V.Əliyev, F.A.Cəlilov, Ə.İ.Əliyev, N.Ə.Əsgərov, Q.Ə.Qeybullayev, Q.B.Budaqova və başqalarının tədqiqatları tarix, dil, coğrafi ərazilərimizlə bağlı yeni elmi fikirlər və faktlarla zəngin olan monoqrafiyalarda öz əksini tapmışdır. Bu tədqiqat əsərlərinə “Tarixi adlara qarşı soyqırımı”, “Azərbaycan xalqı”, “Haylar Ərmənistanı necə oğurladılar, yaxud N.Gəncəvinin

Şirini Erməni qızıldırmi”, “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” “Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri”, “Əlincə yaddaşı”, “Gəmiqaya”, “Çar skiflər”, “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən”, kimi yüzrlə elmi əsərləri daxil etmək olar (105; 106; 108, s. 23, 316 s; 112; 113 ; 125). Əgər göstərilən əsərlərə müqayisəli nəzər salsaq, bu elmi araşdırmalarda erməni, gürcü, kürd, talış və s. millətlərin tarixçilərinə yetərinə elmi təkziblərlə, tariximiz, ərazimiz və dilimizlə bağlı yeni elmi faktlarla qarşılaşırıq ki, artıq bu tədqiqatların mili zəmində, qərəzsiz və əsl mənbələrə istinadən yeni konsepsiyadan aparıldığı tam olaraq özünü təsdiq edir.

Eyni hal Naxçıvanlı elm adamlarının da elmi araşdırmalarında təkrarlanır. İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, Ə.Quliyev, A.Bağırov, S.Babayev, A.İmanlı, Q.Gültəkin və başqalarının Naxçıvan toponimləri ilə bağlı xeyli sayda yazıları elmi jurnal və elmi əsərlərdə yer almışdır. Bu elm adamlarının apardıqları tədqiqatlarda dilimiz, tariximiz və coğrafi ərazilərimiz haqqında xeyli sayda yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir ki, bu da beynəlxalq aləmdə xalqımız haqqında müsbət rəy yaratmaqla bərabər, mənfur ermənilərin torpaq iddialarının əsassız olduğunu da dünya ictimaiyyətinə sübut etmişdir. Yazılmış monoqrafiya və elmi məqalələrə diqqət etdikdə, burada tayfa adlarını daşıyan etnooykonimlərin qədim prototürklərlə bağlı olduğu dil, tarix və mənşə baxımından elmi faktlarla əsaslandırılmış, onların prototürk tayfaları ilə ittifaq yönü əlaqələri və s. məsələlər elmi faktlar əsasında sübut olunmuşdur.

Naxçıvan toponimik sisteminin ayrı-ayrı sahələrinə dair bu elm adamlarının elmi məqalə və kitablarındakı yeni elmi nəticələr, eləcə də mülahizələr bu sahənin yeni tədqiqatçıları üçün gərəkli mənbələr olduğunu da təsdiq edir. Bu elmi monoqrafiyalara aid biz yuxarıda nümunə olaraq A.Bağırovun, “Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri”, iki cildə “Onomalogiya problemləri”,

“Naxçıvan MR onomastik vahidlər sözlüyü”, “Naxçıvan oykonimləri”, əsərlərini göstərdik. Bununla bərabər, “Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri”, “Naxçıvan və naxçıvanlılar”, “Onomastika məsələləri”, “Şərur və İğdır bölgələrinin yer adları”, “Nuh peyğəmbər dünya tufanı və Naxçıvan”, iki cilddə “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən” kimi xeyli elmi əsərləri də buna misal olaraq göstərə bilərik (99; 115; 119; 128; 158).

Bütün bunlarla bərabər göstərilən problemlərlə bağlı bu istiqamətdən tədqiqatlarını quran xeyli elm adamı müqayisəli araşdırmalarla yeni konsepsiyalar irəli sürmüşdür. Akademik İ.Hacıyevin son dövrlər yazdığı elmi məqalələrində Naxçıvan adının mənşəyinə, onu yaradan tayfalara dair fikirləri, 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilən beynəlxalq simpoziumda xeyli sayda müəllifin məruzələrində də səslənmişdir. Daha sonra onun Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair yazıları, burada Maq, Bulqar, Peçeneq, Kanq-Kəngər, Abdal, Hun, Quşçu, Gorus, Yaycı, Bəkdilli, Xələc tayfaları haqqındakı yeni elmi faktları da əhəmiyyətli elmi nəticələr ortalığa çıxarmışdır. Bu araşdırmalarda Vənənd, Qafan, Qarabağ, Ərəfsə, Xalxal, Qaraxanbəy, Yaycı, Quşçu, Gorus kimi xeyli sayda məntəqə adlarının yuxarıda qeyd olunan tayfa qolları adından yaranmasına dair mənbələr əsasında göstərilən elmi faktlar, ərazidə protoazərbaycanlıların avtoxton-yerli sakinlər olduğunu təsdiq etmişdir (116, s. 303-312; 118, s. 5-12).

A.Bağirovun göstərilən monoqrafiyalar respublika, rayon adları-xoronimlər, məhəllə adları-urbanonimlər, dağ, dərə, qaya, zirvə adları-oronimlər kimi ayrı-ayrı bölümləri ilə yanaşı xeyli sayda prototürklərlə bağlı etnooykonimlərin tarixi faktlarla tədqiqini də özündə cəmləşdirmişdir (95, s. 26-35, 97-120). Onun Naxçıvan ərazisi daxilindəki oykonimlərin tədqiqini özündə əks etdirən başqa bir monoqrafiyasında Kəngər, Xoşkeşin, Didivar, Xalxal, Ərəfsə, Keçili, Sələsuz, Türkeş, Yurdçu, Bəydili, Əyrək, Xələc və s. adlar

ayrıca olaraq ətraflı araşdırılmaqla, onların əski tədqiqatlardakı yerinə nəzər salınmış, müqayisəli təhlillərlə izah olunmuşdur. Nəticədə buradakı etnooykonimlərin türk tayfaları Türük, Kəngər, Sak, oğuzların Bayat və s. prototürk boyları tərəfindən yaranmasına dair yetərli elmi faktlar göstərilmişdir. Burada bu tayfaların tarixi dövrü və dili, onlarla bağlı oykonimlərin tədqiqi istiqamətləri, yaranma yolları quruluşu və s. problemlər geniş təhlil edilməklə yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir (94, s. 47, 65-88, 100-111).

Naxçıvan oykonimlərinin tədqiqi istiqamətində digər bir yerli alimin, A.İmanlının araşdırmalarında da bu problemlə bağlı xeyli yeni elmi fikir və nəticələrlə rastlaşırıq. Onun təkcə son illərdə nəşr olunmuş “Şərr və İğdir bölgələrinin yer adları”, “Şərr düzünün toponimləri”, “Onomastika məsələləri” monoqrafiyaları da xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edək ki, istər A.Bağırovun, istərsə də A.İmanlının monoqrafiyaları ilə yanaşı yüzə yaxın elmi məqalələri də toponimik sistemin, eləcə də etnooykonimlərin tədqiqinə istiqamətlənmiş Naxçıvanda mövcud olmuş prototürklərlə bağlı oykonimlər araşdırılmış və yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarılmışdır.

Qədim dövrlərdən Naxçıvana aid olan Şərr və Sürməli nahiyələrindəki oykonimlərin etimoloji izahlarına toxunan A.İmanlı, onların tədqiqi istiqamətlərinə xüsusi diqqət yetirməklə, yaranma yolları ilə bərabər leksik-semantik quruluşlarının izahını vermişdir. Müəllif, monoqrafiyalarında Şərr, Siyaqut, Oğlanqala, Gümüşlü, Billəva, Danzik, Xətai, Günnüt, Axura, Havuş, Yaycı kimi 50-dən yuxarı makrooykonimi tədqiq etməklə, onların izahlarını vermiş, eyni zamanda xeyli sayda mənbələrə müraciət etməklə, müxtəlif türk tayfa adlarını dair yeni elmi faktlar göstərmişdir (129, s. 13-45, 94-101, 140-149; 130 s. 17-53).

Bu problemlə bağlı tərəfimizdən aparılan araşdırmalarda prototürklərə dair mənbələrə diqqət edilməklə, Azərbaycan adında öz adını yaşıdan As türklərinin tariximizdə xüsusi yeri, onların Asər

adlandığına dair məlumatların müqayisələri verilmiş, bu istiqamətdə təhlillər aparılmışdır. Herodotun məlumatlarında o dövr türk boylarının yaşadığı Azərbaycan ərazilərinin **Asiya** adlandırması bunun **Asər** türkləri ilə bağlılıqları və onların böyük güc olduqları elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bununla bərabər Naxçıvan oykonimlərində öz izlərini yaşadan asların varisləri **tus, etrusk, turdetan, bastul-turdetan, qiksos (gök As)** və **qarqarların** olduğu, Araz çayı boyunda ayrıca **Azar-Asər** ölkəsinin olması, turdilər **As birliyində** fəaliyyəti Strabonun məlumatlarına istinadən elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Y.Yusifovun eləcə də A.Dovatur, D.Kallistov, İ.Şişovanın yazılarında da bu türk boyları yaşayan ərazilərin hələ m.ö. XXVII-IX əsrlər **Ön, Kiçik və Orta Asiya** adlandığı elmi cəhətdən təsdiq olunmuşdur. Asların m.ö. VIII əsrdə Assur çarı II Sarqon dövründə **Azari-“As əri”** adlı şəhəri və burada Lulu, Turuk, Zəngi, Koman türklərinin yaşaması, **Turdetan** ölkəsinin Dörd As tayfalarının yurdu olması, Asər boylarının m.ö. VI minillikdə əlifbaya sahib olduqları elmi faktlarla təsdiqlənmişdir. Naxçıvan ərazisi olmuş Nüvədi ərazilərində As əlifba işarələrinin mövcudluğu isə Arazboyu ərazilərdə asların yerli sakinlər **Azər** sözünün ayrıca ölkə adı da olduğu faktlar əsasında elmi təsdiqini tapmışdır. Bütün bunlarla yanaşı təkcə As türkləri ilə bağlı Naxçıvan ərazisində 51 məntəqə adı tədqiqata cəlb edilmiş, etimoloji mənalari açıqlanmışdır. As tayfa adını daşıyan Astabad, Asnabert, Asqəmər, Asti, Aseçe, Ərdalas, Asayaş, Astün, Asaxan, Akaras, Azərku, Asni, Asak, Aştarak kimi məntəqə adlarının bu tayfalarla bağlılığı tarixi və dil faktları ilə tam olaraq təsdiq edilmişdir (158, s. 53-92).

Son dövr tədqiq olunan, lakin sovetlər dövrü təhrif olunub qeyri millətlərin adına yamayan tayfalardan biri də Nuh adını daşıyan, mənbələrdə “Naxçıvan ölkəsi və vilayəti” adında öz izlərini qoyan Naxər türkləri olmuşdur. Lakin Naxər tayfa və Naxarina ölkə adı yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi m.ö. XVI əsrdə, Misir fironu III



Tutmosun (m.ö. 1504-cü il) salnaməsində Mitan ölkəsi kimi qeyd olunan bu əyalət, ölkə adı da (182, s. 223-235) türk alimləri tərəfindən tədqiq edilməmişdir. Bu problem istiqamətində də ilk olaraq tədqiqat aparan əcnəbilər olmuş, onların tərəfindən tədqiq olunan naxərlər, As türklərinin “azər” şəklində farslara aid edildiyi kimi, bu tayfalar da qeyri xalqlara aid edilmişdir. Naxçıvanda son dövrlər aparılmış araşdırmalarda mənbə yazıları, salnamə və tarixi qaynaq məlumatlarına əsasən tədqiq olunan bu tayfaların prototürk-Azərbaycan tayfaları olduğu xarici jurnallarda da elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (242, s. 132-136; 243, s. 132-136).

Bütün bu tədqiqatlarla yanaşı xüsusi qeyd etmək istərdik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında son 20 ildə bu istiqamətdə keçirilən beynəlxalq simpozium və konfranslar da Naxər türkləri, eləcə də digər prototürklərlə bağlı əsaslı elmi əhəmiyyətli nəticələrlə yadda qalmaqdadır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun ciddi səyi ilə Naxçıvanda keçirilən bu cür simpozium və konfranslarda iştirak edən Türkiyə, Amerika, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Rusiya, İran və s. ölkələrdən gəlmiş alimlərin də iştirakı bu problem ətrafında xeyli elmi nailiyyətlərlə yekunlaşmışdır. Ərazinin tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası, folkloru və digər mövzularla yanaşı bu qədim diyarın toponimik sistemi və əhəlinin etnogenezi məsələləri də bu simpozium, konfranslarda geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Ümumilikdə bu elmi toplantılarda məruzəçilərin müxtəlif istiqamətlərdən elmi çıxışlarındakı mövzularda təkcə Naxçıvan ərazisinin tarixi deyil, Bütün Azərbaycan tarixi, eləcə də dünya tarixi ilə bağlı yeni elmi fikir və elmi nəticələr əldə edilmişdir.

2006-cı ildə Naxçıvan şəhərində keçirilən “Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri” adlı beynəlxalq simpoziumdakı elmi məruzəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri V.Talibov, “Naxçıvanşünaslıq” məsələsinə önə

çəkməklə yanaşı xeyli problemlərin öz həllini gözlədiyini də xüsusi vurğulamışdır (67, s. 7-15). Məruzələrdə İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, Ə.Quliyev, F.Səfərli, Q.Qədirzadə, R.Babayev, V.Baxşəliyev və b. tarix arxeologiya, folklor, etnoqrafiya və qədim yazılardan, eləcə də Naxçıvan etnooykonimləri və m.ö. VI-I minilliklərdə yaşamış qədim türk tayfalarından da geniş bəhs olunmuşdur (yenə orada, s. 334-360). Burada əcnəbi alimlərindən M.Aci, Y.Kalafat, X.İvgin, T.Öcal G.Öz, N.Tan, və başqalarının məruzələrində qədim Naxçıvan ərazisi ilə bağlı yeni elmi faktlar üzə çıxmışdır.

2008-ci ildə bu qədim diyarda keçirilən “Naxçıvan bu gün: islahatlar perspektivlər” adlı növbəti beynəlxalq simpoziumda Ali Məclisin sədri V.Talıbov xeyli sayda problemlərin hələ də öz həllini gözlədiyi barədə yetərli faktlar göstərmişdir. Simpoziumun məruzələrində xüsusi əhəmiyyətli problemlərlə yanaşı A.Bağırov, A.İmanlı eləcə də tərəfimizdən Naxçıvan oykonimləri əsasında etnogenez məsələlərinə də toxunulmuş, S.Qaşqay, B.İbrahimov, H.Həsənov, E.Arif və b. məruzələrində isə etnoqrafiya, arxeologiya, eləcə də erməni məsələləri ilə yanaşı Naxçıvan əhalisinin etnogenezi məsələlərinə dair fikirlər də söylənmişdir (66, s. 12-14, 69-71, 242-250, 295-300 və s.)

Bu cür yadda qalan beynəlxalq əhəmiyyətli elmi toplantılardan biri də 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilən “Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumu olmuşdur. Bu elmi simpoziumda çıxış edən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri V.Talıbovun məruzəsində Nuhla bağlı adlar sadalanmış, Naxçıvan Nuhun saldıdığı şəhər olaraq elmi və tarixi faktlarla əsaslandırılmışdır. Ali Məclis sədri m.ö. II yüzillikdən qaynaqlara düşən bu adın “Naksuana”, “Nəqşi-cahan”, “Nəşəva” kimi yazılışlarını, ərazinin və buradakı əhalinin çox qədim dövrlərə aid olduğunu iştirakçıların diqqətinə çatdırmışdır (68, s. 10-16). Simpoziumda İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, Y.Mahmudov, N.Cəfərov,

Ə.Quliyev, F.Səfərli, A.Bağirov, Q.Qədirzadə kimi 30-dan yaxın akademik və elmlər doktrou vəzifəsində olan yerli elm adamları, eləcə də Y.Kalafat, X.İvgin, G.Öz, N.Tan, T.Öcal kimi türk alimləri etnogenezlə bağlı xeyli elmi faktlar üzə çıxarmaqla Naxçıvan ərazisinin qədim türk-Azərbaycan yurdu olmasını tarixi faktlarla təsdiq etmişlər. Bu konfransda qədim Şumər əfsanəsinin Naxçıvanla bağlılığı və tarixi gerçəkliyi, ərazidəki Gəmiqaya təsvirlərindəki, eləcə də piktoqrafik yazı nümunələrindəki işarələrlə, toponimik adlar sistemi ilə və prototürklərlə bağlı yeni faktlar əsasında öz təsdiqini tapmışdır (ətraflı bax, 68).

2012-ci ildə isə “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” beynəlxalq simpoziumu elmi cəhətdən daha əhəmiyyətli nəticələr ortalığa qoymuşdur. Ali Məclisin sədri V.Talıbovla yanaşı İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, Y.Mahmudov, V.Əliyev N.Cəfərov, Ə.Quliyev, F.Səfərli, A.Bağirov, Q.Qədirzadə, V.Baxşəliyev, R.Babayev, Q.İsmayılzadə, B.İbrahimov kimi yerli alimlərin 33 məruzəsi dinlənilmişdir. Burada ilk şəhər mədəniyyəti ilə yanaşı ərazinin etnogenez məsələlərinə də toxunulmuş, yeni elmi fikirlər irəli sürülmüşdür (69, s. 187-196, 300-308). Bununla bərabər O.Bəlli Y.Kalafat T.Öcal, M.İşıklı kimi türk alimləri, Vitali Otrəşenko, Katherino Marro, Lauren Ristvet, Hilariy Gopnik, İştvan Erdeli, Bəhram Ajoroloo, Remi Berthon, Zsofia Eszter Kovacs, Vim Van Neer kimi rus, alman, fransız, ingilis alimlərinin də Naxçıvanın qədimliyinə və ərazi mədəniyyətini yaradan əhaliyə dair məruzələri dinlənilmişdir (ətraflı bax, 68).

2013-cü ildə “Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ” beynəlxalq simpoziumunda da digər mövzularla yanaşı etnogenez məsələləri ilə bağlı məruzələrlə də yadda qalmışdır. Bu simpoziumda da Ali Məclisin sədri V.Talıbov ərazini tarixilik, müqəddəslik, yeni həyatın başlandığı yer kimi səciyyələndirmiş, ən qədim duz yatağının məhz bu ərazidə mövcudluğuna dair elmi faktlar göstərmişdir (68, s. 6-8).

Buradakı məruzələrdə bu mədəniyyəti yaradan tayfalarla bağlı Azərbaycan alimləri ilə yanaşı türk, iran, rus, alman, fransız, ingilis alimlərinin birlikdə 55 məruzəsi dinlənilmişdir. Bu məruzələrdə Naxçıvanın qədimliyini təsdiq edən qalalar və onların tarixi, Duzdağ mağaralarındakı qədim əşyalar, ərazinin ilkin şəhər mədəniyyəti kimi problem məsələlərə toxunulmuşdur. Bununla bərabər məruzələrdə, Qədim Naxçıvan ərazisində yaşamış tayfa birliklərinin yerli xalqın etnogenezində rolu məsələləri də bu toplantıda əsas problem kimi ortalığa çıxarılmaqla yeni elmi fikirlər və elmi nəticələr də ortalığa çıxarılmışdır (yenə orada, s. 102-112).

Bu problemlərlə bağlı qədim qaynaq və yazılı mənbələrə əsasən Naxçıvan əhalisinin as, türükkü, hürrü, kuti, lulubəy, koman, şu, şubar kimi boylardan ibarət olduğu və bu ərazidə yerli sakinlər olmasına dair faktlar göstərilmişdir. Eyni zamanda məruzələrdə, m.ö. II minilliyə aid yazılarında Naxçıvanın “NAXAR”ain yazılışında Mitani ölkəsi, Urartu yazılarında isə MÂTU NAKRU-“Naxru ölkəsi” kimi Lulubəy türkləri ilə ittifaqda olması kimi fikirlər də tarixi faktlarla elmi istiqamətdən faktlarla əsaslandırılmışdır (162, s. 73-79). Y.Vahabovun yazılarına istinadən m.ö. III minillikdə Naxçıvanın Naxçıvan ərazisindən İrak, Çeçen yurdlarına yayıldığı, Naxçıvan dilindən sarmat dilinin yarandığı da elmi dəlillərlə sübut olunmuş və yeni faktlar ortalığa qoyulmuşdur (195, s. 174-182). Bu məruzələrdə Naxçıvan ərazisinin və burada yaşamış Naxçıvan türklərinin ölkə xalqı kimi bu tarixlərdən xeyli qabaq mövcudluğu tamamilə yeni elmi mənbələrlə təsdiqlənmişdir (168, s. 300-308).

Biz bir neçə elmi məqalədə Naxçıvan ərazilərində hələ m.ö. IV minillikdən Naxçıvan türkləri ilə bərabər **Türk** boylarının da yerli sakinlər olmasına dair xeyli mənbələrə müraciət etməklə bu qaynaqlara istinadən elmi faktlar göstərmişik (73, s. 310, 480, 514; 182, s. 338). Tarixi qaynaqlardakı yetərli faktlara baxmayaraq, bu tarixin də əcnəbi alimlər tərəfindən təhrif edildiyinə dair xeyli

tədqiqat əsərlərindəki yanlış fikirlərə dair elmi təkziblər vermişik (160, s. 220-227). Qeyd etmək istədik ki, yunan tarixçisi və coğrafiyaçısı Herodotla Strabonun m.ö. VI minilliyə dair tarixi və coğrafi məlumatlarında **tirsən, tirit, Turas və turdetan** kimi tayfalar türklərin ulu babaları hesab edilmiş, Assur-Babil mənbə və yazılarında m.ö. II minillikdə **Turukki** ölkə və tayfa adı olaraq **mât tu-ru-ki-i, tu-ru-ki-i** kimi göstərilmişdir. Qaynaqlara **türökkü, turukku** şəklində düşən bu tayfaların Tarxan nəslindəki Tarku-Türki tanrı adından gələn, **turdi** varisləri etrusklərlə bağlandığını, sovetlər dövrü bu tanrının ermənilərə aid edilməsi haqda ətraflı məlumat verilmişdir. Bu məlumatlarda Bütöv Azərbaycanımızın Urmiya gölü ətrafında m.ö. III minillikdə Quti/Kuti dövlətinin süqutundan sonra Turukku, Türk boylarının kiçik çarlıqları olması da qeyd edilir. Bu ərazidə türökkülərin yerli sakinlər olduğu, onların adının L.Delaporte və N.Quterbok kimilərin yazılarında m.ö. III minillikdə akkadlarda, Q.Dossi və C.Çarlzın yazılarında isə m.ö. II minillikdə assurlarda çəkildiyi göstərilir. Onlar I Adadnerarinin yazılarında bu ərazidəki siyasi hadisələrdə kas, kuti, lulubi, naxərlərlə birgə iştirak edirlər. Bu fakt isə göstərilən prototürk tayfalarının bir ittifaqda böyük güc olduqlarını tam olaraq sübut edir (158, s. 129-149).

Azərbaycanda son 20 ildəki elmi tədqiqatlarda qədim türk tayfalarının adını daşıyan etnooykonimlərin bir qrupu elmi cəhətdən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqat zamanı ortalığa çıxan monoqrafik əsərlərdə adı keçən tayfaların qədim tarixdəki yerləri və əraziləri, onların mənşəyi, dili, mifi və s. amillər, eləcə də bu qədim prototürk tayfaları haqqında yeni elmi faktlar və fikirlər söylənilmişdir. Bu problem məsələyə Naxçıvan elmi mühitindəki elm adamlarının elmi məqalələri və ensiklopedik tarixi əsərlərində də toxunulmuş, və yeni versiyalar irəli sürülmüşdür. Buradakı yazılarda etimoloji izahlarla yanaşı əcnəbi alimlərinin uydurmalarına tarixi mənbələrə istinadən əsaslı elmi təkziblər verilmiş, bunun bir uydurma olduğu mənbələrlə

elmi yöndən əsaslandırılmışdır. Naxçıvan elmi mühitində xüsusi yeri olan İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, Ə.Quliyev, F.Səfərli, Hacı Qadir Qədirzadə və başqalarının “Naxçıvan” sözünün mənası və mənşəyi, onun qədim türk tayfası olmaqla Naxç, Naxər, yazılışları ilə tarixi qaynaqlar və salnamələrdəki yeri də geniş araşdırılmışdır. Bu müəlliflərin əsərlərində qaynaqlara Naxər yazılışında düşən bu tayfa adının Nuh adından gəlməsinə dair yetərli elmi faktlar göstərilmiş, da bu istiqamətdən xüsusi elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Bu əsərlərə baxdıqda, görkəmli akademiklər İ.Həbibbəylinin, İ.Hacıyevin elmi məqalələrində Naxçıvan şəhərinin qədimliyi ilə yanaşı “Naxçıvan” sözünün mənşəyi onun Nuhla bağlılığı fikri elmi faktlarla sübut olunur və əhalinin etnik tarixinə dair xeyli faktlar göstərilir (116, s. 303-312; 118, s. 5-12; 121, s. 9-13). Eyni istiqamətdə Akademiyanın Müxbir üzvləri Ə.Quliyev, F.Səfərli, Q.Qədirzadəni araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ə.Quliyev adın Nuhla bağlılığı və Naxç tayfa adının buradan gəlməsi kimi yeni tarixi faktlar göstərir və öz fikirlərini elmi baxımdan tam sübut edir. Digər yazılarda da Naxər tayfa adını Misir fironu III Tutmosun salnaməsinə əsasən Naxçıvanla bağlılığı, bu tayfa adı ilə bağlı Nəhrəm, Nəhəcir, Nuhdaban kimi adların etimoloji izahları da yeni elmi faktlarla zəngindir ki, bütün bunlar Naxçıvan elm mühitinin yeni nəliyyətləri idi (122, s. 20-28; 138, s. 104-140; 243, s. 132-136).

Naxçıvanın Nuhla bağlılığı istiqamətində F.Səfərlinin “Tarixi mənbələrdə Nuh peyğəmbər” və “Gəmiqaya abidələri” məqaləsi də elmi baxımdan gərəkli faktlarla zəngindir. Burada ayrıca olaraq Nuh tufanı motivlərinə toxunulmuş, Naxçıvan, Nəhəcir, Nəhrəm kimi məntəqə və şəhər adının Nuhla bağlılığı elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Məqalələrdə eyni zamanda Nuh peyğəmbər və onun övladları, onlarla bağlı deyimlər, yer adları da geniş yer alır ki, bu da bir daha Naxçıvanın Nuhla bağlılığı məsələsində xüsusi elmi əhəmiyyətə malik olub Naxçıvan ərazisinin qədimliyini və türklərə

məxsusluğuna danılmaz tarixi faktlardır (174, s. 32).

Bu mövzu Hacı Qadir Qədirzadənin “Nuh peyğəmbər dünya tufanı və Naxçıvan” monoqrafiyasında da genişliyi ilə yer alır. Burada Nuh tufanının başvermə səbəbləri, müddəti, oturduğu yer, Gəmiqaya və Naxçıvan mövzusu tədqiq edilmişdir. Nuh əfsanəsinin tarixi həqiqət olması Naxçıvan şəhərinin ilk yaranışı və buradakı adətlər və inancların əski türklərə mənsubluğu kimi xeyli sayda problem məsələlər tarixi və etnoqrafik faktlar müqabilində öz geniş elmi şərhini tapmışdır (119 , s. 57-66, 89-92, 96-101). Bütün bunlar son 20 ildə Naxçıvan elm adamlarının ağır zəhmətinin göstəriciləri olmaqla elmi baxımdan bir mənbə kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ümumilikdə götürülsə, son 20 ildə istər etnogenez, istərsə də Nuh Naxçıvan bağlılığına dair Naxçıvanda elm adamlarının 500-dən yuxarı elmi məqaləsi, 100-ə yaxın monoqrafiyaları bu problemləri əhatə etmiş və bu istiqamətdə xeyli sayda yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, ümum Azərbaycan və onun bir parçası olan Naxçıvanda elm adamları əcnəbi alimlərin hər cür təhdidlərinə də elmi faktlar əsasında cavab vermişdir. Göstərilən problemlərlə bağlı Rusiya elmi jurnallarında (242, s. 132-136; 245 s. 241-247), eləcə də Türkiyədə dərc olunan elmi jurnal, simpozium və konfrans materiallarında Naxçıvan əhalisinin etnogenezinə dair elmi məqalələr dərc edilmişdir (259, s. 76-79; 260, s. 119-127; 261, s. 112-122; 262, s. 205-210; 263, s. 299-303). Bununla bərabər Amerika, Almaniya, Ukrayna və s. ölkələrin elmi jurnallarında da bu istiqamətdən elmi məqalələr dərc edilməklə burada etnogenez məsələsinə tarixi faktlar əsasında yenidən nəzər salınmışdır. Tədqiqatlar zamanı Naxçıvan və Nuhla, ərəzi tayfaları ilə bağlı salnamə yazılardan, eləcə də qədim Axxiyava, Hett, Assur, Urartu yazılarından götürülmüş mətnlərin tərcüməsindən də yeni tarixi faktlar əldə edilmişdir. İstinad olunan bu tarixi mənbələrdə qədim

Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan torpaqlarının çox qədim dövrləri əhatə etdiyi təsdiqlənmiş, ərazilərin də toponimik sistemi tədqiq edilməklə bu adların Azərbaycan türklərinə aidliyi faktlarla sübut edilmişdir (243, 132-136; 246, s. 162-167).

Lakin bütün bu cavablara baxmayaraq, məqalələr erməni müəlliflərinin dünya dövlətlərinə yaydıqları uydurma tarix kitablarına tam olaraq yetərli cavab vermir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bu problemlərlə bağlı xüsusi elmi mərkəzlər yaradılmalı və bu problemi əks etdirən dərc olunmuş kitablar dünya dövlətlərinə yayılmalıdır. Məhz bununla siyasi uydurmaların qarşısı alınar və əsl tariximiz öz layiqli yerin ala bilər.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, qədim mənbələrdə yer alan toponimik adlarda, əsasən də oykonimlərdə qeyd etdiyimiz kimi xeyli dəyişikliklər olmuşdur. Adlar mövcud olduqları mənbələrdə ilkin yazılışın hansı xalqın dilində olmasına əsasən səşəvəzlənmələr, səstartımı, və s. bu kimi təhriflərlə üzləşmişdir. Odur ki, hər hansı toponimik vahid tədqiqata cəlb edilərkən bu kimi amillər nəzərə alınmaqla mənbənin aid olduğu ərazilərdəki aparıcı dilin adlara təsiri və buradakı dil elementləri tam olaraq nəzərə alınmalıdır. Bununla bərabər müraciət olunan ensiklopedik əsəri tərcümə edənlərin hansı xalqa mənsubluğu da diqqətə alınmaqla, o xalqa məxsus dil üslubu da nəzərə alınmaqla etimoloji izaha cəlb edilməlidir. Bütün bu amillər nəzərə alınmadan adlarımızın etimoloji, linqvistik yöndən izahları təbii ki, doğru elmi nəticələr verməyəcəkdir. Bu yanlışlıqlar isə erməni müəlliflərinin özlərinə yeni “faktlar” tapma ehtimalını artırmaqla, onların torpaqlarımız haqqındakı uydurmalarına və əsassız torpaq iddialarına bir daha imkan yaradır. Bu xristian amilli siyasətin qarşısını almaq üçün mənbələrə obyektiv yanaşma, tədqiqat prosesində bütün elmi fikirlərə əsaslılı mənbə göstərmək vacib şərtlərdən sayılır.



## II FƏSİL MƏNBƏLƏRDƏ NAXÇIVAN MAKROOYKONİMLƏRİ VƏ ONLARIN LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

### 1. Son dövr mənbələrində Naxçıvan makrooykonimləri

İstənilən bir ərazinin coğrafi adlar-toponimik sistemi o ərazidə minillər ərzində məskun olmuş tayfa birliklərinin, sonradan özündə kiçik etnik qrupları da birləşdirən xalqların dil imkanları hesabına yaranmışdır ki, bu faktlar mənbələrdə öz əksini tapır.

Biz yuxarıda qədim Naxçıvan ərazilərinə, onun mahal və nahiyələrindəki şəhər və kəndlər haqqında ən çox məlumatlara ərəb mənbələrində rast gəldiyini, burada Haxçıvan, Şəhur, Ordubad, Culfa, Qarabağlar, Gilan, Xok, Araz kimi yüzrlərlə toponimik adların çəkildiyini qeyd etdik (26, s. 48; 4, s. 294-29; 29, s. 105, 291-292, 298; 181, s. 36). Lakin bu mənbələrdə adlar ərəb dili qanunlarına uyğun müəyyən səsvəzlənmələrlə göstərilə də belə, ərazinin mahal və nahiyələrindəki adlarını tam olaraq əks etdirmir. Təbii ki, qaynaqlara düşən bu adlar tarixi proseslərdə yer alan məntəqə adları oykonimlərdir ki, digərləri bu proseslərdən kənar olmuşdur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi İrəvan xanlığı əraziləri xanlıqlara bölünməmişdən əvvəl və ondan sonra da bu torpaqlar Naxçıvanın tərkibində olmuş, İskəndər Munşi 1552-1612-ci illər Səfəvi Osmanlı müharibələrini təsvir edərkən, İrəvan şəhərini, Zəngibasar, Nüvədi ərazilərini Naxçıvan əyalətinin torpaqları kimi qeyd etmişdir (240, s. 66-69). Bundan başqa Naxçıvan 1590-1828-c ilə qədər İrəvan torpaqları, Zəngəzur, Zəngibasar, Nüvədi də daxil olmaqla Maku, Poldəşt, Xoy, İğdir, Ağrı, Diqor, Kars, Ərzurum, Ərdiş, Bitlis kimi şəhər və məntəqə ərazilərini də özündə birləşdirirdi ki, bu ərazilər Naxçıvanın Maku və Sürməli mahalları daxilində idi (58; 65). 1828-1890-cı illərdən başlayaraq Naxçıvanın mahallarından olan Vedi 59, Ağcaqala 64, Karni 62, Bazarçayı 13, Məvaziyi-Xatun 11, Abaran 53, Şurabxan 15 (sənədlərdə adı təhrif

olunaraq “Şərabxana” kimi düşmüşdür), Talin 21, Abnik 43, Zar 26, Zebil 31, Sisyan 34 kəndlə birlikdə 431 yaşayış məntəqəsi (58, s. 159-183) zorla bu əyalətdən qoparılmışdır. Bu qədim türk adları, onların dili, mifi hesabına formalaşmış məntəqə adlarının və İrəvan torpaqlarındakı digər yaşayış məntəqələri ilə birlikdə 1828-1990-cı illər ərəfəsində 853 kənd adlarının siyasi məqsədlə dəyişdirilməsi, 423 kəndin boşaldılmaqla əhalisinin deportasiya edilməsi, 254 kəndin isə tamamilə məhv edilərək yer üzündən silinməsi (72, s. 7-54) nə qədər tarixi və dil məlumatlarının tarixdən silindiyini ortaya çıxarır. Üst-üstə qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinin 1109 kəndi Rusiyanın zorakılığı ilə, Qafqazı xristianlaşdırmaq məqsədi ilə bu ərazidən qoparılmışdır. Bura Türkiyəyə və Cənub Azərbaycana qatılmış Sürməli mahalının 62, Maku nahiyyəsinin 87 kəndini və ümumilikdə 43 şəhər tipli qəsəbəni də əlavə etdikdə (58, s. 40-42, 63-65) Qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi 3500-ə qədər məntəqə itirmişdir. Bununla bərabər 1849-cu il 9 iyun tarixdə rus çarı I Nikolayn fərmanı ilə 6 rayon boşaldılaraq İrəvan quberniyasında yaradılan 9 min kvadrat kilometrlik uydurma “Erməni vilayəti”ndən sora, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan torpaqlarından Zəngibasar mahalı, Zəngəzur əraziləri də zorla alınıb ermənilərə verilmiş və 29,8 min kv.km. “Ermənistan dövləti” yaradılmışdır (124, s. 54). Əgər bu faktlara müqayisəli yanaşsaq, itirilmiş ərazilərdəki dörd minə yaxın kənd adındakı etnogenez, dil, və tarix yaddaşımızdan silinmə təhlükəsi ilə üzləşmişdir ki, bunların mənbə, arxiv sənədləri əsasında sistemləşdirilib tədqiqata cəlb olunması, bu istiqamətdə tədqiqat aparənlərin vətəndaşlıq borcudur. Eyni siyasi faktlar Azərbaycanımızın Şimal (Dərbənd, Mahaçkala və s. ərazilər) və Cənub Azərbaycan bölgələrinin oykonimik sistemində də şamil olunmalıdır. Əks təqdirdə bu ərazilərdə olan oykonimik adların müasir ərazilərimizdə təkrarı erməni, fars etnik qurumlarının ərazilərimizə torpaq iddialarını artırmaqla təkrar olunan mövcud

adların fars, erməni mənşəli adlar olduğunu iddia etməklə yeni problemlərlə üzləşəcəyik.

Naxçıvan ərazilərindən zorla qoparılmış bu məntəqə adları, makrotoponimlərin belə demək mümkünsə yarıdan çoxu əski türk tayfa adlarını daşıyırdı. Məhz bu səbəbdən də adların başqa dillərlə əvəzlənməsi onların Türk-Azərbaycan adları olmasından irəli gəlirdi. Bu adlar yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi m.ö. VI-I minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş qədim Azərbaycan türk tayfaları ilə bağlı adlar idi. 1918-1930-cu illər bolşevizmin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar nəticəsində qədim Naxçıvanda yerli əhali daşnak qətləminə məruz qalmış, minlərlə kənd yandırılaraq tamamilə məhv edilmişdir (216, s. 19-21, 40, 106-107). Bu prosesdə də oykonimlərin formalaşmasında iştirakı olmuş tayfalar və onların dil ünsürləri də bu dağıntılar hesabına ərazinin tarixindən siyasi yolla uzaqlaşdırılması ilə nəticələnmişdir. Bununla yanaşı İrəvan xanlığının bütün prototürk tayfa adları ilə yaranmış yer adları da dəyişdirilmiş, ərazi tarixi erməniləşdirilməklə qədim Azərbaycan tayfaları və onların dilinin yaranma üslublarını özündə saxlayan oykonimik adlardakı dil xəzinəmiz də məhv edilmişdir. Naxçıvanın toponimik sistemi, dil, istərsə də tariximizin tədqiqi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyətə malik olduğu halda bu həqiqətlərdən uzaq düşmüşdür. Fikrimizcə, bu problemlərə ciddi yanaşılmalı və bu qədim tarix eləcə də ərazi mədəniyyətinin kimə mənsub olması da tədqiqatlarda yer almalı, dünya ictimaiyyəti də əsl həqiqətdən xəbərdar olmalıdır.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, qədim qaynaq və antik tarixçilərin, coğrafiyaçıların əsərlərində Naxçıvanın adı və onun bir qrup toponimləri bu cür tarixi qaynaqların hesabına, bu adları formalaşdıran göstərdiyimiz amillərə istinadən tədqiq edilməlidir. Necə olsa da, bu adlar sistemi qədim salnamə və mənbələrdə öz ərazi qədimliyini bir daha təsdiq etməklə, tarixidən tam olaraq silinib getməmişdir. Ona görə də bu tarixi faktlar əsas götürülməklə

istənilən toponimik adın, əsasən də oykonimik sistemin tədqiqində qədim arxiv sənədlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması vacib şərtlərdəndir.

Məhz bütün bu siyasətlərin davamı kimi Rus ideologiyası “Azərbaycan dili” və “Azərbaycan” sözü ifadəsində, əski qaynaqları nəzərə almadan XI əsrin bir xatiratını əsas qəbul etməklə Xətib Təbrizinin həmyerlisi ilə danışığına maraq göstərən Əbül Ülanın “Siz hansı dildə danışırıdınız” sualına cavab “Azərbaycan dilində” ifadəsini əsas götürərək bu xalqın XI əsrdən formalaşması kimi səhv bir fikri kitablara daxil etmişdir (120, s. 9). Bu səhv konsepsiya tariximizə yamandığından təbii ki, bu problemlə bağlı tədqiqatlarını quran alimlər də əldəki “mövcud mənbələrdən” bəhrələnməklə bir-birini təkzib edən fikirlər-konsepsiyalar irəli sürmüşlər. Məhz bu siyasi gedişlər baxımından əsl həqiqətin öz yerini alması üçün oykonimik sistemin tədqiqi, buradakı dil elementlərinin tarixi qədimliyi üzə çıxarılmalıdır.

Bildiyimiz kimi XII-XV əsrlər Avropa səyyahları Rafael Dü Man, Ungelberq Kekberq, Öjen Flanden, Paskal Kolst kimi ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri, eləcə də XIX əsr rus yazıçısı M.Lermantov öz yazılarında tarixi qaynaqlara “Ön Asiya”, “Kiçik Asiya”, “Orta Asiya” kimi düşün ərazilərdə aparıcı dilin Azərbaycan dili olduğunu göstərmişlər. Bu yazılarda bütün Qafqazda yaşayan etnik qrupların arasında Asər-Azər dilinin ümumünsiyyət vasitəsi olduğu, bu dili bilmədən onların öz aralarında ünsiyyət qura bilmədikləri qeyd edilmişdir. Bununla bərabər onların yazılarında Cənub Azərbaycanın ortasında-İsfahanda yerləşən sarayda qeyri millətlərin belə xüsusi rütbəyə malik adamların arasında, Suriya, İraq yaxaları, Osmanlı imperatorluğu və Krım türkləri içərisində də Azərbaycan dilinin geniş yayıldığı ümum ünsiyyət vasitəsi olduğu haqda məlumat verilir. Burada Rusiya bazarlarında belə ticarətin, alış-verişin yalnız Azərbaycan dili hesabına həyata keçirildiyi mümkün olduğu xüsusi

qeyd edilmişdir (270). Bu tarixi faktlar dilimizin çox qədim bir dövrdən formalaşdığını, ifadə imkanlarının genişliyini və digər dillərə də təsirini birmənalı olaraq sübut edir. Bununla bərabər Azərbaycan xalqının da digər xalqlardan daha öncə tarix səhnəsində olmaqla xalq kimi qədim tarixi dövrlərdən, formalaşdığını və çox qədim bir tarixə sahib olduğunu da bir daha sübut edir. Bu faktlar müqabilində bir sual ortalığa çıxır. Bu qədim tarixə və dilə mənsub olan bir xalqın toponimik sistemi hansı dildə formalaşa bilər?

Burada bir neçə tarixi amil əsas rol oynayır. Öncə bu ərazidəki dövlət qurumlarını yaradan gücə malik olmuş tayfa ittifaqının ümumişlək dili. Təbii ki, bu türk Azərbaycan dili olmuşdur. Digər bir amil isə özünü xalq kimi beynəlxalq aləmə təqdim etmək gücündə olan vahid bir tayfa dili. Bu isə Asər-Azər türklərinin dili idi ki, onun təsir dairəsi **Ön, Kiçik, Orta Asiya** deyilən bütün əraziləri əhlə etmişdir. Bunu yuxarıdakı Rafael Dü Man, Ungelberq Kekberq, Öjen Flanden, Paskal Kolst kimi səyyahların yazıları da tam sübut edir.

O zaman son dövrlər etnik qruplar kimi ortaya çıxan fars, erməni, gürcü özündən neçə min il əvvəl hansı adları yarada bilirdi ki, onlara da sahib çıxmağa cəhd edirlər? Bu faktlar toponimik adların bütünlükdə türk-Azərbaycan dilində olduğuna danışılmaz sübutlardır.

Azərbaycan dilimizin bu geniş arealda xalqların ümumi danışiq dilinə çevrilməsi və yayılma səbəbi Bütöv Azərbaycanımızla yanaşı (Şimal, Cənub, Qərb) onun bir parçası Naxçıvan ərazisində də m.ö. VI-I minilliklərdə yaşamış As, Türükkü, Kutı, Lulubəy, Naxər, Hürri, Koman, Turdi və s. (80-ə yaxın) prototürk boylarının eyni dildə-Azərbaycan türkcəsində danışması və onların ərazimizdə yerli-aborigen tayfalar olması faktlarından irəli gəlirdi. Əcnəbi səyyahlarının bu məlumatları isə, bu dilin çox qədim bir tarixdən günümüze doğru gəldiyini ortalığa çıxarır. Təbii ki, ərazinin yerli

sakinləri olmuş bu prototürklər ən azı 8 minillik bir tarixdə ərazidəki bütün toponimik adları, o cümlədən makrooykonim, şəhər adları-makropolisonimləri bu dilin ifadə imkanları hesabına yaratmış, bu dil tarixi isə, mövcud coğrafi adlarımızda günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ümumilikdə götürsək, Naxçıvan hazırkı ərazisindən çox böyük olmuşdur. Bu qədim mədəniyyət mərkəzinə XVI əsrin sonuna qədər olan qaynaq məlumatlarında aşağıda adları keçən nahiyələr və kənd-oykonim sayları daxil idi:

Naxçıvan nahiyyəsi 46 kənd

İrəvan nahiyyəsi 99 kənd.

Abaran nahiyyəsi 52 kənd.

Abnik nahiyyəsi 43 kənd.

Ağcaqala nahiyyəsi 64 kənd.

Aralıq nahiyyəsi 45 kənd.

Azadciran nahiyyəsi 29 kənd.

Bazarçayı nahiyyəsi 10 kənd.

Dərəçiçək nahiyyəsi 15 kənd.

Dərələyəz nahiyyəsi 97 kənd.

Dərəşahbuz nahiyyəsi 32 kənd.

Dərəşam nahiyyəsi 3 kənd.

Dərənürgüt nahiyyəsi 5 kənd.

İğdır nahiyyəsi 38 kənd.

Əlincə nahiyyəsi 60 kənd.

Ərmus nahiyyəsi 20 kənd.

Göyçə nahiyyəsi 43 kənd.

Karni nahiyyəsi 59 kənd.

Maku nahiyyəsi 89 kənd.

Məzrəə nahiyyəsi 44 kənd.

Məvaziyi-Xatun nahiyyəsi  
11 kənd.

Mülki Arslan nahiyyəsi 8 kənd.

Qarabağ nahiyyəsi 9 kənd.

Qırxbulaq nahiyyəsi 33 kənd.

Sisyan nahiyyəsi 34 kənd.

Sürməli nahiyyəsi 60 kənd.

Şərur nahiyyəsi 38 kənd.

Şurabxan nahiyyəsi  
15 kənd.

Şorlut nahiyyəsi 8 kənd.

Şürəgel nahiyyəsi  
63 kənd.

Talin nahiyyəsi 23 kənd.

Xınzirək nahiyyəsi  
65 kənd.

Vedi nahiyyəsi 59 kənd.

Zar nahiyyəsi 26 kənd.

Karbi nahiyyəsi 73 kənd.

Zəbil nahiyyəsi 25 kənd.

(ətraflı bax, 58).

Ümumilikdə 1590-1728-ci illər arasında qeydə alınan 1443 kəndi əhatə edən bu ərazidə göstərilən tarixi dövrdə aktiv fonda daxil olan məntəqə adlarından əlavə Zərzəmin nahiyyəsində 66 xaraba kənd də bu ərazi daxilində göstərilir (58, s. 120-121). Arxiv sənədlərinə istinadən qeyd edə bilərik ki, digər mahalların xaraba kəndləri ilə birlikdə ərazi özündə 1632 kəndi-oykonimi birləşdirirdi ki, bu kəndləri də nəzərə aldıqda qədim **Naxçıvan-Naxər ölkəsi kəndləri oykonimik sistemi hazırda aktiv fonda daxil olan oykonimlərdən 13 dəfə çox oykonimik sistemi əhatə edirdi.**

1828-1920-ci illər arası siyasi proseslərdə Naxçıvanın ərazisindən aktiv fondada olan 1428 yaşayış məntəqəsi zorla qoparılmışdır (58, s. 159-183). Bu məntəqə adları və İravan xanlığının ərazisindəki digər yaşayış məntəqələri ilə birlikdə 1990-cı ilə qədər rus siyasəti, eləcə də xristian faktorunun siyasi güc kimi təsiri nəticəsində 853 kəndin adı dəyişdirilmiş, erməni və rusların hücumları zamanı Naxçıvan ərazilərindəki 563 kənd tamamilə məhv edilmişdir (72, s. 7-54 ).

Xüsusi olaraq Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən Ordubad qəzası daxilindəki Sisyan nahiyyəsi sonralar Zəngəzur qəzası daxilində göstərilərsə də, bu ərazilər də Naxçıvana aid ərazilər idi. 1918-30-cu illərin siyasi proseslərində Zəngəzur Naxçıvandan qoparılmaqla, bolşevizm siyasəti nəticəsində ermənilərə verilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi məhz bu dövrlərdə xeyli insan qətlə yetirilmiş, minlərlə kənd yandırılaraq tamamilə dağıdılmış və bu da ərazinin tarixsizləşməsi ilə nəticələnmişdir (144, s. 14-15; 216, s. 19-21, 40, 106-107).

Bütün bu tarixi faktları diqqətə çatdırmaqda qeyd etmək istərdik ki, 2049 kəndin adı bu siyasi proseslərdə dəyişdirilmişsə və xeyli hissəsi tamamilə dağıdılmışsa, deməli bu oykonimik sistem

hesabına Azərbaycan xalqının, eləcə də onun bir parçası olan Naxçıvan ərazisinin tarixi yaddaşından göstərilən sayda dil, etnogenez, tarix, mifoloji faktlar toplusu da tamamilə silinmişdir. Bu gün belə sadaladığımız bir çox elmi əhəmiyyətli faktları özündə qoruyan ərazilərimizdəki mövcud toponimik sistemlə müqayisədə, itirilmişlər ensiklopedik tarixi mədəniyyətimiz yerindədir. Əgər bunu nəzərə alsaq, Naxçıvan makrooykonim qatında 2049 kənd adındakı tayfa adları, onların tarixi, dili və mifik təfəkkürünün bərpası ağır zəhmət tələb edir. Çünki bu problemin tam öyrənilməsində öz aktuallığını saxlayan, əsasən məntəqə adları-oykonimlərdir. Bu sayda oykonimin adlarının dəyişdirilməsi, bir qrupunun tamamilə məhv edilməsi digər bir itiklərimizə də yol açır. Bəs bu itiklər hansılardır?

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, işğal altında olan ərazilərdəki istər qədim qalalar, istərsə də bu ərazilərdən aşkarlanan arxeoloji nümunələr də bu gün erməni, gürcü, fars, rus tarixinə “qədimlik” gətirməkdədir. Bu göstərilən problemlərin tədqiqində qalalarda öz izlərini yaşadan svastik işarələr, sənətkarlıq mədəniyyəti, antik dövr tarixi mədəniyyətimiz, onlardakı türk mifik təfəkkürünün izləri, onları yaradan tayfaların tarixi və mənsub olduğu ərazilər də milli tariximizin və mədəniyyətimizin ən böyük itikləridir. Təbii ki, biz bu adları qoruyan mənbələrdən adları əldə etməklə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etməli, necə olursa olsun bu tariximizi özümüzə qaytarmaqla bərabər, itirilmiş ərazilərdəki arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin də hansı türk tayfalarına aidliyi elmi faktlarla sübut edilməlidir. Bu hər bir tədqiqatçının birinci vətəndaşlıq borcudur. Əks təqdirdə bu dil, tarix, coğrafiya və əski mif yadların dili və tarixinə, coğrafiyası və mifinə çevrilməklə torpaqlarımız yeni iddiaların əsas hədəfinə çevriləcəkdir.

Bu fikrimizi doğruluğunu aşağıdakı tarixi faktlar da təsdiq edir. Belə ki, göstərilən ərazilərdəki adlara yuxarıda da qeyd



etdiyimiz kimi “berd”, “dzor”, “kert”, “van” kimi erməni uydurmaları artırılmaqla Asaberd, Kutivan, Busavan, Börişen, Astazor kimi 1512 kənd adının ermənilər tərəfindən əvəzlənməsi bu adlardakı As, Kutı, Bus tayfa adları, eləcə də Böri-Qurd mifini də tariximizdən uzaqlaşdırır (72, s. 7-88). **Lakin xalqımıza məxsus olan, bu tarixi adlar dəyişdirilirsə, bu da onların ermənilərə aid olmadığını sübut edir, biz onları tədqiqatlardan uzaq tutmamalıyıq.** Bu adlar tamamilə Azərbaycan türklərinə aid olmaqla adlardan da göründüyü kimi burada türklərə məxsus tayfa adları və qurd mifi ilə bərabər onları formalaşdıran dil ünsürlərimiz də mövcuddur. Bu qədim dil vahidləri isə, həm də dilimizin tarixi təkamülünün öyrənilməsi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır ki, bu da adları tarixi yaddaşıımızdan silməməyi bizə tövsiyə edir.

Təbii ki, hazırda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvanın arxeoloji mədəniyyətinin m.ö. VI minilliklərə söykənməsi, bu oykonimik sistemindəki tayfa adları istər dil, istərsə də tarixi faktlar bir daha bu coğrafi adların qədimlərə söykəndiyinin tarixi faktlarıdır.

Hazırda Naxçıvanın aktiv fonduna daxil olan oykonimlərin rayonlar üzrə ümumi sayı 2013-cü il Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünə dair tərtib edilən məlumat kitabında 197 məntəqə adında cəmləşir. Bura rayon, şəhər adları-xoronimləri də əlavə etdikdə bu qədim ərazidə 205 ad qeydə alınır (48, s. 191-210) ki, bu adlar ərazidə makrooykonimik sistem təşkil etməklə aşağıdakı adlardan ibarətdir:

**Sədərək rayonu.** Kərki, Heydərabad, Sədərək, Qaraağac.

**Şərur rayonu.** Şərur şəhəri, Axaşad, Axura, Qarabürç, Alışar, Aşağı Aralıq, Aşağı Daşarx, Oğuzkənd, Aşağı Yaycı, Cəlilkənd, Çəmənli, Arpaçay, Çərçiboğan, Babəki, Çomaxtur, Dizə, Danyeri, Dəmirçi, Dərəkənd, Dərvişlər, Düdəngə, Ələkli, Gümüşlü, Şahbulaq, Havuş, Həməzəli, Xanlıqlar, Xələc, İbadulla, Kərimbəyli,

Kosacan, Kürçülü, Kürkənd, Qarahəsənli, Qarxun, Qışlaqabbas, Qorçulu, Mahmudkənd, Günnüt, Maxta, Məmmədsabir, Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm, Muğanlı, Xətai, Oğlanqala, Püsyən, Təzəkənd, Sərxanlı, Siyaqut, Şəhriyar, Tənənəm, Tumaslı, Diyadin, Vərməzər, Yengicə, Yeni Havuş, Yuxarı Aralıq, Yuxarı Daşarx, Yuxarı Yaycı, Zeyvə.

**Kəngərli rayonu.** Qıvraq, Böyükdüz, Çalxanqala, Xıncab, Təzəkənd, Xok, Qabilı, Qarabağlar, Şahtaxtı, Yeni Kərki, Yurdu.

**Babək rayonu.** Babək, Araz kəndi, Aşağı Buzqov, Cəhri, Çəsməbasar, Didivar, Gərməçataq, Güznüt, Hacıvar, Kərimbəyli, Kültəpə, Qahab, Nəcəfəli dizə, Məzrə, Qoşadizə, Məmmədrza Dizə, Kalbaoruc dizə, Qaraqala, Nəqşinərgiz, Nehrəm, Nəzərabad, Payız, Gülşənabad, Sirab, Şəkərabad, Şıxmahmud, Xəlilli, Vayxır, Xalxal, Yarımca, Badaşqan, Yuxarı Buzqov, Yuxarı Uzunoba, Zeynəddin, Aşağı Uzunoba, Göynük, Nəhəcir.

**Naxçıvan şəhər zonası.** Naxçıvan, Qaraxanbəyli, Qaraçuq, Bulqan, Hacıniyyət, Tumbul, Aliabad.

**Şahbuz rayonu.** Şahbuz şəhər, Ağbulaq, Aşağı Qışlaq, Ayrınc, Badamlı, Badamlı qəsəbə, Biçənək, Daylaqlı, Kiçikoba, Güney Qışlaq, Keçili, Kolanı, Şada, Kükü, Külüs, Qızıl Qışlaq, Mahmudoba, Nursu, Sələsüz, Mərəlik, Şahbuzkənd, Türkeş, Yuxarı Qışlaq.

**Culfa rayonu.** Culfa, Bənəniyar, Camaldın, Əbrəqunus, Gal, Dizə, Əlincə, Kırna, Xoşkeşin, Ərəfsə, Ərəzin, Göydərə, Gülistan, Xanəgah, Qızılca, Qazançı, Ləkətağ, Boyəhməd, Milax, Saltaq, Şurud, Teyvaz, Yaycı.

**Ordubad rayonu.** Ordubad, Anaqut, Ağrı, Aşağı Əndəmic, Aşağı Əylis, Aza, Dar-Darkənd, Azadkənd, Biləv, Behrud, Bist, Baş dizə, Baş Kənd, Ələhi, Çənnəb, Dəstə, Dırmıs, Dizə, Düylün, Gənzə, Anabad, Gilançay, Xanağa, Xurs, Nürgüt, Kilit, Kələki, Qoruqlar, Qoşadizə, Kələntər Dizə, Nəsirvaz, Nüsün, Parağa, Sabirkənd,

Şəhriyar, Kotam, Tivi, Unus, Pəzməri, Üstüpu, Məzrə, Vələver, Vənənd, Yuxarı Əndəmic, Yuxarı Əylis.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, müasir dövrdə aktiv fonda daxil olan Naxçıvan makrotoponimləri ilə yanaşı, bu ərazidən zorla qoparılmış, eləcə də tamamilə məhv edilmiş passiv fonda daxil olan əsasən makrooykonimik sistem də bu mənbələrdə Naxçıvanın ərazisi və toponimləri kimi xüsusi yar alır. Biz bir çox yazılarımızda Naxçıvana aid olan makrotoponimik sistemdəki xeyli sayda mahallar və onların daxilindəki oykonimik sistem haqqında da məlumat verməklə bir qrupunu tədqiqata cəlb etmişik. Qədim və müasir Naxçıvan ərazisinə daxil olan bu məntəqələr istər ərazilərimiz işğal olunmamışdan qabaq, istər çar Rusiyası, istərsə də sovetlər dövrü dağıntılara məruz qalmaqla mövcudluğunu itirmişdir. Qeyd edək ki, bu tarixi proses əsasən rus hakimiyyəti dövründə boşaldılmış, xristian etnik qrupları erməni və gürcülərə hədiyyə olaraq verilmiş xeyli sayda dağıdılmış məntəqələrdir. Bir çox hallarda isə ərazilərimiz I Pyoturun “Qafqazı xristianlaşdırmaq” tövsiyəsinə əsasən məqsədli şəkildə xristian etnik qrupların bu ərazilərdə olmayan uydurma “dövlətləri” ərazilərinə qatılmışdır ki, bu oykonimlərin sayı minlərlədir. Bu siyasi proseslərdə kəndlər-oykonimlər dağıdılmaqla boşaldılmış, əhali deportasiya edilmişdir.

İstər “Osmanlı Arşiv belgələrində Nahçıvan”, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”, istərsə də “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” kitablarındakı məlumatları izləsək, 1590-cı ildən bu tərəfə hazırkı Naxçıvan ərazisi Şərur rayonunda 72, Babək rayonunda 50, Orqubad rayonunda 41, Sədərək rayonunda 23, Culfa rayonunda 44, Şahbuz rayonunda isə 22 məntəqə itirmişdir. Ümumi sayı 252 olan bu itmiş kəndlərin hamısı Azərbaycan türklərinin hələ m.ö. minilliklərdən aborigen yerli xalqlar olmaqla sıx yaşadığı kəndlər idi. Bu oykonimlərin adlarına diqqət etsək, onlar müasir və qədim türk dili vahidləri hesabına formalaşmış aşağıdakı oykonimlər-

məntəqə adlarıdır. Bu istiqamətdə bir daha oxucularımızı ərazilərimizdən zorla qoparılmış və passiv fonda daxil edilmiş əski Naxçıvan makrooykonimik sistemi ilə qısaca da olsa tanış etmək istərdik.

### **Şərur rayonu 72 kənd**

Burada itirilmiş və xarabalıqları qalmış kəndlər-oykonimik sistem aşağıdakılardır. Abbas qışlağı, Abi-siyah kəndi, Acıkəhriz, Ağəhməd, Apaca, Aşağı Comaqtur, Aşağı Əlişar, Aşağı Kürkənd, Aşağı Qarqın, Aşağı Noraşen, Aşağı Şəhriyar, Aşağı Parçı, Behzad budağı kəndi, Bezirlik, Bəydili, Billəva (Billabad), Bülbülabad, Çınarqışlağı, Danaqalası kəndi, Danzik, Dərvişlər, Elvar kəndi, Ələkli, Ərbatan, Fərhadarxı məzrəsi, Gəray qışlağı, Hüseyn qışlağı, Xəlac, Kərki kəndi, İquzaqay kəndi, Xəlifəkənd, Kərə kəndi, Qaxıcan qışlağı kəndi, Qaibqulu qışlağı, Qazançılar, Qazançılı (2 kənd), Qalacıq kəndi, Qarabulaq, Qarabürc, Qışlaq Abbas kəndi, Quşçu, Maqsudlu, Masal, Məlikəkənd, Mirzəli qışlağı, Möhsünabad, Nəcəf qışlağı, Oğlanşahlı, Oğuzdaşı kəndi, Okuzbatr kəndi, Övrətli kəndi, Pirin dərəsi kəndi, Pirverdi qışlağı, Samannar kəndi, Saracılı, Sınıqələk, Şeyx Həməzəli kəndi, Şikəm, Şor kəndi, Tamaşalıq, Tənəğə, Uzunabad, Yuxarı Aralıq, Yuxarı Comaqtur, Yuxarı Əlişar, Yuxarı Kürkənd, Yuxarı Qarqın, Yuxarı Şəhriyar, Yuxarı Parçı, Yüzbaşı qışlağı, Zaviyyə, Zülfüqar qışlağı.

### **Babək rayonu 50 kənd**

Abbasabad, Abbadlı, Almalı, Alagöz məzrəsi, Badamaqaya, Başkənd, Canıqışlağı, Dərəşam, Dibkənd kəndi, Didabad, Əlincə məzrəsi, Ərəfsağı qışlağı, İtqıran, Hacıabad kəndi, Böyük yastan, Kiçik Yastan, Həsənağa Dizə, Xəlil məzrəsi, Xəlifə düzən məzrəsi, Xocamverdi məzrəsi, Xoşlu qışlağı, İşıqlar kəndi, Kiçik Tumbul, Yuxarı Vayxır kəndi, Qalacıq kəndi, Qarabulaq kəndi, Qaraquş, Qaraca kəndi, Qarağac kəndi, Qiyaslı kəndi, Qulubəy

kəndi, Qırdəş kəndi, Qızılca qışlaq kəndi, Lizbirt kəndi, Molla Həmdi Məzrəsi, Moylu kəndi, Naxçədəniz kəndi, Sərav kəndi, Nəqşinərgiz kəndi, Sust kəndi, Sübhanverdi Dizə, Sürməlik kəndi, Şeyxyusifli kəndi, Təhnəli kəndi, Tüqavil kəndi, Yezdabad kəndi, Yəmxana kəndi, Yengicə kəndi, Zeynəddin məzrəsi, Zəvələ kəndi.

### **Ordubad rayonu 41 kənd**

Ağdərə, Alaverdi Dizə, Aşağı Dəmirçi, Bertaq, Beşquş kəndi, Yuxarı Çənənab kəndi, Dərgəməlik, Dərənürgüt, Əmir kəndi, Ərmus, Əznəmiri, Gühnar kəndi, Hüseynbəyli Dizə, Xaraba Gilan şəhəri, Xudaverdi Dizə, Xəlilli, Xəlifəli, İslami kəndi, Kənzək, Köçəri kəndi, Kilit, Məşdəm Sultan Dizə, Mirzə Tağı Dizəsi, Mirzə Həsən Dizəsi, Miskinkaşan kəndi, Meğri, Naviş kəndi, Nuşirəvan, Sal kəndi, Sürcü kəndi, Sərxu, Tulud, Uybaz, Vərəkəərx, Yayı, Yengicə, Yuxarı Dəmirçi, Yuxarı Xanegah, Köhnə Dügilan, Parağaçay, Urnis.

### **Cullfa rayonu 44 kənd**

Aşağı Anzor, Aşağı Surəmərc, Babalı kəndi, Berdik, Betevas, Beşquş kəndi, Birinci Camaləddin, Cıracur, Cülahə kəndi, Əmirkən, Əvəz kəndi, Əlincə, Baş Ərəfsaq, Gülistan Məzrəsi, Xaçaparaq, Yuxarı Xoşkeşin, Həməzəli, Horni, Dədyan, Xaraba Asni, Xəlifəli kəndi, İslami keçidi, Kaskalan, Köreymər, Kürəküsyar, Küznüt Məzrəsi, Qaladalı kəndi, Qarakilsə kəndi, Qurd Mahmud, Mikayıl xarabası, Moranşah kəndi, Orta Anzor, Paradaş, Partax kəndi, Tillək kəndi, Yengicə kəndi, Yengicə Xoşkeşin, Yuxarı Anzor kəndi, Yuxarı Sürəməric, Zoğallı kəndi, Süzüt, Zərnətin.

### **Şahbuz rayonu 22 kənd**

Altaq Məzrəsi, Dağ Məzrəsi, Daylaqlı, Əyrək kəndi, Ərinc, Hürceşin kəndi, Kömür, Kərəm Çatağı, Xaraba Keçili, Xınzirək kəndi, Qaraboyalıq kəndi, Qaraquş, Lizberd, Məs Məzrəsi, Muğan

kəndi, Sultanbəyli kəndi, Şadaq kəndi, Şeyx Yusifli, Taqtaq kəndi, Zərnətün, Zimmi kəndi, Zırnel kəndi.

### **Sədərək rayonu 23 kənd**

Asnı kəndi, Ağgöl, Bəy kəndi, Cəbrayılı kəndi, Caban, Daşqışlaq, Dərəbəy, Hədəl, Hətəmkənd, Hacı İslam kəndi, Xatunkəhriz, İsxan kəndi, Kərkicik, Kərbala, Qaradolaq kəndi, Qar107pə, Qovalıq, Qarasudərənli, Qar107pə, Molla Xəlil kəndi, Nağıcan, Söyüdlü kəndi, Yaqutxan.

Bütün bu adlar müqayisəli təhlillərlə əski mənbələrdən götürülmüşdür (58, s.164-183; 65, s. 25-36; 71, s. 47, 63-65). Əgər diqqət etsək, adlar tamamilə Azərbaycan dili hesabına yaranmış, adlardır və bu oykonimlərdə əski prototürk tayfa izləri və dil elementləri olduğu kimi qalmışdır.

Son dövrlər bu adlar üzərində aparılan geniş tədqiqatlar zamanı onların m.ö. VI-I minilliklər tarix səhnəsində olan prototürklər və onların varisləri ilə bağlılığı xeyli tarixi və dil faktları ilə təsdiq olunur. Bununla bərabər xeyli sayda passiv oykonimlərin də məhz bu tayfalar və onların varislərinin adı ilə bağlılığı da dil və tarixi faktlarla təsdiq olunur ki, onlar eramızın XIX və XX əsrinin əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi daxilində olmuşlar.

Biz tədqiqatlar zamanı əldə olunan və Naxçıvan ərazisinə aid passiv fonda daxil olan prototürk tayfa adlarını daşımış aşağıdakı etnooykonim xarakterli qədim və müasir məntəqə adlarını da oğucuların nəzərinə çatdırmaq istədik. Tarixi mənbələrdə XVI əsr və ondan sonrakı dövrlərdə də indiki uydurma “Ermənistan” Naxçıvan ərazisinin torpaqlarındakı bu etnooykonimlərin hansı türk tayfası adından yarandığı elmi dil və tarixi faktlarla tərəfimizdən sistemləşdirilmişdir. Tarixi sənədlərdə bu qədim ərazidəki prototürk-Azərbaycan tayfa adları ilə bağlı xeyli sayda etnooykonim arxiv sənədlərindən yer almışdır. Qeyd edək ki, bu adlar m.ö. VI-I

minilliklərə Naxçıvan-Naxər ölkəsinini ərazisində yerli-avtoxton sakinlər olmuş prototürk tayfa adlarını özündə daşıyır. Bu adları qədim mənbələrdən götürməklə, onları tədqiqatlara cəlb etmişik və bu etnooykonimləri də oxucuların nəzərin çatdırmağı elmi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik.

**As protürkləri ilə bağlı adlar.** Palas, Asti, Kivas, Əstük, Astün, Tinas, Azad, Əsnik, Əsrik, Asni, Vahsni, Qındevas, Asak, Astap, Uybaz, Xarvas, Kurtəş, Asəfi, Azadkaha, Əlikovas, Astafna, Aştarak, Ərdalas, Ələyəz, Sanasir, Batevas, Əlikovas, Azərku, Oşakan, Asaxan, Azadək, Ayaslı, Askablı, Asayaş, Ervilas, Akaras, Aseçəabad, Asnabert, Asqəmər, Astabad, Aseçə, Azadkənd, İmadi-Açur.

**Turdi protürkləri ilə bağlı adlar.** Tur, Tərli, Turub, Durmuş, Turkavil, Tərətum, Comaqtur, Ternevit, Tərcanlı, Cantarlar, Kuturlu.

**Naxər protürkləri ilə bağlı adlar.** Nahdam, Naxçedəniz, Naxçıvancıq, Nəqxşinərgiz. Punax, Panix, Xunax, Bornax, Əşnək, Nahadək, Nəhri-Ənus,

**Türükkü protürkləri ilə bağlı adlar.** Tinkan. Türküt, Türkan (2 kənd), Türklü, Tərəkə, Türkəli, Terekevit (3 kənd).

**Kuti protürkləri ilə bağlı adlar.** Qutbi, Katılı, Qutyol, Kütan, Kütam, Kutikan, Kedas, Ketenus, Ketuze, Kudulu, Kudabad, Kutultavr, Kutumqışlaq Kiti, Kütüs,.

**Lulubi protürkləri ilə bağlı adlar.** Lulu, Bululu, Cudulu, İləçi, Lulucan.

**Hürrü protürkləri ilə bağlı adlar.** Hərəkəs, Hərüdaz, Huratlı, Hürarus, Hurtüz, Haramlı, Hürəvan, Xurügird, Harunburun, Hərkeçi, Xordegir, Hurenduz Horadiz, Hürədur, Hurevadik, Hərhər.

**Kas/Kassi/Kaşu protürkləri ilə bağlı adlar.** Kisək, Keştaz, Kaşka, Kestab, Kəstənli, Ərkəz, Qazıxan, Kususuz, Kəsilək, Kəsir,

Kəsəngor, Kazpuşnə, Kaskalan, Koşkabar, Kusuh Şətli, Kurəkeşin, Kəsiran.

**Subər protürkləri ilə bağlı adlar.** Şəbran, Zebil (2 kənd), Subxi, Suvarbənd, Səbzədur, Suvarlar, Subarton, Subalıq, Savarlı, Subərçi, Subarqala.

**Şu protürkləri ilə bağlı adlar.** Sut, Sumal, Pirsu, Süzüt, Sus,, Uşu, Şükar, Şiqad, Suyu, Şuban, Şuşad, Şudagen, Şuranuz, Suaçur,.

**Tal protürkləri ilə bağlı adlar.** Tal, Telsin, Talcan, Tatal, Tulus, Talin, Çatallar, Tulud, Tilyak, Tuluca.

**Koman protürkləri ilə bağlı adlar.** Kamura, Kəməngəlül, Kümanbulaq, Kamanküməz. Kə mud, Kamiyab.

**Pal protürkləri ilə bağlı adlar.** Pul, Palban, Kapalı, Palu, Palaçı, Palbarani.

**Tus protürkləri ilə bağlı adlar.** Dis, Toz, Tuç, Tus, Örtuş, Örtus, Ördiş, Tizis, Ketus, Ördiş, Dustgird, Taskarap, Ördəşir.

**Doray protürkləri ilə bağlı adlar.** Dorkamərik, Darkənd, Candar, Dorşad, Dərbənd, Dorranlı, Dorəkçi, Doralayas, Doralbak.

**Kəngər protürkləri ilə bağlı adlar.** Kankan, Canqur, Künqlü, Kənurəs, Kanager, Kəngir, Kəynərli.

**Sak protürkləri ilə bağlı adlar.** Zak, Zoq, Şəki, Şəkikli (3 kənd), Saki, Şikəm, Çiqin, Çaklı, Ərsaq, Yekçuq, Çaçaq, Çanqı, Dizak, Pişək, Saqat, Sanqo, Çəkni, Ağsaq (2 kənd), Sənkam, Sisagird, Çuqəndər, Sisakan, Avazanq, Sankərə.

**Skif tayfaları paralatlarla bağlı adlar.** Pur, Por, Parpi, Pari, Barat, Baratlı, Boralan Pərnaqut.

**Yiriklərlə bağlı adlar.** Öyrək (2 kənd), Yığrığ, Yürəkir, Püyirik, Qoyuyarak, Karayerunq.

**Arımaspirlərlə bağlı adlar.** Ərmus, Aramus.

**Kimmer türkləri ilə bağlı adlar.** Gömür (3 kənd), Kəmriz, Əskəmor, Kamura, Gümürlü, Qəmərli.



**Şirak türkləri ilə bağlı adlar.** Zar (2 kənd), Anzır (3 kənd), Sircan, Şiranqoç, Şirvancıq, Sərkovit, Səragiğ, Şirabat, Sərtabad, Şürəgəl, Xınzirək, Ərdəşir, Sərkunu, Şürənab, Sürəmərək (2 kənd), Zirə (2 kənd).

**Midiya tayfaları buslarla bağlı adlar.** Muz, Miskün, Uybus, Ağbus, Bezirlik, Bəsri, Bicav, Bistam, Kivas.

**Partagenlərlə bağlı adlar.** Pürtaq, Bertaq, Bartaq, Bardak, Berdik, Barduk, Berdi, Piregen, Parteniq.

**Arizantlarla bağlı adlar.** Ərizni (2 kənd), Ərzincan, Ərizkan, Ərzanuc.

**Budilərlə bağlı adlar.** Vedi-Budi (3kənd), Budar, Kabud (2 kənd), Kabudlar, Nüvədi, Badilü, Budarvanis.

**Maqlar-Muğlara bağlı adlar.** Ağmanqan (2 kənd), Maqda, Məngik, Ərmük, Muğaral, Muğanlı (4 kənd), Muqumlu, Amaqu, Məğrabad, Şahtərmuğum.

**Gel türkləri ilə bağlı adlar.** Gilit, Ərgil, Külüd, Gilan (2 kənd), Kəkil, Çilak, Gülkənd, Gəlkənd, Gelinçar, Kelare, Kələdək.

**Qıpça türkləri ilə bağlı adlar.** Xurs, Xors, Tuk, Qıpçaq kəndi, Pirus, Tiqin, Tuklu (3 kənd), Çaqlaq, Yığrıq, Çınıq, Sanıq, Muxris, Çirak, Qıpçaq-Yurdu, Qalaberd, Kanurəs, Sələpürd, Oruç, Qarabörk, Çərəkdar, Ənkləberd, Xorsalı, Qıpçaq-Vank, Çalağıl, Çarıqlı.

**Çul türkləri ilə bağlı adlar.** Sul, Sal, Solək, Solaq, Çulqa, Çilni, Çulha, Bulğunluq, Çılıq, Sələpürd, Səliğar, Çalağıl, Çulak Salçı.

**Yuci-Yaycı türkləri ilə bağlı adlar.** Yaycı (3 kənd), Kaycı (2 kənd), Kacur Yekcuk, Ərkacı.

**Kol türkləri ilə bağlı adlar.** Kalkənd, Kültəpə (2 kənd) Kaldaş, Kaltəpə, Qulça, Bodkal, Kulpi, Kolanı, Kalağan, Kolaçan, Kələdək (2 kənd), Qulaçan, Kələvəçər, Qalibsuncuq, Qarakolginə.

**Bulqar türkləri ilə bağlı adlar.** Birs, Bazur, Çaker, Sənkər, Canqur, Vənədli, Bəntə, Çakarçı, Qazançı (3 kənd), Qazançılı. Qazanlıqdərə, Ənqurik, Kirəgir, Caqərşin, Qaraqur, Karacar, Bəzirkan, Bəzixana, Karaqerun.

**Xaçmataklarla bağlı adlar.** Xaçəlgit, Xaç kəndi, Ağxaç, Xaçlı, Xaçik, Xaçbay, Xaçdur, Xaçlı bulaq, Arxaçı, Sınıqxaç, Xaçkəri, Qaraxaç, Uzunxaç Xaçpuşnə, Xaçaparaq (4 kənd), Xaçkilisə.

**Oğuzlarla bağlı adlar.** Uz, Əxis, Dıgır, Kayni, Eymur, Qarqın (6 kənd), Yıva, Qayçı (2 kənd), Dayə (2 kənd), İğdır, Ərəkur, Axura, Alquri, Oğuzdaş, Bəydilli (2 kənd), Axırlı (2 kənd), Dəyirli, Okuzbatr, Öküzlü, Qaraağıl (2 kənd), Ofşaryerli.

**Kaspilərlə bağlı adlar.** Kabis, Karpi, Aspik, Kasvian, Xazpuşanə, Kəsməztəpə.

**Zəngilərlə bağlı adlar.** Səng, Zəncan, Zəngər, Zəngi, Zənəbi, Sənqovit, Zankərə, Zəngənə.

Qeyd edək ki, bu adlar son dövr tərəfimizdən aparılan tədqiqatlarda geniş araşdırılmış və müqayisəli təhlil edilmişdir ki, adların bütünlükdə Azərbaycan prototürklərinə məxsus olduğu dil və tarixi faktlarla tam təsdiq edilmişdir (157; 158; 159). Bununla bərabər bir məsələni də qeyd edək ki, göstərilən passiv fonda daxil olan adlardan bir qismi yuxarıdakı adlarda da təkrarlanır, lakin bunlar Naxçıvana aid o dövr digər nahiyyələrdə qeydə alınan oykonimik adlardır. Əgər xatırlasaq, Şəki məntəqə adı Azərbaycan, Qədim Naxçıvan ərazisinə daxil olan Qafan və Sisyan rayonları ərazisində qeydə alınır. Bununla bərabər biz hazırkı Türkiyənin Ərdahan ərazisində də bu adda məntəqə adı ilə qarşılaşırıq. Hazırda bu kənddə insan yaşamır, lakin kəndin ətrafında qədim şəhərimiz Dərbənd və Türkiyəni Bitlis şəhərindəki məzarlıqların eynisi bu gün də təkrarlanmışdır (Şəxsi müşahidə-F.R.).

Bütün bunlar qədim mənbələrin İrəvan xanlığı, Maku, Sürməli mahallarının Naxçıvana aidliyi tarixi faktlarını bir daha sübut edir.

## **2.Naxçıvan ərazisi makrooykonimlərinin linqvistik izahına dair bəzi qeydlər**

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan makrooykonimik sistemin bir qismi istər yerli, istərsə ümum Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiqatlara cəlb olunmaqla müxtəlif elmi nəticələr ortalığa çıxarılmışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bəzi əcnəbi alimlərinin tədqiqatlarında siyasi maraqlar əsas götürülməklə bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmış, bu cür yazılarda oykonimik sistem təhrif edilməklə adlar müxtəlif dillərə aid edilmişdir. Bu cür tədqiqatlarda qədim mənbələrə istinadlar səthi olmaqla yanaşı türk dili sözlüklərinə də müraciətlər olunmamış, bu amillər nəzərə alınmadan təbii ki, verilmiş etimoloji, linqvistik izahlarda adları formalaşdıran yazıyaqədərki dövr dil elementləri başqa dillərə aid edilmişdir. Qədim tayfa adlarımızı özündə əks etdirən etnooykonimlərdəki kök və şəkilçi münasibətləri, əski dilimiz və tariximiz, onları yaradan tayfa birliklərinin ərazisi və yayım arealı izahlarda yer almamışdır. Bununla bağlı əcnəbi müəlliflərinin yazılarında adı keçən oykonimlərlə bağlı bir neçə faktı diqqətə çatdırmaq istərdik.

Naxçıvan ərazisində hazırda Kəngərli rayonu ərazisində aktiv fonda daxil olan Xıncab oykonimi 1590, 1780-ci ilin məlumatlarında Xıncav, Xancab, Xancap, Xıncab kimi Qarabağ nahiyyəsində göstərilir (58, s. 144; 65, s. 29). Əgər burada dilimizin ilkin birhecalı söz quruluşunu və **xək**, **ası** fonetik paralelliklərini nəzərə alsaq (176, s. 40-41, 86) ad Kanq+ab yazılışında “Kanq evi”-“Kəngər evi” quruluşunda bərpa olunur. Lakin V.Qriqoryev bu adı **Xıncap**, **Xındjan** kimi, İ.N.Şopen isə **Xıncai** yazılışlarında göstərməklə

bərabər, kəngərlərin Naxçıvan ərazisində məskunlaşmasını eramızın V əsrinə və son yüzilliklərə aid Diyarbəkrdən “gəlmə” tayfalar olaraq göstərmişlər (20, s. 32, 140; 252, s. 29-30). K.N.Smirnov isə, onların Naxçıvana son yüzilliklərdə Türküstandan gəldiyini yazmışdır. Sonda isə bu məntəqə adı “ovulmuş daşlardan çıxan su” mənasında fars dili ilə izah edilmişdir Bununla bərabər K.N.Smirnov Şirak türklərinin adından formalaşmış Xıznirək/ Kansirak-“Şirak məkanı” məntəqə adını “Donuz” sözü kimi fars dilinə (249, s. 24, 118), İ.N.Şopen Qarqar türk tayfasının adını mənbələrə **Xark, Qarq** yazılışlarında düşən Xok məntəqə adını “vəhşi donuz”, “qoyun”, “keçi” mənasında ərəb-fars dillərinə (252, s. 330) aid edirlər. Təbii ki, heç bir dil faktı, sözlük göstərmədən söylənən bu cür minlərlə fikirlə yalnız siyasi məqsəd daşımışıdır. Lakin biz adlardakı **kan** komponentinə qədim türk dillərində “məkan”, “yer”, “bolğə” mənalarda rast gəlirik. Naxçıvan toponimik sistemində qədim Midiyanın 6 tayfa adından biri **budilər**in adını daşıyan Badaş**kan**, peçeneqlərin bir qolu Bula tayfa adını daşıyan Bul**qan**, Azərbaycan toponimik sistemində Astrax**an**, Beylə**qan**, Balak**ən**, Mərdək**an** kimi adlarda bu mənə qalmaqdadır (50, s. 11, 15, 71; 36, s. 237). Eyni hal, “**ab/av/ava** yazılışında oğuzlarda “ev” və “toplaşmaq” feli olmuşdur. “Ev” anlamında olan bu sözün **aæ, pæv** səsəvəzlənməsi ilə **ab/æf/ef/ep** sözü M.Kaşğari sözlüyündə “ol efke bardi”- “o evə gəldi” ifadəsində də **efke**- “ev” mənasında izah edilmişdir (42, s. 212). Bununla bərabər belə yanlış izahlara **Kilit, Dizə** adlarının etimologiyasında da rast gəlirik. Bu sözlər İ.M.Dyakonovun və E.M.Murzayevin əsərlərində ərəb, fars dillərinə aid edilmiş, lakin burada hər hansı bir türk sözlüyü və ya tarixi fakta müraciət olunmamışdır (206, s. 185; 234, s. 57). E.M.Murzayev daha bir oykonimi, qədim türk dili hesabına yaranmış Surikat-“qüvvətli Sirlər-Siraklar” məntəqə adının **kat**-“qüvvə” morfemini, söz kökünün sonuna -s hərfi artırmaqla “kats” yazılışında erməni dilində

-**sək** şəkilçisi kimi təqdim etmiş, qədim türk tayfa adı **Sur/sir** sözünün anlaşılmadığını göstərmişdir. O bununla bərabər qədim türk sözləri ilə formalaşmış **Arançav** sözünü yeni samit əlavə etməklə “Harançov” kimi təhrif edərək **çov** leksemini “su”, **haran** söz kökünü isə “daş” mənasında izah edir (234, s.113). Lakin bildiyimiz kimi **aran** sözü ümumtürk və eləcə də bizim dilimizdə həm “isti ərazi”, həm də **asə** səşəvəzlənməsi ilə **ərən** yazılışında “igid” mənalarında işlənir. Burada adı formalaşdıran **çav** komponenti qədim sözlükərdə “adlı-sanlı” mənasında olan qədim türk sözü olaraq verilir. Bu mənani nəzərə aldıqda ad “şanlı ərən”, “şanlı igid” mənalarında izah olunur.

Qeyd edək ki, müxtəlif yaranma, formalaşma yollarına məxsus Naxçıvan makrooykonimlər sistemi, tarixi proseslərlə bağlı olaraq xeyli mənbə məlumatlarında tez-tez bu cür səşəvəzlənmələrlə yer almışdır. Bu baxımdan toponimlərin oronim, hidronim və s. qatları kimi oykonimlər sistemi də müxtəlif istiqamətlərdən siyasi məqsədlə tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Bu tədqiqatlarda tarixi proseslərdə oykonimlərin əvəzlənmələri nəzərə alınmamış, passiv fonda keçən oykonimlər mənbələr əsasında göstərilməmiş və onlar tədqiqatlardan yayınmışdır. Mənbələri geniş araşdırarkən bu makrooykonimlərin xeyli hissəsinin Naxçıvan oykonimləri olduğu ortaya çıxır ki, bu da ərazinin siyasi proseslərin mərkəzi olduğunu göstərir. Bu oykonimlər isə, qeyd etdiyimiz kimi ərazidəki tayfa adları, onların inancında yer alan mifik prototürk tanrı adları, eləcə də xeyli sayda ilkin dil elementləri ilə formalaşmışdır. Lakin onların xeyli hissəsinin dağıntılara məruz qalması aktiv fonddan silinsə də qeyd etdiyimiz kimi salnamə yazılar, antik mənbə məlumatları və arxiv sənədlərində bu gün də qalmaqdadır.

Biz yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi tarixi qaynaqlara diqqət etdikdə burada xeyli sayda As, Türükkü/Türk, Naxər, Hürürü, Kutı, Lulubi/Lulubəy, Koman, Tal, Turdi, Tus, Pal, Doray, Kəngər, Sak,

Midiya, Oğuz, Skif, Bolqar tayfaları kimi 100-dən yuxarı prototürk tayfalarının Naxçıvan ərazisinin yerli sakinləri olduğunu görürük (58; 59). Bu baxımdan bu ərazinin makrotoponimik sistemindəki oykonimlər bir çox tarixi proseslərdə xatırlanmış, eləcə də bir çox qədim səyyahların nəzər diqqətini cəlb etmişdir. Əgər biz istər antik müəlliflərin əsərlərinə, istərsə də siyasi hadisələrlə bağlı yazılı mənbələrə, diqqət etsək burada xeyli faktlarla qarşılaşırıq. Avropa, Asiya və b. qitələrin səyyahlarının məlumatlarında yüzdən yuxarı mənbə təkcə qədim Naxçıvan ərazisinin toponimləri, eləcə də bir qrup makrooykonimləri haqqında qiymətli məlumatlar verir ki, bu faktlar istər tariximiz və dilimiz, istərsə də etnogenez baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvan ərazisi deyildikdə bildiyimiz kimi bu ərazi m.ö. III minillikdə ayrıca Naxarin-Naxər ölkəsi kimi fəaliyyəti dövründən başlayaraq günümüzə qədər qədim Aratta, Mitan, Manna, Midiya, Atropatena dövlətlərinin tərkibində “qüdrətli əyalət” kimi mövcud olmuşdur (182, 25-33). Bu dövrlərin tarixi proseslərində onun sahib olduğu torpaqların etnik mənşəyi və coğrafi adlar sistemi Urmiya, Van və Göyçə gölləri arasını əhatə etmişdir.

Bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, Naxçıvan, eləcə də Azərbaycana dair tərtib edilmiş xəritələrdə Kərki kəndi Sədərək rayon inzibati ərazi bölgüsündə göstərilməklə 2013-cü ilə aid bu məlumat kitabına daxil edilsə də, hazırda məntəqə adı və ona aid olan ərazilər işğal altındadır.

Göstərilən bu adların xeyli hissəsi görkəmli Azərbaycan alimləri A.M.Qurbanov, B.Ə.Budaqov, Y.B.Yusifov, A.A.Axundov, R.M.Yüzbaşov, Q.Ə.Qeybullayev, C.M.Mollazadə, Ə.Hüseynzadə, T.M.Əhmədov, M.Ə.Məmmədov, Q.İ.Məşədiyev, Q.B.Budaqova və başqalarının toponimik sistemə dair tədqiqat əsərlərində, müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmışdır. Eyni hala biz Naxçıvan ərazisində yaşayan və Azərbaycan elmində öz monoqrafiyaları, kitab və

məqalələri ilə tanınan İ.Ə.Həbibbəyli, İ.M.Hacıyev, Ə.A.Quliyev, A.N.Bağırov, A.K.İmanlı, Q.Ə.Hacıyeva kimi alimlərimizin də tədqiqatlarında rast gəlirik. Qeyd edək ki, burada da oykonimlər sistemi bütünlükdə tədqiq edilməmiş və tədqiq olunması problem məsələ kimi günümüzdə də qalmaqdadır. Bu tədqiqatlarda xeyli yeni elmi nəticələr ortalığa qoyulsa da bəzi hallarda tədqiqatlarda arxiv sənədlərindəki ilkin yazılar nəzərə alınmadan dəyişdirilmiş adlar tədqiqata cəlb olunmuşdur ki, bu da oykonimlərin ilk tarixi və dilinin itməsi ilə nəticələnmişdir. Əgər Naxçıvan oykonimik sisteminin arxiv sənədlərinə diqqət etsək, Azərbaycanın işğalı və parçalanmasından sonra 1830-cu illərdən “yeniləşmə” adı ilə əsasən qədim türk tayfa adlarını özündə qoruyan xeyli adlar dəyişdirilmiş, sonra isə rus siyasəti ilə ərəb əlifbasından rus dilinə və ya Azərbaycan dilinə tərcümələr zamanı adlar təhriflərə məruz qalmışdır. Bu sənədlər sovetlər birliyinin ilk dövrlərində yenidən dəyişdirilməklə tamamilə tanınmaz hala gətirilmişdir. Nümunə olaraq yuxarıda da qeyd etdiyimiz öncə Şərur, hazırda Sədərək rayonuna daxil olub “Oğuz oğullarının yurdu” mənasını daşıyan **«İl+quz+aqay»** məntəqə adı, sənədlərdə **İlquzaq, Yalquzaq, Yalqızqaç, Yalqızağac** və sonda **Qaraağac** şəkillərində qeydə alınmışdır ki, linqvistik təhlil zamanı oykonim fitonim kimi təhlil olunmuşdur (94 s. 99). Bütün bu amilləri nəzərə alaraq istənilən oykonimn etimoloji izahında öncəki arxiv sənədlərinə, qaynaqlara, əski türk dili sözlüklərinə müraciət etmək zərurəti yaranmışdır. Bu qadağalar və represiyalar dövründə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi heç bir sərəncam və ya fərman olmadan Naxçıvan MİK-nin I çağırış IV sessiyasında 36 yaşayış məntəqə adı dəyişdirilərkən əsasən As, Naxər, Sak, Türükkü-Türk, Şirak Bus tayfa adlı Əznəberd, Nehrəm, Tırkeş, Şərur, Şahbuz, Cəhri, Dizək (Sənədlərə Dizə kimi daxil edilmişdir), kimi etnooykonimlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rus, erməni, gürcü adları ilə əvəzləndirilməklə sənədlərdə yer almışdır

(81, s. 2-8). Burada Şərur adı 2 dəfə dəyişdirilmişdir. Lakin adlar hələ sovetlər dönməində xalqın təkidi ilə yenidən bərpa olunmuşdur. Bütün bu cür arxiv sənədlərinə diqqət olunmaqla tədqiqatlar qurulmalıdır ki, onların üzərində öz keçmişimizə qayda bilək.

Naxçıvan makrooykonimlərinin formalaşma yolları da elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ümumən məntəqə adlarının formalaşmasına diqqət etsək, burada tayfa adlı-etnooykonim, dağ, dərə, düzən adlı-orooykonim, su hövzələri ilə bağlı-hidrooykonim və s. qatları görürük. Bu hal Azərbaycan, eləcə də ümumtürk arealı oykonimik sisteminin quruluşunu tam təkrarlamaqla istər elmi, istərsə də dil baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bütünlükdə türk dilindədir. Bununla bərabər qədim Naxçıvan ərazisinə aid makrooykonimlər içərisində biz insan, şəxs adları-antroponim, bitki mənşəli-fitonim və s. adlarla da qarşılaşırıq. Qeyd edək ki, artıq beynəlxalq aləmdə toponimik sistemin bu istiqamətinə daha çox üstünlük verilir ki, bunun əsas səbəbi adların tayfa adları əsasında formalaşmasıdır. İstənilən xalq bu məntəqə adlarında öz tayfa adı və əski dilinin quruluş formasını, eləcə də öz mifik inancını qoruyub saxlaya bilmişdir. Naxçıvan ərazisində As, türükkü, naxər, hürri, kuti, kas, turdi, tus, koman, şu, kəngər, sak, Midiya, skif, bolqar tayfaları və onların qolları və s. prototürk tayfa adları ilə bağlı yaranmış etnooykonimlərlə qarşılaşırıq. Bununla bərabər məntəqə adlarında oronomik, hidronimik, mifik və s. əlamətlər də müşahidə olunur ki, bu baxımdan adları aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər.

1. Naxçıvan ərazisində prototürk tayfa adlarından yaranmış etnooykonimlər;

2. Dağ, dərə, düz, qaya və s. adlardan-oronimlərdən yaranmış orooykonimlər;

3. Şəxs adları-antroponimlərdən yaranan antroooykonimlər;

4. Su hövzələri (bulaq, çay, göl və s.)-hidronimlərin iştirakı ilə formalaşmış hidrooykonimlər;



5. Qədim türk mifi ilə formalaşmış teonimik oykonimlər.

Biz bura 1590-cı ildən günümüzdə qədər gəlib çatmış Naxçıvan ərazisi daxilində hazırda aktiv fondada olan oykonimləri daxil etmişik (ətrafı bax, 58; 65) ki, onlar həm də makrooykonimlər olmaqla tədqiqatda yer alır. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla ilk öncə Naxçıvan ərazisində müasir dövr daha geniş tanınan makro etnooykonimlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu adların etimoloji izahlarından, onların mənələrdən ortaya çıxan tarixi faktlar xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır ki, biz bunlara da diqqət etmək istərdik.

### **3. Naxçıvan ərazisi makrooykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri**

#### **3.1. Tayfa adlarından yaranmış etnooykonimlər**

Bu gün belə keçmiş tarixin, coğrafiyanın, etnogenezin, dilçiliyin, xalqımıza məxsus mifik təfəkkürün, etnoqrafiya və s. elm və mədəniyyətlərin izləri Azərbaycan toponimik sistemdə yer alır. Eyni hal istənilən xalqların ərazilərində mövcud olan toponimik sistemdə öz izlərini qorumaqdadır. Naxçıvan ərazisi etnooykonimik sistem də bu amilləri özündə daşımaqla əsl tədqiqat obyektidir. Onların formalaşması və tam öyrənilməsində öz aktuallığını saxlayan, makro etnooykonimik sistem müxtəlif quruluşlarda özünü təqdim etməklə, yaranma yollarına görə fərqlənilirlər. Bu oykonimləri formalaşdıran prototürk tayfa adları və əski türk sözlərinin daşdığı mənələr baxımından dilimiz, tariximiz və coğrafiyamız üçün yetərli faktlarla zəngindir. Biz bu etnooykonimlərdən bir qisminin etimoloji izahını verdikimizdən onlar haqqında qısa məlumat vermişik. Bəzi etnooykonimlər isə tədqiqatlarda yer alsada, tərəfimizdən ilk dəfə mənəblərə əsasən yenidən tədqiqata cəlb edilir.

**As türkləri ilə bağlı etnooykonimlər.** Hazırda Naxçıvan ərazisi aktiv fondunda yer alaraq makrooykonimik sistemə daxil olan oykonimlər arasında biz Araz, Aşağı Aza, Aşağı Əylis, Aşağı Əndəmic, Aşağı Uzunoba, Əbrəqunus, Sələsüz, Üstüpu, Unus,

Nüsnüs, Vərməzyar, Azadkənd, Yuxarı Əylis, Yuxarı Əndəmic, Yuxarı Uzunoba, Əznəberd makrooykonimləri ilə qarşılaşırıq ki, biz bu adların aslarla bağlı etnooykonim olduğunu düşünməklə faktlar əsasında izah etmişik. Adların formalaşmasında iştirak edən hecəvi quruluşdakı ayrıca mənə çalarına malik əski türk sözləri bizə bunu düşünməyə əsas verir. Bu adların etimoloji izahından, linqvistik təhlillərindən ortaya çıxan elmi nəticələr də fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir. Biz öz yazılarımızda buradakı adlardan hazırda “aşağı”, “yuxarı” coğrafi ad göstəricisi ilə Aza adının 1590-cı, 1724-cü ilin məlumatlarında “Aza”, “Azad”, “Azadkənd” kimi qeydə alındığına dair mənbə faktları göstərmişik (58, s. 179; 65, s. 31; 71, s. 143). Bu adın tədqiqatlardakı mənasına da toxunmaqla onun “çay kənarı məkan” mənalırdakı izahına (94, s. 36-39) öz fikrimizi bildirərək əsaslı dil və tarixi faktlar göstərmişik. Bu ad **As** tayfa adı və **at** sözündən formalaşmışdır. Qədim sözlüklərdə biz **at** sözünün “yurd, məkan” eləcə də “uca”, “ad”, “şöhrət”, “ışıq saçmaq” mənalırla qarşılaşırıq ki, bu sözlərə əsasən ad “Uca As” mənasında izah olunur (36, s. 64-65; 45, s. 197-200). Bu cür faktlar əsasında **Unus** məntəqə adının qədim qaynaqlarda “Urnus”, “Onus”, “Punus” yazılışlarındakı (58, s. 179; 71, s. 18, 24) türk dilləri üçün xarakterik olan **o~u**, **a~u** səsəvəzlənmələrinə və türklərdəki tayfa adlarının “bir As”, “dörd As”, “üç Ok”, “doqquz Oğuz” kimi adlanmalarına istinadən (23, s. 255; 102, s. 124, 141) bu oykonimin etnooykonim olmaqla “On As” mənasında olduğunu da yazılarımızda göstərmişik. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, M.Seyidov da öz tədqiqatlarında Oğuz türk qollarının adlanma sistemində “Üç ok”, “Beş Ok”, “Tokuz Oquz”, “On oquz” (oğuz) kimi ifadələri mənbə və tədqiqatlara istinadən geniş təhlil etmişdir (172, s. 136-137). İkinci **Punus** adındakı **-p** hərfinin artırılması nəticəsində **pun** formasını alan söz qədim türk dillərində **b~p** səsəvəzlənməsi ilə **bun** yazılışında “kök, nəsil” sözünü də ifadə edir (36, s. 125). **As** tayfa adına qoşulan bu tərkib oykonimi “As

nəslı” mənasında da izah edir. lakin biz birinci mənanın daha ada daha uyğun olduğunu qəbul etmişik.

Bu cür semantik quruluşa malik Naxçıvan qəzasının Şorlut nahiyəsində 1590-cı ilə aid məlumatlarda, daha sonra 1724-cü ildə yenə də Şorlut nahiyəsində qeydə alınan **Nüsnüs** məntəqə adı (58, s. 148, 179) da tərəfimizdən araşdırılmış və onun fars dili ilə **nist**-“yoxdur”, **nəsa**-“gübey”, **naos**-“məbəd” izahlarının yanlış olduğuna doğru olaraq elmi təkzib verən A.Bağırovun fikrinə əsasən (94, s. 175) biz adın **Nüs+un/on+us/as** kimi bərpa olunduğunu qeyd etmişik. Bərpa yazılışında ad Unus etnooykonimi ilə eyni kökdən gəlir. Burada yalnız **ou**, **aü** fonetik səsvəzlənməsi ilə qədim türk dilində olan **nus** sözü “əbədi” mənasını daşıyır (36, s. 361). Bu leksik vahidlə biz məntəqə adını “Əbədi On As” mənasında izah etmişik (158, s. 74). Qədim türk As tayfası ilə bağlı bu adlar hazırda Ordubad rayon inzibati ərazi dairəsi tərkibində aktiv fonda daxildir.

Bununla yanaşı maraqlı semantik quruluşa olan və 1590, 1727-ci illərin məlumatlarında Əlincə nahiyəsində “Əbrəqanus”, daha sonra “Əbrəğunis” yazılışlarında göstərilən Əbrəqunus makro etnooykonimi də, (58, s. 181; 70, s. 26) tərəfimizdən araşdırılmışdır. Hazırda Culfa rayonunun inzibati ərazi dairəsinə məxsus olan bu oykonimi E.A.Qrantovski, Q.Qeybullayev və B.Budaqov “ahura” + “kanis” kimi “kilsə+dərə” mənalarında yarı fars, yarı ərəb sözləri ilə izah etmişlər (132 , s. 88-90; 202 , s. 232-234). Onların bu izahlarına oykonimdəki qədim türk sözləri **qın**-“qala”, **abra**-“qoruyan”, “xilas edən”, “qüvvətli” leksemləri uyğun gəlmədiyindən biz adın türk dilində olduğunu və eyni sözlərin qədim türklərlə yanaşı altay, qazax, qırğız və s. türk dillərində də eyni mənalarda işlənməsinə (234, s. 277; 45, s. 59-60) və bu variantı əsasən mövcud mənə faktlarla təkzib edilmişdir. Burada qədim türk dillərinə məxsus **uəa** səsvəzlənməsi hadisəsi də nəzərə alınmaqla (176, s. 43-44), bütün dil və tarixi faktlar müqabilində oykonimin etnooykonim olmaqla

“Qüvvətli As qalası” mənası daşdığı elmi faktlar əsasında sübut edilmişdir (154, s. 13). Qeyd edək ki, 1967-ci ildə Əbrəqunus internat məktəbinin dərslər keçirilən binalarının qabağındakı təpədən aşkarlanan küp qəbirlər və maddi mədəniyyət nümunələri ermənilər tərəfindən aparılmışdır (şəxsi müşahidə-F.R.)

Naxçıvan qəzasının Azadçirən nahiyəsi daxilində 1590-cı ilin məlumatlarında göstərilən As tayfa adlı **Üstüpü** məntəqə adı da hazırda Ordubad rayonunda aktiv fonda daxildir. Burada **a~ü** faktlar faktlar göstərilmişdir. Burada səsəvzlənmələr nəzərə alınmaqla, **tap**-“azad”, “hörmətli” mənasındakı əski türk sözüdür. Etnooykonim tərifimizdən xeyli sayda elmi faktlar göstərilməklə “Azad As” mənasında izah olunur (36, s. 533; 58, s. 179; 70, s. 31) ki, bunun ərəb fars sözü olmadığı ortaya çıxır.

Bəs burada aktiv fonda daxil olan Vərməzyar, Araz, Yuxarı, Aşağı Uzunoba, Uzunoba, Sələsüz, Yuxarı, Aşağı Əylis, Yuxarı, Aşağı Əndəmic, Ayrinc makrooykonimləri nə mənə daşıyır və hansı tədqiqatlarda yer almışdır?

**Araz.** Qeyd edək ki, bu məntəqə adı 1590, 1728-ci illərin tarixi sənədlərində qeydə alınmır. Babək rayonunun Nehrəm kəndi ilə məhəllə səddi ilə ayrılan bu məntəqə adı hidronim kimi tədqiqatlarda yer alsada, oykonim kimi tədqiq edilməmişdir. Ümumilikdə bu ad tədqiqatlarda əsasən hidronimik ad olaraq tədqiq edilmiş, antik tarixçi və coğrafiyaçılar Heredot, Strabon, Plutarx və K.Ptolomeyin yazılarında həm çay, həm də ölkə olaraq qeyd edilmişdir (17 s. XXII; 19, I, 201-202, 205, 209-215; III, 36; IV, 11; 24, s. 137; 27, XI, 14, 3). Bu ad ətrafında geniş araşdırma aparan A.Bağirov adın yunan dilində “bölən, ayıran”, F.Q.Mişenkonun yazılarında “böyük çay”, M.Seyidovda Arsaq tayfa adı ilə izahı, T.Hacıyevin barutaz-“cəngavər”, Ə.Hüseyninin “oğuz” və V.Əliyev, İ.Cəfərov, A.Rəhimov və b. izahlarına müqayisəli yanaşaraq sonda adı “bol su” kimi izah etmişdir (97, s. 116-121).

Bütün bu izahlara diqqət etdikdə, Ar+as, As+ər sözündəki eyniliyə istindən Azər/Asər tayfa adını da “bol su” kimi izah etməliyə? Bəs onda ər-“igid” sözünün **a≈ə** səsəvəzlənməsi ilə Sub+ər, Düg+ər, Ər+tus, Ər+sak, Kas+ər, Kanq+ər (Kəngər), Ak+as+ar (akasir), Ar+al, Xəz+ər (kas tayfa qolu), Bolq+ar, Kuç+ar (qıpçak tayfası) və b. tayfa adlarındakı mənaları nə ilə, “su” iləmi bağlamalıyıq? Təbii ki, yox. Bütün bu adlarda **ar/ər** qədim türk sözü “ər, igid” mənələrindədir və “Dədə Qorqud” dastanımızda da bu söz ər, ərən kimi “ər, igid” sözlərini təkrarlayır. Bütün bunlara istinadən biz bu adı etnooykonim olaraq Ər+As-“As əri” mənasında izah edirik ki, bu adlanma forması qədim Azərbaycan türklərində **Aran**, Sak türk tayfa adlarında **Ərsak**, hun türklərində **Ərsuk**, skiflərdə **Arimaspi**, monqol türklərində **aralat**, **aral** və s. tayfa adlarının quruluş formasını təkrarlayır (199, s. 54).

**Əylis.** 1590-cı ilin məlumatlarında Əylis və Səhrayi-Əylis kimi keçən bu məntəqə adları (58, s. 179) müasir dövrümüzdə aktiv fondada “yuxarı” və “aşağı” Əylis adları ilə Ordubad rayonu ərazisinə daxildirlər. Tədqiqatlarda bu məntəqələrin qədim adlarının XVI əsrdə Akulis, Ağ Kilis olduğu verilir (101, s. 115). Bununla bərabər ad türk və fars dillərinə bölünməklə **ağ** və “daşdan tikilmiş qala” mənasında izah edilmişdir (55, s. 272). Bu sahənin görkəmli tədqiqatçılarından olan A.Bağırov isə çoxsaylı mənbə və S.Babayev, A.Rəhimov, A.Qasimov, N.Məmmədovun bu oykonimlə bağlı irəli sürdüləri müxtəlif izahlara toxunmaqla, adı Arqu taya adı ilə bağlamışdır (94, s. 137). Əgər biz bu tədqiqatlara diqqət etsək, adın yarı fars, yarı türk dili sözləri ilə izahı məntiqə uyğun deyil. Sonrakı digər tədqiqatlarda isə, nəticə olaraq adlardakı müəyyən hərflər ixtisar edilməklə addan kənar quruluş forması göstərilmişdir.

Bütün bunlardan fərqli olaraq adların ilkin quruluş formasına diqqət edək. Mənbələrin göstərdiyi kimi ad ilk formada Ak+ul+is quruluşunda təqdim olunur ki, burada **ak/ağ**-“uca” sözü “Dədə

Qorqud” dastanımızda, M.Kaşğari, V.V.Radlov, M.Seyidov, Nəsimi və başqalarının sözlük və əsərlərində, “ağqaya”, “ağban”, “ağdı” ifadələrində **ağ** sözü “yüksəlmək”, “ucalmaq”, “aşmaq”, “ağmaq” mənalarında fel və sifət kimi işlənmişdir (40, s. 173; 172, s. 143; 16, s. 35, 117-118). Bu sözə qədim hunlarda Sol+**ak**, göytürklərdə isə Soqd+**ak** tayfa adlarında da rast gəlirik (257, s. 91; 137, s. 98). Mənbə və tədqiqat əsərlərində Kas türk adlar sistemində biz **ak** komponentini Harbaşıp+**ak**, Şaqar+**ak**+tu, Manna və Midiya şəxs adlarında Am+**ak**+ar, Kar+**ak**+ku adlarında da eyni mənani ifadə etdiyini görürük (132, s. 60-61, 104). Bu sözlərin etimoloji izahları Q.Qeybullayev tərəfindən verilmişdir. Bir neçə fərqli izahlar isə tərəfimizdən qədim türk dili sözlükləri ilə müqayisəli şəkildə dəqiqləşdirilmişdir. Müasir dilimizdə işlətdiyimiz “Üzümə ağ olma”, “ağ elədin”, “çox ağartma” ifadələrində də bu mənə özündə qədimliyi qorumaqdadır (-F.R.). Adı formalaşdıran ikinci, **ul/il** komponenti “Yurd, el, vilayət” söz kökü kimi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində də “Oğuz yurd tutdu, **il** oldu” ifadəsində bu mənani təkrarlayır (6, s. 30-31). Biz bu gün də Osmanlı türklərində “il, ilçə” mənalı söz kökünün “yurd, el” mənası ilə qarşılaşırıq. Biz bu qədim türk sözünün **ul** yazılışında Sibir tayfaları və xakas, şor, tuvin dillərində “ulus”, “aul”, “kənd” mənalarında işləndiyini də görürük (38, s. 350, 357). Bu halda birinci iki söz “uca yurdu” mənasında canlı ismi tələb edir. Məntəqə adını formalaşdıran **is** komponentində biz türk dillərinə məxsus **a~i** səsəvəzlənməsi olduğunu düşünürük. Azərbaycan xalqımızın dialektlərində *yavan-yivan*, özbəklərdə *iraq-yiriq*, *işiq-yarik-yirik* kimi səsəvəzlənmələrə əsasən (176, s. 41-42; 38, s. 360-361) biz bu sözün As tayfa adı olmaqla onu formalaşdıran morfemlərlə məntəqə adının “Uca As yurdu” mənalarında qədim türk sözlərindən yarandığını düşünürük. Bu son dövr toponimik sistemin tədqiqində **oykonimlərin əsasən tayfa adlarından formalaşma konsepsiyasını** bir daha təsdiq edir.

**Uzunoba.** Yuxarı və aşağı Uzunoba şəklində Babək rayonunda aktiv fonda daxil olan bu məntəqə adları 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində bir kənd olaraq “Uzunoba” adında qeyd edilir (58, s. 164). Məntəqə adı ilə bağlı fikirlərə yalnız A.Bağırovun tədqiqatlarında rast gəlirik. Müəllif, bu kənddə önsə kəngərlərin Yurtçu qoluna aid tayfaların yaşadığını göstərməklə, addakı **uzun** sözünün qədim türk dili lüğətinə əsasən “sərəncamda, əldə olmaq” mənalarında izah etmişdir. O, sonda bu mənənin kəngərlərin Yurtçu tayfası qolu ilə bağlı bir mənə olduğunu göstərmişdir.

Biz tarixi mənbələrə diqqət etdikdə, Asər-Azər türklərinə dair məlumatlara Strabonun “Coğrafiya” əsərində də rast gəlirik. Azərbaycanın toponimiyası, etnogenezi və s. haqqında zəngin məlumat verən müəllif, xeyli türk etnoslarının, o cümlədən də **As** türklərinin adını çəkir, **etrusk** tayfalarının, eləcə də **turdetan bastul-turdetan** və **qarqarların As** türklərinin nəslə olduğunu, onlarla qarışıq yaşadıklarını göstərir. Buradakı məlumatlarda Araz çayı boyunda ayrıca **Azar (Asər)** adlı ölkə olması, turdetanların-turdilərin (turuklərin ulu babaları F.R.) əlifbaya sahibliyi, Turdetaniya ölkəsi, buradakı türkmənşəli Onoba, Asson oba, Menoba kimi vilayətlərin də mövcudluğu, turdilərin **As birliyinə** daxil olduqları və s. məsələlər ayrıca yer alır (27, XI, 14, 3, s. 137-138, 500-572). Bu məlumatlarda diqqət etsək, vilayət adlarının hamısı Turdetan-“Turdi düzənliyi” On+oba, As+on oba, Men/min+oba kimi adlar tamamilə türk dilindədir. Əgər bu mənbədəki Asonoba vilayət adına diqqət etsək və Qazax, Göyçay Corat və özbək, türkmən, qazax, uyğur və s. ümumtürk dillərinə məxsus **yavan-yuvan, yağlı-yuğlu, səbzə-səbsə, zoqqultu-sokkultu zurna-surnay** və s. bu kimi **a≈u, z≈s** səşəvəzlənmələrini nəzərə alsaq (38, s. 955, 1020; 176, s. 41), Uzunoba adı **Asonoba** kimi oxunur. Məntəqə adının quruluşa görə *uzun, qısa, geniş, xırda* kimi sifətlərlə adlanması oykonimik adlarda

qeydə alınmır. Bu cür adlanma əsasən oronimik sistemdə Uzun dəre, Gen dağ, Qısa yoxuş kimi adlarda quruluş formalarına uyğun müşahidə olunur. Biz adın “Asların on obası” və ya “On As obası” mənasında olduğunu düşünürük. Oykonimik adların əsasən tayfa adlarından və canlı ismi izah edən əski türk sözlərindən formalaşması faktları da fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir.

**Sələsuz.** Bu məntəqə adı qədim arxiv sənədlərində, eləcə də 1590, 1728, 1800-cü illərə aid məlumatlarda **Sələsus, Salasuz, Sələzur** kimi yazılışlarla Dərəşahbuz nahiyyəsində qeydə alınır (58, s. 166; 79, s.1-11). V.Qriqoriyevdə biz bu kənddə kəngərlərin bir qolu kəlfirlərin yaşadığı haqda məlumatla rastlaşırıq (20, s. 31-33). T.Əhmədovun tədqiqatlarında isə ad heç bir fakt göstərilmədən yalnız V.Radlovun sözlüyünə əsasən “sulu, nəmli, sucaq düz, əkin yeri” mənasında izah edilmişdir. Biz A.Bağırovun yazılarında isə adın “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” kitabına istinadən Gülyazı olduğu və burada kəngər tayfa qolu kəlfirlərin yaşadığı əsas götürülməklə, Sələsuz sözü kəlfir qolu tayfa adı olaraq qəbul edilmişdir (95, s. 48-49).

Bu izahlara baxdıqda izahlar yalnız ehtimal xarakterli izahlardır. Biz adın Sal+as+uz variantındakı **sal** komponentinə “zərbə endirən”, **us/uz** komponentinə isə “həvəs, arzu, ehtiras, zəka” mənalarında canlı ismi xarakterizə edən əski türk sözləri kimi rast gəlirik (36, s. 482, 606). Bu sözlərə diqqət etdikdə onlar canlı isimlə, As tayfası ilə bağlı sözlərdir. Məntəqə adını formalaşdıran bu sözlərlə ad “Zərbə endirən ehtiraslı Aslar” mənasında izah edir. Biz bu adın qədim türk sözlərindən formalaşan etnooykonim olduğu fikrindəyik.

Biz ilkin mənbələrə **Aznameri** kimi düşüb **As** tayfa adından yaranan, bir məntəqə adına sonrakı mənbələrdə **Pəzməri** şəklində təhrif olunmuş şəkildə rast gəlirik (58, s. 149, 180; 65, s. 32). Əgər qədim türk sözlüklərinə diqqət etsək, bu ad qədim türk dilində



**As+na+meri** sözlərindən formalaşmışdır. Burada **Az/As** sözünün tayfa adı olduğu, **na**-sözünün qədim sözlüklərdə “verdi, bağışladı” kimi canlı ismə aidliyini müşahidə edirik. Addakı **meri** sözü isə **b≈m** səsəvəzlənməsi ilə (mə-n-ben, min-bin kimi) qədim **böri**-“qurd” sözü, türk mifini özündə daşıyır (172, s. 164; 251, s. 36-38). Bu əski türk sözləri məntəqə adını “Qurdun asları” mənasında etnooykonim kimi formalaşdırır. Bu məntəqə adının etimoloji izahına tədqiqatlarda təsadüf olunmur. Eyni hal müasir **Çalxanqala** adının ilkin **Əznəberd** yazılışında da müşahidə olunur. Burada türk sözlüklərinə və türk dillərindəki **a≈ə**, **s≈z** fonetik paralelliklərinə istinadən adın As+na+berd şəklində formalaşdığı ortalığa çıxır. Burada As tayfa adı, **na**- “verdi, bağışladı”, **berd**-“qala” qədim türk sözləri adı “Asların verdiyi qala”, “Asların qalası” mənalarında izah edir. Müasir quruluşda isə ad **Çol** tayfa adı, **kan**-“yurd, məkan” və **kal**-“ulu” qədim türk sözlərindən formalaşmaqla “Ulu Çol yurdu” mənasını daşıyır. Ola bilsin ki, qədim As türklərinə sığınan **Çol** tayfaları bu ərazidə yerləşməklə sonra ad onların adını daşımışdır. **Ayrınc** məntəqə adına gəldikdə isə ad tədqiqatlarda “ayıran”, “su arxı”, “Çay arasında yerləşən kənd” mənalarında izah edilmişdir (54, s. 42; 94, s. 105). Bizim fikrimizcə ad müasir “ayrı” sözü deyil. Burada **y≈s**, **q≈c**, **u≈ı** kimi türk tillərinə məxsus fonetik paralelliklər nəzərə alınarsa, adın ilkin variantda **As+urunq/uruq** yazılışında olduğunu düşünürük. Burada **As** tayfa adı **urunq/uruq** isə “qurulmuş yurd”, “şəhər” mənasındadır və biz adın “Qurulmuş As yurdu” mənasında olduğunu düşünürük.

### **Naxər, Türükkü, Turdi tükləri ilə bağlı etnooykonimlər.**

Naxçıvan oykonimlərində Naxər və Turdi türkləri ilə bağlı Naxçıvan, Nəhəcir, Nəhrəm, Göynük və Çomaqtur adları da xüsusi elmi əhəmiyyətə malik adlar olmaqla tədqiqatlarda yer almışdır. Biz mənbələrdə Naxçıvan ölkəsinin adına NAXARain yazılışında m.ö. II minillikdə Misir fironu III Tutmosun dövründə (m.ö. 1504-cü il)

tarixi siyasi hadisələrlə bağlı yazılmış salnamələrdə rast gəlirik. Bir sıra tədqiqatlarda bu tarixi faktın və Naxər tayfalarının bütün Qafqaz-Ön Asiya ərazisi etnik qruplarının dilinə böyük təsir göstərdiyi faktlarla tam sübut edilir (182, s.173-175; 187, s. 97). Bu isə qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisində ən qədim şəhər mədəniyyəti və dövlətçiliyin mövcud olduğunu da birmənalı təsdiq edir. Daha sonra Urartu yazılarına MÂTU NAKRU yazılışında düşən bu qədim diyarın Urartuya “düşmən ölkə” kimi Lulubəy ölkə adı ilə yanaşı çəkilməsi də bu ölkənin proto Azərbaycan tayfaları ilə bir ittifaqından xəbər verir (229, s. 20-30). Y.S.Vahabov m.ö. III minillikdə Hürüt yazılarında Nax tayfa adının olduğunu, bu tayfaların həqiqətən də Naxçıvandan Çeçen ərazilərinə gəldiklərini elmi cəhətdən əsaslandırır. Müəllif Naxçıvan ərazisini qədim mədəniyyət mərkəzi kimi m.ö. III minilliyin əvvəllərindən mövcud olduğuna dair tutarlı elmi faktlar göstərir (196, s. 170-182).

Tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu məlumatda ermənilərin Urartuları özlərinin ulu babaları hesab etmələri elmi faktlar əsasında təkzib olunur. Bu yanlışlıq və Naxər ölkəsinin onlara düşmən olması faktı, erməni uydurmalarının əsassız olduğunu, **bizim tarixi ərazilərimizdə erməni tarixinin olmadığını** göstərir.

Bir çox tədqiqatlarda müxtəlif istiqamətdən tədqiq olunmuş Naxçıvan adının yekun nəticələrdə “Uca Nax tayfası” mənasında olduğu qeyd edilmişdir. Bununla bərabər qədim türk tayfa adlarının mifik adlanma ənənəsinə uyğun “Uca Nuh tayfası” mənasında olması V.Y.Talıbov, İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, Ə.Quliyev, A.Bağırov və b. tərəfinə də geniş araşdırılmış, yetərli dil və tarixi faktlarla elmi istiqamətdən əsaslandırılmışdır (116, s. 303-312.; 123, s. 55-68; 138, s. 27, 30; 177, s. 10-16). Tərəfimizdən sözlüklərə istinadların “**nax**” komponentindən sonra yerdə qalan “**çı**” və “**van**” sözlərinin mənaları göstərilmişdir. Adın bu komponentlərlə formalaşmasında onların daşdığı mənalar ilə, birinci **Nax** sözünün canlı ismə aid

olduğu ortaya çıxır. Biz qədim türk dilləri üçün xarakterik olan **b**≈v fonetik hadisəsini nəzərə almaqla “**van**” sözünün qədim türk dili sözlüklərində “**bun**”, “**ban**” yazılışlarında həm də “nəsil, tayfa, tirə, soy”, “uca” mənalarını ifadə etdiyini görürük (36, s. 81; 44, s. 1813). Bütün bu əski türk sözlərinin məntəqə adını “Uca Nax tayfası” mənasında izah etdiyini qeyd etmişik (158, s. 120-121).

**Naxər** türkləri ilə bağlı aktiv fonda daxil olan **Nəhəcir**- “Uca naxların qurduğu”, **Nəhrəm**-“Nax xalqı”, “Mən Naxam”, **Göynük**-“Göy naxları” (Göy türklər kimi-F.R.) **türükkülərlə** bağlı **Tirkeş**-“Zəkali Türk” etnooykonimləri quruluş formalarına görə tamamilə qədim türk sözləri hesabına yaranmışdır. İstər mifik, istərsə də tayfa adlarını özündə cəmləşdirməklə bu adlar qədim türk tayfa adlarından yaranmış etnooykonimlərdir (36 s. 41, 476; 39, s. 178; 45, s. 712). Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu adlar son 15 ildə tədqiqatlarda, eləcə də Naxçıvan Müxtar Respublikası Ail Məclisin Sədri cənab Vasif Talibovun şəxsi vətəndaşlıq və milli təəssübkeşliyi ilə Naxçıvanda təşkil edilmiş beynəlxalq konfransların tədqiqatlarında da geniş yer almışdır. Bu konfrans materiallarına diqqət etsək, istər əcnəbi, istərsə də yerli alimlərin məruzələrində bu istiqamətdə xeyli yeni elmi nəticələr əldə olunmuşdur (ətraflı bax, 68; 69).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan ərazisində **Turdi** türkləri ilə bağlı xeyli etnooykonimlər qeydə alınır və bizonların etimoloji izahlarını vermişik (158, s. 397-406). Müasir Naxçıvanın aktiv fondunda yalnız **Comaqtur** (Çom+ak+tur) etnooykonimi qeydə alınır ki, bu məntəqə adı 1590-cı ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasına daxil olan Şərur nahiyyəsində göstərilir (58, s. 168). Məntəqə hazırda, aktiv fonda daxil olmaqla yenə də Şərur rayonu ərazisi daxilindədir. Daha sonra ada iki kənd olmaqla Yuxarı və Aşağı Comaqtur kimi rast gəlirik. Qeyd edək ki, adın etimologiyası haqqında fikirlərdə mənanın məlum olmadığı qeyd edilmişdir (94, s. 120). Biz adın Com komponentinə xeyli lüğətlərlə

müqayisəli nəzər salmaqla sonda onun **qam-şaman** sözü olmaqla **aq**-“uca” qədim türk sözü və Turdi tayfa adından formalaşdığı qənaətiləndə dayandıq. Yetərli faktlar “uca” sözünün Tanrı ilə bağlılığını göstərir. Türklərin şəxs və mifik adlar sistemində Harbak-“uca Harbe” elam və kaslarda Harve, Harbe tanrı adları, Ak Baş kimi adlar ucalığın izləridir (200, s. 134; 207, s. 383). Bütün bunları nəzərə aldıqda faktlar etnooykonimin “Uca Tur şamanı” mənasında mifik inanc və tayfa adından formalaşdığını tam olaraq təsdiq edir.

Bundan başqa biz qədim Naxər ölkəsi və onunla sərhəddə olan Mesopotamiyada Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarında əskilərdən məskunlaşmış prototürk tayfalarının tarixi məlumatlarda adlarına və onlara mənsub olduqları ərazilər haqqında tarixi faktlara rast gəlirik. Bu yazılarda **Naxər, Hürri, Kutı, Lulubəy, Türk-Türük, Kaşşu, Şubar/Subar Koman** və b., prototürk boylarının-protoazərbaycanlıların tarixi proseslərdəki iştirakını sübut edən xeyli sayda salnamə yazıları və qaynaq məlumatları ilə də rastlaşırıq (19, s. 23; 202, s. 84; 73, s. 316, 379, 448, 457, 515; 182, s. 304-305). Naxçıvanın aktiv fonduna daxil olan oykonimik sisteminə nəzər saldıqda, biz bu qədim ərazimizdə göstərilən tayfa adları ilə bağlı xeyli etnooykonimlərlə rastlaşırıq. Bura **kutilərlə** bağlı **Kütam**-“Kuti xalqı” və ya “Quvvətli Kuti”, **hürrülərlə** bağlı **Huremeşin**-“Şan-şöhrətli hürlər-Hürrülər”, **kaslarla** bağlı **Xoşkeşin**-“Kasların köç yeri”, **Kosacan**-“Quvvətli kaslara məxsus” **Qızılca**-“Zəkali kasların yurdu”, **Keçili, Kas+il**-“kas yurdu”, **Keçezor**-“İşıqlı kaslar” (Bu ad dəyişdirilərək Ağbulaq adlandırılmışdır), **Güznüt**-“Kas məkanı” kimi adları nümunə olaraq göstərmək olar (158 s. 281-294). Ərazi makrooykonimik sistemində biz **Çəmənli** məntəqə adına da rast gəlirik. Tarixi proseslərdə bu cür adların dəyişdirilməsi bu adda da qeydə alınır. Tarixi qaynaqlara diqqət etdikdə burada məntəqə adının ilk yazılış formasının **Kəştaz** şəklində olduğunu görürük və bu ad “Kas düzü” mənasında Kas tayfa adından yaranmışdır (158, s.

282-283). Lakin bəzi tədqiqatlarda ilkin ad nəzərə alınmadan sonrakı dövr bu ad **Çəmənli** şəklində məntəqə adı kimi götürülərək ərazinin çəmənlik olması faktı ilə bağlanmışdır (94, s. 118). Lakin məntəqə adlarının əsasən tayfa adlarından yaranması onun “Kas düzü” mənasında olub kaslarla bağlı olduğunu söyləməyə əsas verir.

### **Şu, Subi, Pal, Tus, Doray tükləri ilə bağlı etnooykonimlər.**

Müasir Naxçıvan ərazisində aktiv fondada olan makrooykonimlərin formalaşmasında **Şu, Subi, Pal, Tus, Doray** prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər də qeydə alınır. Bu adların bir qismi tədqiqatlarda B.Budaqov, A.Bağirov, Q.Qeybullayev, B.Budaqova və b. tədqiqatçı ailmlər tərəfindən **Dor**-“keşiş”, “kilisə, monastr”, “dərədə yerləşən kənd”, **Disər**-du sər şəklində “iki baş”, “zirvədə, başda yerləşən kənd” və s. mənalarla erməni, fars dilləri ilə izah edilmişdir (94, s. 27, 123, 142-143, 146, 159, 180-181, 187, 196; 100, s. 216, 234-237; 51, s. 195, 352; 99, s. 25-31, 37). Lakin qədim türk dili sözlükləri, antik mənbələrə müraciət etdikdə, eləcə də oykonimlərə dair məlumatların müqayisəli təhlilləri, bu adların qədim türk dilində olduğunu ortaya çıxarmışdır. Burada **Şu** tayfaları ilə bağlı **Şurut**-“Şu ərlerinin məkanı”, **Şada**-“Şu tikən”, **Subi** türkləri ilə bağlı **Zeyvə**-“Sub bəyləri”, **Pal/pala** türkləri ilə bağlı **Bulqan** -“Pal yurdu”, **Biləv**-“Palların evi”, **Tunbul**-“Pal düzü”, **tuşlarla** bağlı **Disər**-“Tus əri” (hazırda bu ad Baş kənd sözü ilə əvəzlənmişdir), **Dəstək** (sonralar Dəstə)-“Tus dağı”, **Tusatin** (sonralar Diyadin)-“Tusların məkanı” qədim türk sözlərindən formalaşmışdır. Qeyd edək ki, tədqiqatlarda bu məntəqə adı “dinə çağırış”, Türkiyənin Diyadin mahalından gələnlərlə bağlılığı olduğu kimi məsələlərə toxunan A.Bağirov adın mənasının hələlik açıqlanmadığını göstərmişdir. Lakin bu kitabda biz daha bir **Daylaqlı** məntəqə adının zoonim-heyvan adından “iki yaşlı at” kimi izahı ilə qarşılaşırıq (94 s. 125, 130-131) ki, biz adın türk tayfası tuşlardan gəldiyini düşünürük. Əgər türk dillərində yuxarıda qeyd etdiyimiz **а̋u**, **с̋y** kimi

səsəvəzlənmələri nəzərə alsaq, adın ilk variantda **Tus+il+aq/ak** variantda olduğu ortaya çıxır. Bu isə il-“yurd”, ak-“uca” sözləri ilə məntəqə adının “Uca Tus yurdu” mənasında qədim türk sözlərindən formalaşdığını göstərir. Təbii ki, məntəqə adı əsasən tayfa və şəxs-antroponimik adlardan yaranır. Biz Azərbaycan, eləcə də ümumtürk məntəqə adlarında zoonimik adlara təsadüf etmirik. Bu cür adlar əsasən dağ, dərə, düz-oronimik adlarda “Tülkü təpəsi”, “Qurd dağı”, “Qaranquş yaylağı”, “Atuçan qaya” və s. bu kimi adlarda təsadüf edilir. Bu cür quruluşda Düylün adının da ilk variantı **ü≈u, s≈y** kimi səsəvəzlənmələrə istinadən **Tus+lanq** şəklində olduğunu düşünürük. Ad tədqiqatlarda izah edilməmişdir. Burada Tus tayfa adı **lan/lanq** isə “ayrinc” mənasındadır. Bizim fikrimizcə ad “Seçilmiş, ayrılmış tuslar” mənasını daşıyır.

Bununla bərabər ərazidə **Doray** türk tayfa adı ilə bağlı **Dirnıs**-“Zəkali Dorların məkanı”, **Darkənd**-“Dorayların kəndi” kimi adlar tam olaraq əski türk sözləri ilə izah olunur. Oykonimləri formalaşdıran tayfa adları və sözlərin türklə aid olduğunu təsdiq edən faktlar əsasında bu adların türk etnooykonimləri olduğunu qəti olaraq söyləmək olar (158, s. 146, 176, 238, 281-287, 319, 343, 445, 449). Qeyd edək ki, m.ö. VI-III minillikləri əh107 edən tarixi proseslərdəki prototürklərlə bağlı bu adların günümüzə qədər gəlməsi bu ərazidə oturaq həyatın olması və toponimik sistemin qismən sabitliyi ilə tam dəyişikliyə uğramamışdır. Digər bir tərəfdən əgər Disər, Dor kimi məntəqə adlarında Di+sər, dor-der kimi fars, erməni dili əlamətləri varsa, burada **i≈u, o≈e** kimi səsəvəzlənmələrə və hecəvi bölgüyə müraciətlə onları du+sər- “iki baş”, dor-der “kilisə, keşiş” sözlərinə aid edilərkən, fikrimizcə, bu adlara həm də Tus+ər (sub+ər, xəz+ər, döğ+ər), Dor tayfa adı kimi türk dilləri ilə də müqayisə etmək olardı. Əgər bu ərazilər qədim türk yurduursa, ilk öncə onların türk dili ilə izahının araşdırılması nəyə görə tədqiqatlardan yayınmalıdır ki? Təbii ki, bu hal, rus müəlliflərinin

siyasi yöndən araşdırmalarını əks etdirən mənbələrə istinadlardan ortaya çıxmış elmi nəticələndir.

Bütün bunlarla bərabər biz qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemindəki oykonimlərə nəzər saldıqda, buradakı oykonimlərin bir qisminin m.ö. II-I minilliklər tarix səhnəsində olmuş qədim türk tayfa adlarından yarandığı faktı ilə də qarşılaşırıq. Bu dövrlə bağlı etnooykonimlərdə öz izlərini yaşadan **Kəngər, Manna, Midiya** türk tayfa qolları eləcə də, **Sak, Şirak, Oğuz, Skif, Bolqar, Yuci** və s. tayfalar yuxarıda adları çəkilən qədim prototürk Azərbaycan tayfalarının varisləri olmuşdur. Bu adları daşıyan etnooykonimlər də Naxçıvan ərazisinin daima Azərbaycan türklərinin ana yurdu olduğunu təsdiq edir. Bu tayfalar və onlarla bağlı etnooykonimlərin leksik-semantik quruluşundakı əski türk-Azərbaycan dili elementləri də fikrimizin doğruluğunu tam olaraq sübut edir.

**Kəngərlərlə bağlı etnooykonimlər.** Bir çox yazılarda tarixi eramıza aid edilmiş, tarixi proseslərdə iştirakı və əraziləri haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmiş, lakin qaynaq və salnamələrdə kökləri m.ö. minilliklərə bağlı olduğu sübuta yetən, Naxçıvan ərazisində hələ m.ö. II minilliklərdən məskunlaşmış tayfalardan biri də **Kəngər** türkləridir. Onlar xeyli sayda tədqiqatlarda Oğuz tayfalarının Kanq boyları-qolu kimi yer almışdır. R.Özdək oğuzları 26 tayfa birliyi kimi göstərməklə Kəngər türklərini Kınıq yazılışında 26-cı boy hesab edir. Burada sonuncu Kınıq boyları Kəngərlər hesab edilmiş, kəngərlərin tarixi haqqında isə qəti fikir söylənilməmişdir (152, s. 1). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında isə bu tayfalar “gəlmə” tayfa olaraq eramızın əvvəllərində peçeneqlərlə ərazimizə hunların tərkibində gəlib, Naxçıvanda V əsrdə məskunlaşdıqları göstərilir (51, s. 352). M.H.Vəliyev (Baharlı) isə, kəngərləri “kanqlı”, “xəngə” kimi göstərərək onları peçeneqlərin övladları kimi təqdim edir (142, s. 41). Lakin Kəngərlər m.ö. II yüzillikdə Usun tayfalarından Şimal-Qərbdə Kanqyuy (Kəngər) adda dövlət qururlar və Çin mənbələri bu

dövlət adını tayfa adı kimi verir (74, s. 87; 75, s. 445). Biz tədqiqatlarımızda bütün bu versiyaları müqayisəli araşdırmaqla kəngərlərin oğuz tayfası olmadığını, bu tayfaların oğuzlardan qabaq tarix səhnəsində olmaqla onlara kömək məqsədi ilə qoşulduğuna oğuzlardan ən azı 2 min il əvvəl tarix səhnəsində olmaqla şumerlərin də özlərini “kəngər” adlandırdığına dair əsaslı faktlarla qarşılaşırıq. Bütün bunlarla bərabər bu gün Naxçıvan ərazisinin aktiv fonduna daxil olan makrotoponimik sistemdə **Kəngərli** rayon və **Günnüt, Xıncab, Yurdçu** məntəqə adlarının bu tayfa adını özündə daşması da elmi faktlarla sübut olunur. Passiv fondda isə 8 məntəqə adı tərəfimizdən kəngərlərlə bağlı tədqiq olunmuşdur. Kəngər adının mənası apardığımız tədqiqatlarda istər tarixi, istərsə də mifoloji yöndən araşdırılmış, adın “Kinq yer tanrısı” olduğu Kəngər adının bu mifdən gəlməklə “Kinq ərləri” mənası daşdığı elmi faktlara istinadən əsaslandırılmışdır (159, s. 95-116).

Qeyd edək ki, **Günnüt** məntəqə adı xeyli tədqiqatlarda yer almışdır. A.Bağırov bu adın yerli tədqiqatçılar Q.Qeybullayev, Ə.Novruzlu, V.Baxşəliyev, Q.Budaqova və başqalarının əsərlərində, eləcə də ensiklopedik kitablarda verilmiş “çəmən”, “düzən”, “gün tutan yer” kimi etimoloji izahlarına müqayisəli yanaşmış və bu fikirlərin elmi baxımdan özünü doğrultmadığını bildirmişdir. Daha sonra B.Budaqov, Q.Qeybullayev, A.Axundovun yenidən bu adı tədqiq etdikləri zaman onun monqollardakı Kunqut türk tayfası adı ilə izahlarını əsas götürərək, bu məntəqə adının monqol türk tayfa adından yarandığını, eləcə də ilkin variantın Günlük ola biləcəyi ehtimalı üzərində dayanmışdır (94, s. 142).

Bizim fikrimizcə, türklərdə söz daxilində **-n** hərfinin **-nq** qovuşuq samitli Tanrı-Tenqri, dəniz-dengiz, dan-tanq və s. formalarda işlənməsi, Günnüt məntəqə adında da olmuş, ad ilkin formada **Kanq+ut** yazılışında formalaşmışdır. Mənbələrə diqqət etsək, burada Kəngər tayfa adı *Kanq, Kinq* yazılışları ilə qeydə alınır.



Bunlar nəzərə alınmaqla məntəqə adı Kanq-Kəngər tayfa adı və **at**-“yurd, məkan” sözlərini özündə birləşdirir. Biz **-at** komponentinə qədim türk dillərində ayrıca leksik məna daşıyan coğrafi nomen-ad göstəricisi kimi rast gəlirik. Bununla bərabər bu leksik vahid qədim türk sözlüklərində həm də “ad”, “şöhrət”, “ışıq saçmaq” mənalarında yer almışdır (45, s. 197-200; 36, s. 64-65). Qədim mənbə məlumatlarına diqqət etdikdə isə, bu leksik vahidin qədim türk dillərində “məkan” ifadə etməklə, hun, oğuz, skif, qıpçaqların Bay+at, Paral+at, Massaq+at və b. tayfa qollarında, eləcə də digər toponimik adlarda da əsasən “məkan, yurd” mənası ifadə etməsi ilə rastlaşırıq (142, s. 31; 151, s. 125). Bütün bu mənalara istinadən biz adın “Kanq yurdu”-“Kəngər yurdu” mənasında olduğunu əminik.

Biz ərazidəki **Xıncab** məntəqə adının quruluşunda da Kəngər tayfa adının olduğunu düşünürük. Bu ad 1380-1590 və 1728-ci il arxiv sənədləri, eləcə də digər mənbələrdə **Xıncav**, **Xıncap** yazılışlarında Naxçıvan qəzasının Qarabağ nahiyyəsində göstərilir (58, s. 144; 65, s. 29). Tədqiqat əsərlərində bu məntəqə adı Xınc+ab şəkilində iki hissəyə bölünməklə yarı türk dilində “bir ovuc”, “əzik, ovulmuş”, yarı ərəb-fars dilində ab-“su” sözü ilə izah edilməklə “Bir ovuc su”, “Ovulmuş daşlıqdan çıxan az su” mənalarında izah olunmuşdur (94, s. 144). Təbii ki, məntəqə və digər toponimik adlar iki dil hesabına formalaşmır. Fikrimizcə ad **k≈x**, **a≈ı**, **q≈c** kimi səsəvəzlənmələrlə təhrif olunmaqla Kanq+ab/ev ilkin formasından sonrakı mənbələrə Xıncab şəklində düşmüşdür. Biz adın “Kanq/Kəngər evi” mənasında olduğunu düşünürük. Eyni quruluş və mənanı fikrimizcə **Çənnəb** məntəqə adı da daşıyır. Bu ad da tədqiqatlarda ərəb dilində “cənnət” mənasında izah olunmuşdur (54, s. 553; 94, s.118). Fikrimizcə, ad türk dilində olmaqla Kəngər tayfa adından yaranmış etnooykonimdir. Burada ümumtürk dialektlərində yer alan *cay-kay*, *çöl-köl*, *keçə-çeçə* kimi sözlərdəki **k≈ç**, **a≈ə** kimi səsəvəzlənmələri nəzərə aldıqda (255, s. 183-187), məntəqə adı

Kanq+əb/əv/ev quruluşunda “Kanq/Kəngər evi” mənasında izah olunur. Biz adın bu mənada olduğunu düşünürük.

**Yurdçu** məntəqə adına gəldikdə isə V.Qriqoriyev, A.Bağırov və b. tədqiqatçıların əsərlərində bu adın Kəngər tayfalarının bir qolu olduğu tarixi faktlarla təsdiq edilmişdir (20, s. 32; 94, s. 50). Biz mənbələrə istinadən bu izahın doğru olduğuna dair elmi faktlarla qarşılaşırıq. Bununla bağlı bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Naxçıvan ərazisi oykonimik sistemdəki **Gümüşlü, Hacıvar, Qahab, Badamlı, Badamlı qəsəbə, Didivar, Xok, Şahtaxtı, Mahmudoba** məntəqələri qaynaq məlumatlarında **kəngər** tayfalarına aid gümüşlü, xalxallı, qaraxanbəyli, salayçı, qarabağlı, didivar kimi qolların məskun olduğu, məntəqələr olaraq qeyd edilmişdir (20, s. 32; 133, s. 28-29). Bu istiqamətdə K.N.Smirnov, İ.Şopen, Q.Qeybullayev və b. tədqiqatçıların əsərlərinə müqayisəli yanaşdıqda bəzi yeni fakqlarla qarşılaşırıq. Qeyd edək ki, bu fikri öncəki tədqiqat və müəlliflərin fikri əsasında təhlil edən A.Bağırov göstərilən məntəqə adlarının Kəngər tayfa qolları adından gəldiyini qeyd etmişdir (94, s. 65-76). Bu makrooykonimlərin bir qismi doğrudan da kəngərlərin qolları olsa da, biz, Ərəfsə, Külüs, Türkeş kimi xeyli adın sak, kol, türükkü kimi adlardan formalaşdıqlarına yetərli qaynaqlar göstərmişik. Ola bilsin ki, bu tayfalardan da həmin ərazilərdə məskunlaşmış olsun. Lakin bu o kəndin tam olaraq kəngər qolu olduğunu təsdiq etmir (ətraflı bax, 159).

Qeyd edək ki, xeyli sayda tədqiqatlarda **Gümüşlü**–“ərazidən çox gümüş istehsal olunması” ilə, **Hacıvar**–“Hacıya məxsus kənd”, “alaçıq yeri”, **Qahab** məntəqə adı fars dilində “çay yatağı”, “sulu düzən”, eləcə də mənası bilinməyən, **Badamlı, Badamlı qəsəbə** adları “fitonim olaraq badam bitki adı” ilə, **Didivar**–“qala divarları olan yer”, “köç yeri”, **Xok** məntəqə adı irandilli olaraq “vəhşi donuz”, “qoyun, erkək” mənalarında, eləcə də mənası bilinməyən, **Şahtaxtı** məntəqə adı yarı fars və yarı türk dilinə “dağ üstündə

düzənlik” və mənası bilinməyən, **Mahmudoba** məntəqə adı isə Mahmud tərəfindən salınmış kənd kimi izah edilmişlər (94, s. 49, 60, 68, 145, 156; 107, s. 69, 179; 134, s. 12-14; 101, s. 85-87; 253, s. 330; 142, s. 46-48). Əgər diqqət etsək, adların etimoloji izahları səthi tədqiqatların nəticəsidir. Bu adların qədim Azərbaycan, eləcə də ümumtürk arealında təkrarı, onların Kəngər qolları adından yaranması faktları bu izahları tam təkzib edir və əlavə tədqiqatların zəruriliyini ortaya qoyur.

**Sak türkləri ilə bağlı etnooykonimlər.** Naxçıvan ərazisi oykonimlərində biz saklarla bağlı aktiv fonda daxil olan **Ərəvsak**-“Sak ərlərinin evi” (hazırda Ərəfsə), **Dizak**-“saklar tikən” (hazırda Dizə), **Siyaqut**-“Zəkali, qüvvətli saklar” adları ilə qarşılaşırıq. Biz adların qədim mənbə yazılışlarını əsas götürmüşük. Bununla bərabər saklarla bağlı **Əlincə**-“Sak ərənləri”, **Ərəfsaq** (sonralar Ərəfsə)-“Sak ərlərinin evi”, **Sədərək** -“Uca sak ərləri”, **Tansak** (sonrala Danzik və Danyeri)-“Məğrur saklar”, **Çaqazur** (sonralar Şahbulaq)-“Qüvvətli Sak övladları” mənalı daşıyan bu adlar faktlar əsasında tədqiqatlarımızda göstərilən mənalarda izah edilmişdir (155, s. 158-164; 159, s. 165-179). Bununla yanaşı bu adlarda da biz antroponim xarakterli sak tayfa adından formalaşmış Kələntər Dizə, Dizə, Nəcəfəli dizə, Məmmədrza Dizə, Kalbaoruc dizə, eləcə də “qoşa” sözü ilə formalaşmış Qoşadizə kimi adlara təsadüf edirik. Fikrimizcə, sənədlərdə ilkin yazılışda Ti+sak kimi düşən bu adlar sak tayfalarını yaşadığı ərazilər olmaqla sonralar antroponimik adlarla bu şəkildə biri-birindən fərqləndirilmişlər (58, s. 173).

Naxçıvan ərazisindəki aktiv fonda daxil olan oykonimlər arasında saklarla bağlı **Cəhri** və **Şəkərabad** oykonimləri ilə də qeydə alınır. Əgər ümumtürk dillərinə xas olan və dilimizdə də təkrarlanan fonetik hadisələrə istinad etsək, biz bu məntəqə adlarının Sak türk tayfa adından etnooykonim kimi formalaşdığını görürük. Bir qrup tədqiqatlarda **Cəhri** oykonimi müxtəlif istiqamətlərdən elmi

əsası olmadan, heç bir mənbə göstərilmədən izah edildiyindən mənası bir qədər qaranlıq qalır.

K.N.Smirnovun yazılarına diqqət etsək, ad heç bir elmi fakt göstərilmədən “cəhrə” sözü ilə izah olunmuşdur (249, s. 113). Təbii ki, Naxçıvan ərazisində xalçaçılıq sənəti ilə xeyli əhali məşğul olmuş və **cəhrə** alətindən geniş istifadə edilmişdir. Tək bir məntəqə adının bu alət adı ilə adlanması heç bir məntiqə sığmır. Bu fikri təkzib edən görkəmli tədqiqatçı A.Bağırov, ada öz fikirlərini bildirməzdən öncə İ.Şopen, V.Qriqoriyev, K.Smirnov və başqalarının bu istiqamətdəki yazılarını müqayisəli təhlil edərək, sonda adın mənasının tam açılmadığını göstərmişdir (94, s. 114-115).

Bizim fikrimizcə adı formalaşdıran komponentləri dilimizin ilkin birhecalı quruluş forması ilə hissələrə ayırısaq, mövcud **Cəh+ri** sözündə türk dilləri üçün xarakterik olan **s≈c, ə≈a** kimi fonetik hadisə, səsəvəzlənmələrlə yanaşı **-u** saitinin dilimizdəki **səsdüşümü-absorbsiya** hadisəsinin də baş verdiyini müşahidə edə bilərik. Bu dilçilikdə əsasən qapalı, örtülü hecalar arasında səsin sıxışması zamanı müşahidə olunur ki, burada birinci komponent qapalı heca formasındadır (140, s. 73-81). Bunlar nəzərə alındıqda ad **Sak+uri** şəklində **Sak** tayfa adı və qədim türk dillərində **uri** yazılışında “oğul, varis” mənasında izah olunur. M.Kaşğarının, eləcə də digər qədim türk sözlüklərinə diqqət etsək, “**urim uç erti**”-“mənim uç oğlum var” kimi bu ifadədə yenə də **urim** sözü “oğul, varis” mənalarını ifadə edir. **Ur** qədim türk komponenti **oşu** səsəvəzlənməsi ilə xeyli türk dillərində bu mənani daşımaqla, ona qoşulan digər qədim türk sözləri ilə **ur+am/or+am** “kuçə”, **ur+du/or+du** “iqamətgah, saray”, **ur+ay+ut** “evin işığı-qadın”, **ur+il+an** –“yurda ovlat gətirmək” **ur+paq-** “geyim” (bədənin məskəni yurdu -F.R.) kimi mənaları özündə cəmləşdirir (36, s. 370; 40, s. 138). **Uru/ur**-komponenti qədim türk dillərində “qurmaq, tikmək” feli kimi də işlənmişdir (132, s. 92). Bütün bunları nəzərə aldıqda biz “oğul, varis” sözü ilə

formalaşmış bu məntəqə adının “Sak oğulları, varisləri” “Sakların qurduğu yurd” mənalarda izahı ilə qarşılaşırıq. Adın ilk formada etnooykonim olmaqla “Sak oğulları, varisləri” mənası üzərində dayanmaqla bu variantı daha doğru mənə olaraq qəbul edirik.

**Şəkərabad** məntəqə adı da öz quruluş formasına görə elmi baxımdan əhəmiyyətliyədir. A.Bağırov öz tədqiqatlarındagöstərir ki, K.N.Smironov bu adı “ərəzidə şəkərli qarpız yetişdirildiyindən” bu cür adlandırığını qeyd etmişdir. Lakin biz bu əsərə diqqət etdikdə adı keçən səhifələrdə göstərilən izahla qarşılaşmırıq. Bu səhifələrdə yalnız məscidlər haqqında bəzi məlumat verilməklə, kəndin adı **Şəkəragaya** kimi təhrif olunmaqla, əhalinin etnik tərkibindən bəhs edilir (249, s. 118, 126). A.Bağırov məntəqə adını antroponimik-şəxs adı kimi “Şəkərin saldığı kənd” mənasında izah etmişdir. Bizim fikrimizcə ad ilkin quruluşda **səş**, **asə** kimi səşəvəzlənmələr nəzərə alınmaqla, Sak+ər+bad yazılışında olmuş, **bad/bat** türk sözü sonralar ərəb-fars sözü ilə **abad** kimi təhrif olunmuşdur (37, s. 12). Məntəqə adındakı **ər**-“igid, ərən” və **bad/bat**- “el, ərəzi, yurd, ölkə” qədim türk sözləri adı “Sak ərələrinin eli, ərəzisi” mənasında etnooykonimik ad kimi türk tayfa adından formalaşdığını sübut edir. Əgər diqqət etsək, işlənmə tarixi m.ö. III minilliyə aid olan **bad/bat** qədim türk sözü salnamə yazılarda **bati/buti** yazılışlarında Kassi türklərinin dilində də bu mənada işlənməmişdir və İ.A.Ladının bu prosesi geniş təhlil etmişdir (223, s. 64-70). Biz adın “Sak ərələrinin eli” mənasını doğru hesab edirik.

Naxçıvan aktiv fond oykonimik adlarında biz **Gənzə** adı ilə də qarşılaşırıq ki, bu ad 1590-1728-ci illərə aid mənbələrdə **Kənzək-Kansak** yazılışında qeydə alınır (65, s. 32). Tədqiqatlarda məntəqə adı ərəb dilində “kilisə”, Sak tayfa ad və M.Kaşğariyə istinadən isə hunların qədim adı “kunçuq” taya adı ilə izah olunmuşdur. M.Kaşaridə bu ad hunlardan gəlmə kimi qeyd edilir və geniş izahlar verilir (40, s. 444; 135, s. 81-87; 102, s. 41-43). Biz bu adın Sak

tayfa adından yaranmaqla Kan+Sak variantında olub “Sak məkanı, yurdu” mənası daşıdığına əminik.

Naxçıvan makrotoponimik sistemində aktiv fonda daxil olan oykonimik adlardan biri də **Yengicə** məntəqə adıdır. Ərazi toponimik sistemi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlarda biz ada “yeni salınmış kənd” mənasına rast gəlirik (47, s. 534). Lakin bu adda biz türk dilləri üçün xarakterik olan, **съy**, **аə** kimi səşəvəzlənmələri nəzərə aldıqda, ad Sanq+us+ər quruluşunda “Zəkali sak əri” mənasında etnooykonim kimi ortaya çıxır və biz adın türk dilində **us**-“zəka, ağıl”, **ər**-“igid, ər” sözlərindən etnooykonim kimi formalaşdığını düşünürük.

**Maq türkləri ilə bağlı etnooykonimlər.** Qeyd edək ki, istər maqların, istərsə də oğuzların tarixi sovetlərin siyasəti ilə yaxın dövrlərə çəkilməklə onlar xeyli mənbələrdə başqa etnik qruplara aid edilmiş, burada qədim tariximiz və dilimiz təhrif olunmuşdur. Lakin tarixi mənbələri araşdırarkən ortalığa çıxan xeyli elmi faktlar bu fikirləri təkzib etməklə, onların elmi əsası olmadığını sübut edir. Bu yeni faktlar onların türk Azərbaycan xalqına aid olduqlarını göstərir. Onların məskun olduqları coğrafi ərazi, dil, və tarixi də bu tayfaların Azərbaycan türklərinə aidliyini tam olaraq sübut edir (157, s. 86-92; 158, s. 116-139).

Naxçıvan ərazisi oykonimik sistemində təsadüf olunan və Maq türk tayfa adları ilə formalaşmış etnooykonimlər öz quruluş formalarına görə elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qədim mənbələrə diqqət etdikdə, m.ö. VI-V əsrə dair Hekatey Miletskinin məlumatlarında Maq/Muk tayfalarının Midiya tayfalarından da öncə Araz çayı boyunca məskunlaşdığını görürük. Herodotun “Tarix” əsərində isə, bu tayfalar Midiya dövlətinin altı tayfalarından biri olaraq göstərilmişdir (19, I 73, 96, 101, 103; III 64, 92). Lakin sovet tədqiqatçıları İ.M.Dyakonov, M.N.Poqrebeva, E.A.Qrantovski, Q.A.Melikişvili, Q.Q.Qeorqadze, S.T.Yeremyan kimi xeyli sayda

əcənəbi alimləri bu ərazidə prototürklərin yaşadığını, mannalıların onların varisləri olduğunu göstərsələr də, bu tayfalar azlıqda olan, o dövr tarix səhnəsində olmayan xalqlara aid edilmiş, dilimiz, tariximiz və ərazilərimiz təhrif olunmuşdur. İ.M.Dyakonov Urartu yazılarında Manna dövlət adının Manna, m.ö. IX əsrdə Assur yazılarında isə MÂT MANNÂI yazılışında “Manna tayfaları”, Midiya dövlət adının isə MATÂJA yazılışında “Maday”, “Midiya” olduğunu yazıb, onların “Zaqro-Elam”, “kaspidilli”, “iranmənşəli” tayfalar kimi göstərmişdir (207, s. 11-17, 102, 126, 142-146, 301). Q.Q.Qeorqadzenin yazılarında da Urmiya ətrafı ərazilərdə hürrü, kuti və Manna dövləti ərazilərini təhrifedərək adı “Nairi” yazılışında “gürcüləşdirilmiş” (201, s. 71-168), kürd tarixçisi L.Məmməd isə, bu ərazini tamamilə kürdlərin ana yurdu, “Manna”, “manq” sözünün isə birbaşa kürd dilində olduğunu yazmışdır. O, Herodota istinadən maqları “uzaqgörən oda sitayiş edən” tayfalar olduğunu göstərib, “maq” sözünün “atəşpərəst”, “zərdüştlük dinini gətirənlər” kimi qeyd edib “Avestanın” kürd dilində yazıldığını iddia etmişdir (225, s. 35-37; 226, s. 65.). Bütün bu tipli yazılar tərəfimizdən araşdırılaraq, Manq tayfa adının Altay, Sibir, Orta Asiya, monqol türklərinin coğrafi və şəxs adlarında da “menqi/manqu”, “munqal”, “mansı”, “Mengi-göl”, “Manqbu”, “Manq”, “Menku”, “Manqçur” kimi yüzlərlə toponimik ada təkrarına istinadən onun bir türk-Azərbaycan tayfası olduğu tarixi və dil faktları ilə əsaslandırılmışdır. Biz şumer yazılarından da “Yad ölkə **Maqan**”, “Böyük qayıqları **Maqanın** göyədək yüklənərək” kimi ifadələrini nümunə olaraq verib bu ərazilərin Azərbaycan türklərinə aidiyyətini, Naxçıvanın Arpaçay vadisinin “Muğan” adlanmasını və ərazidəki Maq tayfa adlı oykonimləri də faktlar olaraq təqdim etmişik (131, s. 121; 159, s. 124-137). Ümumilikdə Naxçıvan ərazisinin aktiv fonduna maqlarla bağlı beş məntəqə adı daxildir. Burada iki Muğancıq məntəqə adı Muq/maq tayfa adı, türk dillərinə məxsus **-an** mənsubluq şəkilçisi və

**çaq/çauq**-“qala”, “böyük qüvvətli” sözləri ilə formalaşmışlar (172, s. 85; 132, s. 140-166; 36, s. 138, 322 ; 40, s. 335). Bu əski türk sözlərinə istinadən adlar etnooykonim olaraq “Maqlara məxsus qala”, “Quvvətli maqlar” mənasında izah olunur ki, biz ilkin yurd salmada qala tipli yaşayış yerlərini əsas olduğunu nəzərə almaqla, birinci mənanı daha doğru hesab edirik. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bu adlara sonralar ərəb-fars mənşəli “mehrab” və “müslüm” sözləri əlavə edilmişdir. Bununla yanaşı **Maxta**-“Maqların yurdu” mənasında, **Muğanlı** və **Muğan** adları isə “Maqlara məxsus” mənada izah olunurlar. Təbii ki, **Muğanlı** adındakı **-lı** müasir dövr şəkilçisi də ada sonradan əlavə edilmişdir.

Maqlarla bağlı maraqlı semantik quruluşa malik adlardan biri də aktiv fonda daxil olan **Gərməçataq** oykonimidir. A.Bağırov öz tədqiqatlarında bu adın “kərmə”, “Kərim” və çataq-“dağ arası məkan yer”, “bazarı yaxşı olan” kimi izahlarını müqayisəli təhlil etmiş, sonda adın “Kərimə məxsus yer” mənasında olduğunu yazmışdır (54, s. 291; 94, s.138-139.) Bizim fikrimizcə ad türk dillərinə məxsus **kəg**, **üə**, **qəç** kimi səşəvəzlənmələr nəzərə alınmaqla türk dillərində geniş işlənmiş **Kür+maq+at+aq** leksik vahidlərindən yaranmışdır. Burada **kür**-“cəsur, coşqun”, **maq** tayfa adı, **at**-“yurd, məkan”, **ak**-“uca” qədim türk sözləridir (ətraflı bax, 40 s. 173; 151, s. 125; 36, s. 328). Bütün bunlar nəzərə alınmaqla ad “Cəsur, uca Maq yurdu” mənasında izah olunur ki, biz adın bu quruluş və mənada olduğunu düşünürük. Bütün bu adları formalaşdıran qədim türk sözləri etnooykonimlərin tam olaraq qədim türk-Azərbaycan dilində olduğunu sübut edir.

**Oğuz türkləri ilə bağlı etnooykonimlər.** Qeyd etdiyimiz kimi tədqiqatlarda **Oğuz** tayfaları da ərazimizə “gəlmə” tayfalar olaraq göstərilmiş, rus hakimiyyəti dövrü onların tarixi siyasi yöndən hazırlanmış kitablara daxil edilməklə, yaxın dövrlərə çəkilmişdir. Lakin biz F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərindəki bir faktı təkrar



olsa da, oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik. Əsərdə Oğuz əmiləri Kuz xanın, Kür xanın və Qara xanın qızlarına nişanlanmaqla sonuncu ilə evlənir. Yəqin ki, bu evlilik ən azı 16-17 yaş arası olmalı idi. Sonra o, atası və əmiləri, onların qəbilələri ilə 75 il vuruşur. Oğuz, 7 il ərzində Hindistanı, Çin, Maçin-Nankiyasını (Çin və Manzi) sonra bir neçə ərazi ilə bərabər Kıl-Barakı, səhra ölkəsini tutub 22 il burada qalır. Xəzər Dərbəndini və Gürcüstanı, Şamaxı, Muğan və s. əraziləri 2 il tutub 3 il Kürdüstan dağlarında qaldıqdan sonra, Oğuz 1 il 6 aya Dəclə, Şam, Antakiya, Rum və Firəngi tutmaqla yenə 3 il Qüds ətrafında qalır. 4 il isə Bağdad, Bəsrə, İsfahanı tutur. Fars, Kirman, İraqi-Əcəmi, və s. əraziləri 1 il 6 aya tutan Oğuz öz yurduna qayıdır. Daha sonra Oğuzun oğlu Gün xan 70 yaşında xanlığa keçib 70 il, yəni cəmi 140 il (6, s. 16-17, 23-24, 33-38), Dib Yavqu bir müddət, Kurs Yavquy 30 il, Koru Yasaq Yavquy 90 il, İnal Yavquy 120 il, İnal Sır Yavquy 7 il, Kayı İnal xan uzun müddət hakimiyyətdə olurlar. Onun dövründə İslam dini yayılır, xan Dədə-Qorqudu Məhəmməd peyğəmbərin yanına, bu təlimi mahiyyətini öyrənməyə göndərir (622-ci ildə). Biz bu göstərilən tarixləri cəmlədikdə 1402 il edir ki, bu tarixdən 622-ni çıxdıqda Oğuz tarixi m.ö. 780-cı ilə (VIII əsr) təsadüf edir. Bu isə iskitlərin-işquz-ıç oğuzların m.ö. VIII əsrdə tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrü təkrarlayır.

Burada, Kayı İnalın ölümündən sonra oğlu Tuman 41 il, onun oğlu Kayı Yavqu 90 il, sonra oğlu Uladmur 75 il, Qara Alp 22 il hakimiyyətdə olurlar. Yavqu nəslə sona çatdıqdan sonra Buğra 107 il, onun oğlu Qoru təkin 75 il, qohumu Oyunaq 7 il, oğlu Kara Asraq 75 il, əmisi oğlu Osman xan 15 il, onun ölümündən sonra Əsli xan 3 il, Şaban xan 22 il, oğlu Buran 18 il, oğlu 20 il sonra çadır tikən Toksurmuş İçinin oğlu Toğrul hakimiyyətə gəlməklə sultan olur və qardaşı Arslanı Ruma göndərir. O, burada 20 il Məhəmmədin peyğəmbərliyinə, 622-ci ilə qədər xan olur (yenə orada, s. 46-49,

53, 55, 58). Bu məlumatda xanların xanlıq dövrləri 663 il edir və yenə Məhəmməd peyğəmbərin dövrü başlanır. Əgər bu sonuncu tarixi qəbul etsək, onda oğuzların tarixi m.ö. 1443-cü ilə (XV əsrə), yəni II minilliyə təsadüf edir. Biz burada əvvəlki tarixi əsas götürsək, Oğuzun Azərbaycana gəlişi m.ö. VIII əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu dövrdə isə Manna (m.ö. IX əsr) və Midiya (m.ö. IX əsr) dövlətləri tarix səhnəsində idi. Oğuz birliyinin isə Azərbaycana gəlişi Dərbənd, Şamaxı, Muğanı və s. əraziləri işğalı ilk tarixlə m.ö. VII əsrin ortalarına təsadüf edir. Burada da bir tarixi fakt diqqəti cəlb edir. Həmin dövrdə Qafqaz, Ön Asiya yəni Azərbaycan əraziləri skiflər tərəfindən işğal olunur (74, s. 532). **Bu fakt skit-işquz kimi tarixi mənbələrə düşənlərin elə oğuzlar olduğunu sübut edir (-F.R.).** Fikrimizcə, **skit, işquz, skif** kimi sözlər, bu məlumatların yer aldığı qaynaqlardakı yazılar, tarixi məlumatı yazan xalqların dilinin ifadə imkanlarına aid olmaqla, onların dilindəki söz quruluşları hesabına və ya yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi siyasi məqsədlə bu şəkildə təhrif olunmuş formalarıdır.

Naxçıvan ərazisində biz **Oğuz** tayfa adı və qolları ilə bağlı Oğuzkənd, Qarxun, Axura, Ağrı, Biçənək, Qarabürç, Vayxır və Qaraağac oykonimlərinə təsadüf edirik. Bu adlar B.Budaqovun, M.Seyidov, A.Bağırov və Q.Qeybullayevin, eləcə də, bu sahə ilə məşğul olan xeyli tədqiqatçıların əsərlərində müəyyən mənalarda izah edilsə də, onların mənalarda qismən yanlışlıq olduğu izlənilir (94, s. 69, 121-123, 161-162; 101, s. 67-72; 134, s. 12-14; 172, s. 89). Biz tədqiqatlarımızda Oğuzkənd, Axura və Vayxır oykonimlərinin leksik semantik xüsusiyyətlərinə toxunmuş, bu adlarla bağlı tədqiqatlarda irəli sürülmüş fikirləri sözlüklər əsasında müqayisəli təhlil edərək, **Axura** oykoniminin “Kiçik oğuzlar”, **Vayxır** oykoniminin “Oğuz bəyləri” mənalarda olduğunu dil və tarixi faktlar əsasında izahını vermişik. **Oğuzkənd** oykonimi isə “kənd” coğrafi ad göstəricisi ilə Oğuz tayfa adından formalaşmışdır.

Bu gün aktiv fondada olan bu etnooykonimlərin qədim türk dili lüğətlərindəki dil faktları ilə bütünlükdə türk dilində olduğu sübut edilmişdir (159, s. 130, 171-176, 260).

Oğuz tayfa adı ilə bağlı **Qarxun** oykoniminə gəldikdə isə, mənbələrdə bu ad **Qarqın** yazılışında 6 məntəqə adını əhatə edir. Bu adlar tədqiqatçı alimlər A.Bağırov və F.Sumər tərəfindən faktlara istinadən doğru olaraq Oğuz tayfası kimi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (95, s. 60; 114, s. 300). Lakin Q.Qeybullayev öz tədqiqatlarında bu adı “qarqın” kimi qarqar tayfalarına aid etmişdir (199, s. 78). Biz Qarxun sözünün “Qaibqulu”, “Qaxıcan” “Babakı”, “Kültəpə”, “Yuxarı” və “Kiçik” coğrafi və digər ad göstəriciləri ilə sənədlərdə 6 adına rast gəlirik. Qeyd edək ki, 1924-cü ildə **Qaibqulu Qarxın** sənədlərdə **Qabıllı** kimi düşməklə ilkin adını itirmiş (157, s. 153) və bu gün də Qabıllı şəklində bu ad aktiv fonda daxildir. Sonradan Qaxın adını itirmiş Qaibqulu adı **Qabıllı** şəklində məntəqə adı olsa da, onun ilk variantı oğuzlarla bağlıdır. Bu məntəqə adlarının göstərilən müəlliflər tərəfindən oğuzların Karkın boyu adından etnooykonim kimi formalaşması fikri ilə tam razıyıq. Adlar 1590-1733-cü ilə aid sənədlərdə qədim Naxçıvan qəzasının Şərur nahiyyəsində qeydə alınır (58, s. 73, 168) və hazırda bu ad ərazi aktiv fonduna daxil olan etnooykonimlərdəndir.

Maraqlı semantik quruluşa malik olmaqla aktiv fonda daxil olan **Ağrı** məntəqə adını da biz oğuzlara aid ad kimi qəbul edirik və təbii ki, bu söz hazırda leksikonumuza daxil olan “ağrı, əzab” sözlərindən kənar semantik mənə daşımaqdadır. Bu adla bağlı xeyli tədqiqat materiallarına istinad edən A.Bağırov, adın M.Kaşğari sözlüyündə “arqu” kimi “iki dağ arası” mənası daşdığını göstərir. O, Y.Yusifovun adı eqir-“ekiz” kimi izahına, ensiklopedik sözlükdə və B.Budaqov, Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında Ağrı dağı adı ilə eyni “hündür” mənalara müqayisəli yanaşmış və bu izahı yanlış hesab etmişdir. Müəllif, sonda adın S.Babayev, A.Rəhimov, A.Qasimov

tərəfindən “arqu” yazılışında tayfa adı olduğunu qəbul etmişdir (94, s. 100). Biz tayfa birlikləri ilə bağlı Hekatey Miletski, Herodot, Strabon, K.Ptolemey, Plutarx, Kvint Krutiy Ruf, Ammian Marseli və b. antik tarixçi və coğrafiyaçı, eləcə də xeyli, ensiklopedik əsərlərə müraciət etsək də, bu əsərlərdə, Arqu türk tayfa adına rast gəlmədik.

Lakin biz əski mənbələrlə yanaşı F.Rəşidəddinin yazılarına diqqət etdikdə, burada bozokların **Gün xan** nəslində Kayı, Bayat, Alkaverli, **Ay xan** nəslində Yazar, Dögər, Dodurqa, Yaparlı, **Ulduz xan** nəslində Avşar, Kızık, Bəydilli, Qarkın, **üçoklar nəslində Göy xan** nəslinə aid Bayandur, Beçene, Çuvaldur, Çepni, **Dağ xanın** nəslində Salur, Eymur, Alayuntlu, Yürəgir, **Dəniz xanın** nəslində isə, İğdır, Buqdüz, Yıva, Kınıq tayfalarının adını görürük (241, s. 76, 87) ki, burada Arqu tayfa adı yoxdur.

M.Z.Zəkiyey öz tədqiqatlarında türk qövmini 5 müxtəlif növə ayıraraq burada türklərin özlərini türk adlandırmasını I növ kimi göstərərək, ən qədim tarixini eramızın VI-VII əsrlərinə aid edir. Burada III növdə **Arqu** tayfa adı türk tayfası deyil, türkdilli tayfa kimi göstərilir. Müəllif, bunun M.Kaşğarini “Divani lüğət-it-türk” əsərində də “türk” adlandığını yazır və ona istinadən bu tayfanı oğuz qrupuna aid etmir, xələcləri arqların varisi hesab etməklə, onların Balasaqunda məskun olduqlarını göstərir (212, s. 13-14). Bu isə Arqu tayfalarının böyük gücə sahib tayfa olmadığını təsdiq edir. Bu fakt isə onların hər hansı bir siyasi tarixi prosesdə iştirakının imkansız olduğunu göstərir. Mənbələrə müqayisəli şəkildə diqqət etdikdə, biz heç bir tarixi prosesdə bu tayfa adının qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisinə hansısa bir tayfa ittifaqı tərkibində gəlişinə təsadüf etmirik.

Bəzi mənbələrdə **Arqu** sözünü biz “Arqu dili” kimi eramızın XI əsrində Uyqur, Qaraxan Xələc dillərinin adı olaraq, Səlcuq tayfa dili qrupu kimi görürük və bu tayfa adı deyil. K.Dyorfer isə öz tədqiqatlarında bu dil qrupunu karluq-uyğurlara aid edir (271).

Bizim fikrimizcə, **Ağrı** məntəqə adı ilkin variantda **Oquri** yazılışında “Oğuz” sözünün ilkin mənbələrdə **oqur**, **oquri** kimi deyimlərinin, yazıya alınan ilk variantı, forması olmuşdur. Bundan sonrakı mənbə yazılarında və sonda **Ağrı** kimi arxiv sənədlərində yer almışdır ki, bu da “**Oğuz**” tayfa adını daşıyır.

**Biçənək** məntəqə adını mənbələrdə oğuzların Beçene-Peçenq qolundan gəldiyi göstərilə də biz onun ayrıca türk tayfası olduğunu düşünürük. Biz bir qurup tədqiqatlarda və D.Pagiryevin yazılarında bu kənd haqqında məlumatlarda, xalq etimologiyasına əsasən adın “otlaq, biçənək yeri” kimi izahına rast gəlirik. Görkəmli alimlər Z.Bünyadov və A.Bağırovun elmi tədqiqatlarında isə, bəzi tədqiqat əsərlərinə istinadən məntəqə adının oğuz türklərinin Beçene-Peçenq qolunun adı ilə izah olunduğu ilə rastlaşırıq (94, s. 112-113). Bu tayfaları K.Qolubovski, V.Q.vasilevski, D.A.Rasovski, eləcə də “Sovet ensiklopediyası” Sibir, Ötükən, Don çayı ərazilərində ayrıca tayfa olaraq göstərməklə, onların oğuz, xəzər, qıpçaqlar tərəfindən qovulduqlarını göstərir. Onları qədim əraziləri isə koman türkləri ilə birgə hazırkı Türkiyə-Kiçik Asiya ərazisində qeyd edilir (276). Bu ərazi isə qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsi ərazisinin Van gölünə yaxın Ərdiş, Bitlis şəhərləri ətrafı idi (159, s. 107). Biz **Biçənək** adının **Peçeneq** türk tayfa adından gəldiyini düşünürük.

Biz ərazidə aktiv fonda daxil olan oğuzlarla bağlı daha bir ada, **Payız** adına təsadüf edirik. Ad 1590-cı ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Mülki-Arslan nahiyyəsində qeydə alınır. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin yazılarında monqol dilində **bays**, **bayz**- “sıldırım” (101, s. 98-100), A.Bağırovun yazılarında isə, Qızıl Arslanın payızda mal-qara saxladığı yer olduğundan “Payız” adlandığı göstərilmişdir (94 s. 179). Bizim fikrimizcə adın Payız yazılışında qeydə alınması adda **bəp**, **aə**, **uı** kimi səsəvzlənmələr hesabına olmuş, ad ilk variantda Pay/Bəy+uz komponentlərindən formalaşmaqla “Bəy uz”-“Oğuz bəyi” mənasındadır. Biz yuxarıda

da oğuzların **ok+uz, uz, işquz**, kimi tarixi yazılışlarda qaynaqlara düşdüyünü qeyd etdik. Bütün bu tarixi faktlara əsasən adın oğuzlarla bağlılığı, eləcə də göstərilən tarixi faktlar Naxçıvan ərazisinin qədim türklərin ana yurdu olduğunu bir daha təsdiq edir.

Naxçıvanın aktiv fonda daxil olan **Qaraağac** məntəqə adı da tədqiqatlarda bitki adı-fitonim olaraq tədqiq edilmişdir (94, s. 99). Lakin biz bu adın 1590-cı ilin qaynaqlarında ilkin olaraq **İlquzaqay** yazılışında olduğu ilə rastlaşırıq. Daha sonra 1724-cü ildə ad arxiv sənədlərindəki siyahıda ad **Yalquzaq**, sonra **Yalqızağac**, bundan sonrakı mənbələrdə isə, Qarağac kimi siyahılara daxil edildiyini görürük (58, s. 37; 78, 1-13; 80, s. 12-18). Bu sözün “Ay inanlı Oğuz oğullarının yurdu” mənasında olduğu adı formalaşdıran **il-** “yurd, bölgə” **ak-** “uca”, **Ay** qədim türk sözləri ilə də tam təsdiq edilir. Bununla bərabər ərazidə oğuzların Beçene-Peçeneq nəslindən olan Qarabörk tayfa adını daşıyan **Qarabürç** məntəqə adı da ilkin mənbələrdə **Qarabörk** adlanmış, 1924-cü ilin sənədlərinə Qarabürç kimi daxil edilmişdi. **Qarabörk** tayfa adı isə oğuzların qurd mifini daşımaqla “Böyük qurd oğulları” mənasındadır. Bütün bu adların oğuz türkləri ilə bağlılığına dair qədim türk dili sözlükləri və arxiv sənədlərinə istinad olunmuş və onun bu mənada olduğu elmi baxımdan faktlarla əsaslandırılmışdır (157, s. 147, 149).

Biz ərazidə, eləcə də qədim mənbələrdə Şərur nahiyəsində oğuzlarla bağlı daha bir etnooykonimə, **Xələc** yazılışında müasir adı **Xələc** olan məntəqə adına da rast gəlirik (58, s. 169). Bu məntəqə adı tədqiqatlarda qədim oğuz boyları arasında onlarla bir ittifaqda olan Xələc tayfa adı kimi qeyd edilir. Lakin tədqiqatlara və mənbələrə diqqət etdikdə, bu tayfa Oğuz tayfa qolları arasında göstərilmir. Biz M.Kaşğarının “Divanında”-sözlüyündə, Azərbaycan haqqında səyyahların yazılarında, eləcə də xalqımızın görkəmli tədqiqatçı alimləri M.H.Vəliyev, Q.A.Qeybullayev, A.N.Bağırov və başqalarının elmi əsərlərində xeyli tarixi və dil faktları

göstərilməklə, onların oğuz tayfaları olduğunu qeyd etmişlər. Biz bir sıra mənbələrdə də onların oğuz tayfaları olduğuna dair məlumatlarla qarşılaşırıq (39. s. 631-633; 254, s. 36). Bununla belə türk müəllifi Kafesoğlu İbrahimin yazılarında, eləcə də M.Kaşğaridə Oğuz boyları 22 boy olaraq qeyd edilir. Burada **Gün Xanın** varisləri Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli, **Ay Xan** nəslı Yazı, Dögər, Dodurqa, Yaparlı, **Ulduz Xan** nəslı Afşar (Avşar), Kızık, Beqdili (Bəydilli), Karkın (Karqın), **Gök Xan** nəslı Peçeneq, Çavuldur, Çepni, Bayandır, **Dağ Xan** nəslı Salur Eymur, Alayuntlu və Yürəgir, **Dəniz Xan** nəslindən isə, İqdir, Büqdüz, İvə(Yıva), Kınık boylarını göstərilmirlər (ətraflı bax, 40; 159). Biz Xələc türk tayfaları adının ilk yazılışda **Kal+As** yazılışında “Ulu As” mənasında olub As tayfalarından gəldiyini düşünürük (-F.R.).

Mənbələrə diqqət etdikdə burada Şərrur inzibati ərazisinə daxil olan **Dəmirçi** məntəqə adı ilə də rastlaşırıq. Qeyd edək ki, M.Vəliyev, A.Axundov, B.Budaqov, Q.Qeybullayev, A.Bağırov və b. bu kimi xeyli tədqiqatçıların əsərlərində iki istiqamətdə təhlil edilmişdir. Bu tədqiqatlarda ad dəmirçilik sənəti və Şahsevənlər tayfasının bir qolu kimi göstərilmişdir (84, s. 42; 142, s. 41; 200, s. 72). Biz də bu adın oğuzların Ayrımlar tayfalarından gələn Şahsevənlər qoluna aid Dəmirbəy tayfa adından Dəmirçi olaraq formalaşdığını düşünürük. A.Bağırovun tədqiqatlarında da bu ad geniş araşdırılmış və Şahsevənlər qolu olaraq göstərilmişdir (94, s. 125-126).

**Skif və şiraklarla bağlı etnooykonimlər.** Naxçıvan oykonimlərində aktiv fonda daxil olan xeyli sayda digər tayfa adları ilə bağlı etnooykonimlər içərisində biz **Skif** və **Şirak** tayfa adları ilə bağlı etnooykonimlərlə də qarşılaşırıq. Ərazidə skiflərin **Paralat** tayfa adı ilə bağlı aktiv fonda bir, **Parağa** oykonimi daxildir. Tədqiqatlarda bu ad “ağaya məxsus kənd” mənasında fars dili ilə izah edilmişdir (94, s. 178-179). Biz Paralat tayfa adının Pari/Böri-qurd, **al**–“uca”, **at**–“yurd” sözlərindən formalaşmaqla “Uca yurdun

qurdları” mənasında olduğunu tədqiqatlarımızda dil, mifoloji və tarixi faktlarla əsaslandırıb, nümunələr də göstərmişik (159, s. 257-265). Bu istiqamətdən ada yanaşıldıqda **pari/böri**-“qurd”, **ğa/ka** sözü isə qədim türklərdə “şöhrətli” mənasındadır. Bunlar nəzərə alındıqda Parağa məntəqə adı “Şöhrətli qurd” mənasında açıqlanmaqla Paralat tayfa adından gəlir. Biz bu mənanın ada daha uyğun olduğunu düşünürük.

Naxçıvan ərazisindəki adlarda öz izlərini yaşadan tayfalardan biri də **Şirak** türkləridir. Onlarla bağlı bu gün aktiv fondada biz Şərrur, Alışar, Sirab, Nəsirvaz oykonimlərinə təsadüf edirik. Bu adlardan **Şərrur** məntəqə adının “Şirlərin qurduğu” yurd, **Alışar** adının “İşıqlı Şir əri”, **Sirab** adının “Şirlərin evi” mənalarda makroetnooykonim olmasına dair xeyli faktlar mövcuddur. Mhəz bu dil və tarixi faktlara əsasən, onların qədim türk dili sözləri ilə formalaşdı elmi baxımdan təsdiq olunur (yenə orada, s. 293-295).

Naxçıvan ərazi makrooykonimlərində aktiv fonda daxil olan və şirak tayfalarının adını daşıyan Ordubad bölgəsində **Nəsirvaz** oykoniminə də təsadüf edirik. Bu istiqamətdə tədqiqatını quran A.Bağırov adın B.Budaqov, Q.Qeybullayev tərəfindən ərəb dilində “yağılı, düşmənlə təpə” izahlarını təkzib edərək, K.Smironovun bu adın Nəsrəddin Tusi ilə bağlı olduğu fikrini qəbul edib, məntəqə adının antroponim-şəxs adından yarandığını göstərir (94, s. 172). Fikrimicə, ad özünün **Ni+sir+vaz** quruluşunda **ni**-“verdi, bağışladı”, **Sir/Şirak** tayfa ad və **vaz**- “yüksəlmiş, şöhrətli” kimi qədim türk sözlərindən formalaşmışdır. Biz xeyli sayda qədim sözləklərdə ni, vaz, sözlərinə eyni mənada rast gəlirik (ətraflı bax, 36, s. 633; 132, s. 56). Etnooykonimdəki bu leksik vahidlərə istinadən biz adın “Şöhrətli Şiraklar verdiyi” yurd mənasında olduğunu düşünürük. Nəsir/Nisir sözünün biz şumerlərdə də oronim olaraq, dağ adı kimi işləndiyini görürük və bu antroponim deyil (3, s. 42, 44, 90), mifik oronimdir və Naxçıvan ərazisində də miflə bağlıdır.



Biz **Babək** rayon inzibati ərazisində şiraklarla bağlı **Yarımca** məntəqə adı ilə də rastlaşırıq. Bu ad “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində “kəndin yarısı” mənasında izah edilmiş, tədqiqatlarda ümumən araşdırılmamış, Yalnız A.Bağırov ilkin izaha toxunmaqla adın mənasının açılmadığını göstərmişdir (54, s. 260; 94 s. 201-202). Bizim fikrimizsə, bu adda türk dilləri üçün xarakterik olan *съ*, *сѣ* səşəvəzlənmələri müşahidə olunur. Əgər ümumtürk dialektlərinə nəzər salsaq, burada Azərbaycan və Qırğız, Qazax, türkmən və s. dillərdə *yalqız-salğız, ulduz-yıldız-sıldız, cuvulti-sivilti, civildəmək-sirkildav-ciriltav* kimi sözlərdə bu səşəvəzlənmələr müşahidə olunur (38, s. 102-103, 988-989 ). Bu fonetik hadisə və söz köklərinin ilkin yaranışda birhecalı quruluşuna istinad etsək, məntəqə adı *Sir+ım/am+sa* şəklində komponentlərə ayrılır. Q.Qeybullayev, M.Seyidov və b. tədqiqatlarda biz Şirak tayfa adının ilk variantda Şir yazılışı ilə qarşılaşırıq və burada **Sır/Sir** Şirak tayfasının adı olmaqla öz adını Şar türk tanrı adından götürmüşdür (199, s. 56; 172, s. 54). Məntəqə adındakı ikinci **ım/em**-sadə xalq” və **sa**–“zəka, ağıl” sözləri də qədim türk dili sözlüklərində türklərə aid söz kimi verilir (36, s. 41; 132, s. 114). Adı formalaşdıran bu sözlər məntəqə adını etnooylkonim olaraq “Sadə zəkali şiraklar” mənasında izah edir.

**Midiya tayfaları bus, budu və arizantlarla bağlı etnoooykonimlər.** Qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisi ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmaqla bərabər qədim Azərbaycan ərazilərində qurulmuş Manna, Midiya, Atropatena dövlətlərinin də qüdrətli əyalətləri olmuşdur (117, s. 12-15). Təbii ki, bu dövlətlərin tarixində xüsusi rolu olmuş tayfaların toponimik sistemdəki adları tarixi proseslərdə müəyyən qədər təhrif olunsada, bunların bir qismi mənbə məlumatları, siyasi proseslərlə bağlı antik məlumatlarda və arxiv sənədlərində öz izlərini saxlamaqdadır. Bu baxımdan ərazinin aktiv fonduna daxil olan makrooykonimik sistemdə öz izlərini

saxlamış tayfalardan biri də Midiya dövlətinin 6 aparıcı tayfaları maq, budi, bus, arizant, partagen, struxat ilə bağlı adlardır. Naxçıvan oykonimik sistemində bunlardan 3 tayfa adı yer alır ki, onlardan biri də **Bus** türk tayfalarıdır.

Naxçıvan ərazisi makrotoponimik sistemində Midiya tayfaları **buslarla bağlı Şahbuzkənd, Şahbuz**–“Zəkali bus” (burada kənd coğrafi ad göstəricisidir), **Bist**–“Bus yurdu”, **Buzqav**–“Bus ərazisi” (2 kənd), **Tumash**–“Buslar tikdiyi” (2 kənd), **Havuş**–“Şöhrətli Bus”, **Teyvaz**–“Bus məkanı”, **arizantlarla bağlı Ərəzin**–“As ərleri”, **budilərlə** bağlı **Badaşqan**–“Güclü Budi məkanı” etnooykonimləri tədqiqatlarımızda müqayisəli təhlil edilmişdir. Onların göstərilən mənaları isə dil və tarixi faktlarla elmi baxımdan əsaslandırılmışdır (159, s. 308-345).

Naxçıvan makrotoponimik sistemində aktiv fonda daxil olan **Püsyən** məntəqə adının da biz Bus tayfaları ilə bağlı ad olduğunu düşünürük. Püsyən məntəqə adı B.Budaqov və Q.Qeybullayev tərəfindən ehtimal olaraq kürdlərin yaşadığı kənd kimi göstərilmiş, lakin mənası açıqlanmamışdır (101, s. 100). Təbii ki, istənilən ərazidən hər hansı bir tayfa gəlib başqa bir kənddə yerləşə bilər. Bu o demək deyil ki, ad onlarla bağlıdır. Biz adın etimologiyasına diqqət etsək, ad Pus/bus+yan komponentlərindən formalaşmış. Burada **Bus** tayfa adı **yan/yen** komponenti isə bir çox türk dillərində “qalib” mənasındadır (45, s. 646). Əgər burada türk dillərinə məxsus *ulduz-yıldız-suldız* kimi *sъy* səsvəzlənməsini də nəzərə alsaq, yan/san şəklində “şöhrət” mənasını da ifadə edir (132, s. 83-84). Əgər bu faktlara istinad etsək, biz bu adın “Qalib Bus” və “Şanlı Bus” mənalarında izah olunduğunu görürük ki, burada birinci mənanın daha doğru olduğunu düşünürük.

Bununla bərabər Naxçıvan aktiv fondundakı oykonimlər içərisində biz iki **Məzrə** məntəqə adına da rast gəlirik. Tədqiqatlarda bu ad “əkin yeri”, “düzən əkin yeri” kimi izah edilmiş (100, s. 334).

Bizim fikrimizcə ad **b≈m**, **u≈ə**, **s≈z** kimi səsəvəzlənmələri və sözlərin ilkin yaranışının birhecalılıq prinsipi nəzərə alınmaqla, ad Bus+rə formasında quruluşu malik olmuşdur. Əgər dilimizdə fonetik hadisələri izləsək, bu prosesdə *vağzal-vazğal*, *yatsıq-yastıq*, *halva-havla* kimi sözlərdə hərfələrin yerdəyişmələrini müşahidə edirik. Azərbaycan dilçiliyində **metateza** adlanan bu fonetik hadisəni əsas qəbul etsək, bir çox məntəqə adlarında bu cür hərf yerdəyişmələrinə təsadüf edirik (87, s. 225). Məzrə məntəqə adında da biz bu fonetik hadisənin baş verdiyi qənaətdəyik. Dilçiliyin bu qanunlarına istinadən adda **ə=r** səslərinin yer dəyişdiyini və adın “Bus ər” mənasında tayfa adından yarandığını düşünürük. Bu cür adlardan biri də hazırda aktiv fonda daxil olan **Vərməzyar** məntəqə adıdır (58, s. 73; 65, s. 328). Bu ad 1590-cı ildə arxiv sənədlərində Bezirlik şəklində qeydə alınır. İlkin baxışdan mənası anlaşılmayan və tədqiqatlarda izahına rast gəlmədiyimiz bu məntəqə adındakı **-lik** “cəmlilik, çoxluq” şəkilçisi təbii ki, sonradan ona əlavə olunub. Biz türk dillərindəki **u≈e**, **s≈s**, **ə≈i** səsəvəzlənmələrinə istinadən adı Bus+ər+lik kimi bərpa edərək, adın Bus tayfa adından və **ir/ər-** “kişi”, “igid” komponentlərindən etnooykonim kimi formalaşmaqla “Bus ərələri, igidləri”, “Bus kişiləri” mənası daşıdığını yazmışıq (159, s. 324).

**Gellərlə bağlı oykonimlər.** Naxçıvan ərazisi daxilində makrotoponimik sistemin aktiv fonduna daxil olan etnooykonimlər içərisində biz Gel tayfa adı ilə bağlı oykonimlərlə də rast gəlirik. Bu oykonimlərdən olan **Gal** məntəqə adı, 1590-1728-ci ilə aid arxiv sənədləri və mənbə məlumatlarında Ordubad bölgəsində, daha sonra isə Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyələrində Xoşkeşin və Şurud kəndləri arasında “Qal” yazılışında qeydə alınır (58, s. 182). Diqqət etsək, birbaşa Gel tayfa adını daşıyan bu məntəqə, hazırda Culfa rayon ərazisində **a≈e** səsəvəzlənməsi ilə sənədlərdə “Gal” yazılışında qeyd alınmışdır.

Bununla bərabər Naxçıvan ərazisi aktiv fondunda Ordubad rayonu ərazisinə aid olan **Kilit** məntəqə adı dabit çox tədqiqatçıların yazılarında geniş araşdırılmışdır. Adı biz 1590-cı ilin sənədlərində Ordubad qəzasının Azadçı nahiyyəsində **Külüd** kimi rast gəlirik (58, s. 179). Biz tədqiqatlarımızda A.N.Bağırov, M.H.Vəliyevin, eləcə də K.N.Smironov E.M.Murzayev, və başqalarının yazılarında bu adın “iranmənşəli” olduğunu, “açar” mənasında izahını, adın “Kilid” yazılışında tayfa adı olmasını müqayisəli təhlil etmişik. Lakin mənbələrə müqayisəli yanaşdıqda, biz türk tayfa qolları içərisində, eləcə də hər hansı bir mənbədə Kilid tayfa adına rast gəlmədik. Fikrimizcə, tarixi və dil faktları göstərilməyən bu araşdırmalar adı tam olaraq izah etmir. Lakin biz adın Gel tayfa adı və **at** –“yer, məkan” sözü ilə məntəqə adı kimi formalaşdığına və “Gel yurdu” mənasında Gel tayfa adı olduğuna dair faktlar göstərməklə adın **Gel** türkləri ilə bağlı olduğunu göstərmişik (159, s. 366). Bu məntəqə adında sadəcə türk dillərinə məxsus **gək, aqü, eü** səşəşəzlənmələri müşahidə edilir (176, s. 41-44, 84-86). Bu fonetik hadisə nəşərə alındıqda ad **Gelat** yazılışında gəllərlə bağlı olub “Gel yurdu” mənasında olduğu ortaya çıxır.

**Çul və Yuci tayfaları ilə bağlı oykonimlər.** Naxçıvan ərazisi aktiv fondu oykonimləri içərisində biz tarixi qaynaqlarda m.ö. II-I minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş Çul və Yuci tayfaları ilə bağlı makro etnooykonimlərə də rast gəlirik. **Çul** tayfalarının ərazilərimizdəki tarixi ilə bağlı məlumatlarda biz Şərur ərazisindəki Qorçulu, Kürçülü kənd adlarının sonda mənbələrdə “çullu” sözü ilə “qor-çulu” və iki “kür-çülü” şəklində göstərildiyi ilə rastlaşırıq. Sovetlər dövrü 20-30-cu illərin arxiv sənədlərində bu adlardan Qorçulu məntəqə adı “Çul” tayfa adı ilə bərabər işlənmiş, Kürçülü adı isə “çul” komponenti atılmaqla **Kürd** kəndi şəklində arxiv sənədlərinə daxil edilmişdir (78, s. 11-15). Müstəqillik əldə olunduqdan sonra dəyişdirilmiş adlar bərpa edilsə də, Kürd kənd adı Kürkənd, Çulqa-

Cuğa adı Gülüstan olaraq adlandırılmışdır. Biz tədqiqatlarımızda dil və tarixi faktlara əsasən bu adların ilkin quruluş formasına istinadən qədim türk dili sözlükləri və tarixi faktlar əsasında **Culfa** şəhər adının–“Çul bəyləri”, **Çulqa/Cuğa** (müasir adı Gülüstan) adının “Şöhrətli çullar”, **Kürçülü** adının “Coşqun çullar”, **Qorçulu** adının “İşıqlı çullar” mənasında olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırıbmışıq. Araşdırmalar zamanı bölgələr ayrı ayrılıqda tədqiq olduğundan burada yalnız Çalxanqala və Çulaq Bulqanlıq adları tədqiqatlarımızda yer almamışdır (159, s. 380-382).

**Çalxanqala** məntəqə adını Q.Qeybullayev D.Paqirev və K.Verbitskiyə istinadən altay türklərinin **çelkan** tayfası adı ilə bağlamış (200, s. 38-40), A.Bağırov da bunu təkrarlamaqla, onların m.ö. II minillikdə bu ərazidə yaşadıklarını ehtimal edərək, Çalxanqala qalasının onlar tərəfindən m.ö. II minillikdə tikildiyini yazır. Lakin müəllif, onların bu əraziyə gəlişi və bu qalanı tikdiyi barədə hər hansı bir tarixi fakt göstərməmişdir (94, s. 61).

Biz Herodota istinadən m.ö. V yüzillikdə Kipr adasında Sol Çol/Çul şəhərinin olduğu məlumatına (19, V 110, 115), Fizuli Bayatın F.Bozkurta istinadən eramızın IV yüz ilində Sabir (Subər-F.R.) türklərinin ardınca Avropaya axın edən tayfalar arasında Çulluk tayfalarının da olduğuna rast gəlirik. Digər mənbələrdə peçeneq tayfalarının bir qolunun Kabuksin Çula, Kuerçi Çur olması fikri (257, s. 90-91), M.Kalankaytuklunun “Alban tarixi”ndə ərkasların içində çulbi tayfalarının (Çul bəyi) da məskun olduğu və ərkasların onları öz ölkələrinin adamları hesab etdiyi tarixi məlumatları (21, s. 17-18, 208, 210) tərəfimizdən müqayisəli təhlil edilmişdir. Q.Qeybullayev K.Baqryanarodnya istinadən çolları kəngərlərin də arasında göstərir, M.Xorenliyə istinadən Gürcüstan və Ermənistan sərhəddində bu adın mahal adı olduğunu qeyd edir (136, s. 95, 113; 200, s. 32,40). Bu məlumatlarda Çilbi tayfalarının ərkaslar-ərgeslər ilə həmvətənli olması, onların ana yurdunun qədim

Azərbaycanın şimal hissəsi olmaqla oradan cənuba köçləri Van, Urmiya gölləri ətrafında idi ki, bu da qədim Naxçıvanın-Naxər ölkəsinin əraziləri idi (158, s. 252; 159, s. 368-397 ). Bütün bu tarixi faktlara müqayisəli yanaşsaq çolların ərkasların-kas ərlərinin həmvətənlisi olması faktı ən azı m.ö. III minilliklə səsleşir. Onlar bu ərazilərdən şimala köç etmişlər və ola bilsin ki, altay türklərinin dil imkanları hesabına onlar **Çelkan-Çul** kağanı adlanmışlar.

Biz Çalxanqala adının ilkin quruluşuna diqqət etsək, addakı **u~a, k~x** səsəvəzlənmələri nəzərə alınmaqla oykonimi **Çul+kan qala** kimi hecalara böldükdə, adın **Çul** tayfa adı, **kan**–“məkan” qədim türk leksik vahidi və **qala** coğrafi ad göstəricisindən formalaşdığı ortaya çıxır. Bunlar nəzərə alındıqda isə, ad tam türk dilində “Çul məkanının qalası” mənasında izah olunur və biz bu izahı doğru hesab edirik.

Naxçıvan ərazisi makrooykonimlərinə diqqət etdikdə, biz aktiv fonda **Yuci** tayfaları ilə bağlı 3 etnooykonimlə, Şərur rayonu inzibati ərazisində Aşağı Yaycı, Yuxarı Yaycı, Culfa rayonu inzibati ərazisində isə bir Yaycı məntəqə adı ilə rastlaşırıq. Q.Qeybullayev bu tayfaları Əbülqazi Bahadır xana istinadən “**yaycı oğullarının**” adı ilə bağlamış (200 s. 67), A.Bağırov da bu fikirlə razılaşmışdır (94, s. 202). Biz də adın Yaycı-Yuci tayfaları ilə bağlı olduğunu təsdiq edirik və bir neçə tarixi faktı da əlavə etmək istərdik. Belə ki, M.H.Vəliyevin (Baharlı) yazılarında yaycılar skiflərin əcdadları olaraq türk tayfası kimi verilmiş, **Yaik** şəklində Ural çayının əski adı hesab edilmiş, onların Türkünstan, Ural ətrafında, sonrakı dövrlər Hindistan və Çin arasında məskunlaşdıqları göstərilmişdir (142, s. 31, 38). “Azərbaycan etnoqrafiyası” II cild kitabında isə, bu tayfa **yuyi-yuci** kimi skiflərin **axvat, katiar, traspi, paralat, sayqat, massaqi, alan, abaziç, aqafirz, bastrano** və s. tayfaları arasında qeyd edilməklə, onların Herodotun “Tarix” əsərində yeri aldığı göstərilmişdir (275). Skiflərin tarixi, dili və onların tayfa qrupları

haqqında Herodota istinadən geniş məlumat verən Z.Həsənov da bu mövzuya toxunur, lakin skiflərin tayfa adları içərisində bu adı göstərmir (125, s. 25-29). Bir sıra qaynaqlarda biz hun imperatoru Metenin Çinlə savaşı dayandırır m.ö. 177-ci ildə yucilərin dövlətini yıxması, onların Orta Asiyaya köçüb, m.ö. 166-cı ildə Makedoniyalı İsgəndərin Bəlxə qurduğu Yunan hakimiyyətinə son qoyması, m.ö. 155-145-ci illərdə İskit torpaqları Mavərənnəhrdə məskunlaşması məlumatlarına rast gəlirik. Roma qaynaqlarında isə “Serica” ölkəsindəki xalq “yüçilər” adlanır, burada kuşan və usunların yaycı-yucilərin bir qolu olduğu göstərilir (272). Digər bir mənbədə Yuci tayfalarının qolu olan kuşanların Yuci və usunlarla birgə qurduğu Kuşan çarlığı m.ö. I yüzilliyə aidliyi, Kuşan imperatoru Kucula Kadfizin öz hakimiyyətini eramızın I əsrində Yüecə qəbilələrinə qəbul etdirdiyi göstərilir (74, s. 669-670). Bu problemlə bağlı N.Piqulevskaya yucilərin oğuz yurdunda özünəməxsus yeri olduğu, Q.Qeybullayevdə isə, Yaycı türklərinin qədim Naxçıvan və onun əzəli torpaqları İrəvan xanlığı ərazilərində “gəlmə tayfalar” olduğunu yazır (200, s. 67). Əgər diqqət etsək, məlumatlar bir-birini təkzib edir. Bütün bunları nəzərə alaraq biz əlavə olaraq qırxa yaxın tədqiqat əsərinə, eləcə də mənbələrə müqayisəli nəzər saldıq. Biz N.N.Lisenko, B.Ögəl, L.P.Potopov, V.V.Radlov, İ.M.Dyakonov, V.B.Vinoqrodov, S.İ.Rudenko, N.A.Alekseyev kimi əcnəbi, eləcə də, Y.Yusifov, M.Seyidov, Mirfəti Zəkiyev, Bəxtiyar Tuncayın kimi türk alimlərinin tədqiqatlarında, “Ümumdünya Tarixi”, Dünya mifi və s. mənbələrdə yucilər haqqında daha geniş məlumatlarla qarşılaşırıq. Bu yazılarda Yuci tayfaları skiflərin əcdadları kimi göstərilərək, etrusk tayfaları daxilində olduqları, m.ö. I minilliyin əvvəllərində Skif-Yuci mədəniyyətinin Azərbaycan ərazisi mədəniyyəti ilə eyni olduğu, onların böyük güc kimi 188800 nəfərlik orduya sahiblikləri ortaya çıxır. Bununla bərabər Urartu çarı I Arrqıştinin m.ö. 781-760-ci illər Manna ərazisini işğal zamanı bu

ərazidə Yuci ölkəsini də işğal etdiyi göstərilir. Buradakı yazılarda iskit-skiflərin içərisində olan yuti-yucilərin ərazilərimizdə m.ö. II minilliyin sonlarından mövcud olması Yuci tayfalarının kimmerləri sıxışdıraraq, yerlərini tutub orada məskən saldıqları və onlarda ox yayın müqəddəs olduğu, bu inancın yakut, altay, xakas, tuvin, şor kimi bir çox türklərdə geniş yayılmış inancla bağlılığı tarixi faktlarla təsdiqlənir. Bu mif ətrafındakı tədqiqatlar əski türk inancına görə Umay ilahəsinin ox-yayının dünya ağacı Qayından düzəldildiyini, bu ağacın Umayla göydən gəldiyi və qam-şamanların irəlini görmək üçün icra olunan ayinlərində yaydan müqəddəs bir əşya kimi istifadə etdiklərini göstərir. Bununla yanaşı bu inancda olacağı xəbər verənlərə “yayçı” deyildiyi, yucilərin skif, kimmerlərdən xeyli əvvəl Azərbaycan və onun bir parçası Naxçıvan ərazilərində mövcud olub, As, Türk, Kas, Şu, Sak və digər qədim tayfalarımızla birgə m.ö. II minilliklərdə şimala doğru yayıldığı da xeyli tarixi faktlarla təsdiqlənir. Onların böyük güc kimi tarixi proseslərə təsirinin Çin qaynaqlarında yer alması, sonrakı yüzilliklərdə yuti-yuşi-yucilər “iskit-skif-oğuzlar” adı altında geriyə, öz ilkin yurdlarına dönməsi faktları da bu yazılarda yer almışdır. Mifik qaynaqlarda Kaci tanrı adının müasir dövrdə belə etnik qruplar olan gürcü və ermənilərə aid edilməsi tərəfimizdən faktlar əsasında təkzib edilmiş, bu adın türk dillərində *keyik-yeyik*, *yal (atda)-çal*, *kal*, *yetişkən-kitişkən* kimi sözlərindəki *кэy* səsvəslənməsi ilə Yauci-Yaycı türk tanrı adı olduğu, XIX əsrdə “Gürcüstan” və “Ermənistan” əraziləri olmadığı halda o ərazilərdə bu Yuci tanrısının göstərilməsinin siyasi oyun olduğunu da faktlar əsasında təkzib etmişik. XIX əsrdə fransızların məqsədli çəkdiyi xəritədə erməni və gürcü ərazisi qeydə alınmır. Onların bu dövrdə Azərbaycanın torpaqları daxilində kiçik etnik qrup olduqları faktlar əsasında tərəfimizdən sübut edilmiş, Yuci tayfalarının etnik mənsubiyyətcə türk olduğu yuxarıdakı bütün məlumatlar əsasında təsdiq olunmuşdur (159, s.387-403).



Bunun qədim Naxçıvan ərazisində canlı sübutları isə tarixi eramızdan II min il əvvələ gedən çoxsaylı Yayı tayfa adı ilə yaranmış Yayı etnooykonimlərinin olmasıdır. Bu adların tarixi qədimliyini sübut edən amillərdən biri də ərazinin qədim arxeoloji mədəniyyət nümunələridir. Yayı/Yuci tayfalarının bu qədimliyini İ.Ə.Novruzlu və V.B.Baxşəliyevin Aşağı Yayı nekropolundan aşkar etdikləri m.ö. III-I minilliyə aid maddi-mədəniyyət nümunələri də təsdiq edir (148, s. 83). Bütün bunlar isə Yayı tayfalarının ərazilərimizdə ən azı m.ö. III minillikdən mövcud olub, şimala doğru yayıldıqlarını bir daha sübut edir.

**Kollarla bağlı oykonimlər.** Öncə bir məsələni xüsusi olaraq qeyd edək ki, bəzi tədqiqatlarda bu tayfalar **Bolqar** tayfa qolu kimi verilsə də digər mənbələrdə onlar ayrıca tayfalar olmaqla əsasən **Koman** türkləri ilə bağlı tayfalar olaraq göstərilmişdir. Biz bu istiqamətdəki tədqiqatlarımızda mənbələri müqayisəli təhlil etməklə, onların ayrıca tayfa olduğunu qeyd etmişik. Bu baxımdan Naxçıvan makrotoponimik sistemində yer alan kollarla bağlı adların bir qismi bəzi bölgələrin toponimik sisteminin təhlilində tərəfimizdən araşdırılmış, aktiv fonda daxil olan **Kolanı** məntəqə adının “Anu tanrısının kolları”, **Kələki** məntəqə adının “Uca kollar” mənasında olduqlarına dair dil və tarixi faktlar göstərilmişdir (159, s. 403-411). Tədqiqatımızda yer alan Naxçıvan aktiv fondundakı **Külüs** məntəqə adının da, Azərbaycan toponimlərinə dair ensiklopedik lüğətdə faktlar göstərilmədən *kuful*, *kühül*, *kaha*, *mağara* mənalarında verilməsini, eləcə də V.Qriqoriev və A.Bağırovun adı Kəngər tayfalarının Salayçı qolu ilə izahının elmi əsası olmadığını (20, s. 31-33; 54, s. 306; 94, s. 155) sözün mənasının açılmadığına istinadən biz dil və tarixi faktlarla izahları təkzib edərək, adın “Zəkali kollar” mənasında olduğunu yazmışıq (159, s. 414-415).

Bu tayfa adı ilə bağlı Naxçıvan ərazisinin aktiv fonduna daxil olan adlardan biri də **Kültəpə** məntəqə adıdır. 1590 və 1728-ci

ilə aid mənbələrdə bu məntəqə adı Naxçıvan qəzası, Naxçıvan nahiyəsində 46 kənddən biri olaraq göstərilir (58, s. 165; 65, s. 25). Bəzi tədqiqatlarda guya ərazidə çoxlu təzək yandırıldığına görə adın Kültəpə olması fikrini təkzib edən A.Bağırov adın mənasının açıqlanmadığını göstərir (94, s. 154-155). Bizim fikrimizcə, burada Kol tayfa adına qoşulanda “təpə” sözü qədim türk dillərində işlənən ilkin **“tap”** sözünün sonradan təhrifini əks etdirən sözdür. Tayfa adından sonrakı **təpə** coğrafi ad göstəricisi ərazidə təsadüf edilmir. Sözdə **o~ü** və **a~ü** səsəvəzlənmələrinə istinadən onun ilk formada **tap** komponenti olduğunu düşünürük. Bu sözün isə, xeyli sayda əski türk dillərində “azad”, “hörmətli”, eyni zamanda “durmadan vuruşan”, “xidmət edən” mənalarında işləndiyini görürük (36, s. 533). Biz bu sözün qədim Kas tayfaları ilə bağlı Tiptakzi adında (207, s. 130), Midiyadakı onomastik vahidlərdən Tabay adında göstərilən mənanı saxladığı ilə rastlaşırıq (bax, 132, s. 102). Sözə qədim göytürklərin adlar sistemində Tabğac, Tüpüt, Tatabi, Xakas türklərində isə Tuba/Tapa tayfa adlarında da rast gəlirik (137, s. 98-108; 151, s. 17). Bütün bunları əsas götürərək, biz adın Kol tayfa adı və **tap** sözündən yaranmaqla, “Döyüşkən kollar” mənasında olduğuna əminik. Ərazidəki arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin m.ö. IV-III minilliklərə aidliyi də fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir.

### **Bulqar/Bolqar, Qıpçaq türkləri ilə bağlı etnooykonimlər.**

Naxçıvan ərazisinin makrotoponimik sistemində aktiv fonda biz **Bulqar/Bolqar**, eləcə də **Qıpçaq** və onlun qolları ilə bağlı bir qrup etnooykonimlərə də rast gəlirik. Maraqlı semantik quruluşa malik bu etnooykonimlərin formalaşmasında qədim türk dilinə aid söz və şəkilçilərlə yanaşı, inanc əlamətləri, eləcə də tayfa adları öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Qeyd edək ki, Bulqar tayfalarının **kuyyar** (**kubyar**), **çakar**, **kuruqır**, **kazan**, **oxsun**, **iskil** (**eskel**), **basil** (**barsil**) qollarından Naxçıvan ərazisində yalnız **basil** (**barsil**), **çakar**, **kuruqır**, **kazan** qolları ilə bağlı məntəqə adları qeydə alınır

ki, bunlardan da Qazan qolundan başqa digər üç qola aid etnooykonimlər passiv fonda daxildir. Biz Naxçıvan ərazisində aktiv fondada Qazan qolu ilə bağlı bir **Qazançı** məntəqə adına təsadüf edirik. Bolqarların bu tayfa qolunun daşdığı mənə da elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. **Kas+an** yazılışında Kas tayfa adı və **un/an**–“mənsubluq, məxsusluq” şəkilçisi ilə bu ad “Kaslara məxsus” mənasında izah olunur ki, biz bu tayfa qolunun kaslardan gəldiyini, onların varisləri olduğunu düşünürük. Ola bilsin ki, Kəngərlər Oğuz köməyə gəldiyi ki, qan tayfaları da sonralar Bilqar türk ittifaqına qoşulmuşlar. Adın mənasına gəldikdə isə, biz kaslardan danışarkən bu adın Kaşşu qədim türk tanrı adından yarandığını qeyd etmişik (158, s. 246-297). Bir çox tədqiqatlarda -çı müasir dövrlə bağlı şəkilçi kimi deyil “tayfa” mənasında leksik vahid olaraq da qəbul olunur (187, s. 97). Bu dil faktları nəzərə alınmaqla biz adı Qazan+çı yazılışında “Qazan tayfaları”, “Kaslara məxsus tayfa” kimi izah etmişik (159, s. 433-434).

Qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan makrotoponimik sisteminin aktiv fondunda biz **qıpçaq** türklərinə və onların Küçət, Çuğrak, Qaraberk, Tuk, Urus, Kuç qolları ilə bağlı etnooykonimlərlə də rastlaşırıq. Biz bu adlardan bir qisminin ayrı-ayrı tədqiqatlardakı izahlarını müqayisəli təhlil etməklə, sözlüklərə istinadən qədim dil və tarixi faktlar əsasında onların etimoloji izahlarını da vermişik. Bu yazılarda **Qaraçuq** məntəqə adının “Ulu saklar”, **Kükü** adının “Şanlı kuçlar”, **Xurs** adının “Şöhrətli uruslar” mənalarında olması elmi baxımdan əsaslandırılmışdır. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, istənilən tarixi proseslərdə, işğalçılıq məqsədi ilə baş verən siyasi hadisələrdə əsasən böyük güc olan məntəqələr dağıntılara, eləcə də ad dəyişikliklərinə məruz qalır. Siyasi hadisələrin mərkəzindən kənarda, ucqar ərazilərdə yerləşən Kükü və Xurs məntəqələri də bu siyasi proseslərdən bir qədər kənar olmuşdur və buna görə də, adlar mənbələrdə bir qədər sabit qalmışdır.

### **Peçeneq, Xəzər, Leg və Çor tükləri ilə bağlı oykonimlər.**

Qədim Naxçıvan ərazisinin oykonimik sistemində biz Peçeneq, Xəzər, Leg və Çor prototürk tayfa adı ilə bağlı bir qrup oykonimə təsadüf edirik. Onlardan bir qrupu passiv fonda aiddir. Günümüzdə isə makrooykonimlər içərisində biz aktiv fonda daxil olan peçeneqlərlə bağlı **Vələver** məntəqə adı ilə qarşılaşırıq. Bu ad B.Budaqov və Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında fars dilində “hündür yer”, A.Bağırovun tədqiqatlarında isə mənası bilinməyən ad olaraq göstərilmişdi (94, s. 200-201; 101, s. 110-112). Bizim fikrimizcə sözdə türk dillərinə xas olan **b≈v** və **a≈ə** səsəvəzlənmələri olmuş və ilkin variant olan **Bula+börü** yazılışından Vələver şəklinə düşmüşdür. Bula və Börü Peçeneq tayfaları arasında Bula Çoban və Börü Tolmaç adları ilə keçir (257, s. 91). Biz siyahıya alınmalarda adların bu cür kəskin dəyişikliklərə uğradığı ilə qarşılaşırıq (ətraflı bax, 58; 65). Bunlar nəzərə alınmaqla biz adın “Qurd Bula” şəklində peçeneq tayfası adından gəldiyini düşünürük. Bununla yanaşı aktiv fonda xəzərlərlə bağlı **Kəngərli** inzibati ərazi dairəsində **Qıvraq** məntəqə adına da təsadüf edirik. B.Budaqov, Q.Qeybullayev öz tədqiqatlarında bu məntəqə adını “yığcam, kiçik” mənalarında izah etmiş, “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində isə bu söz “kəngərlilərə məxsus mülk yeri” olaraq verilmişdir. Biz A.Bağırovun da tədqiqatlarında **Qıvraq** məntəqə adı Kəngər tayfalarına aid tayfa adı kimi göstərilmiş, lakin, hələlik mənasının açılmadığı qeyd edilmişdir (54, s. 155; 94, s. 158; 101, s. 86). Bizim fikrimizcə, ad Xəzər türklərinin Kabar tayfa adından yaranmış və burada yalnız **ɾəa**, **b≈v** səsəvəzlənmələri və **a=r** səslərinin yerdəyişməsi baş vermişdir. Bunlar nəzərə alındıqda ad ilkin formada Kab+ər+ak kimi komponentlərdən formalaşmaqla **ak**-“uca” sözü ilə məntəqə adı “Uca Kabər” mənasında izah olunur.

Burada biz leglərlə bağlı Culfa rayonu ərazisində yalnız **Ləkətağ** məntəqə adına, Çor türkləri ilə bağlı aktiv fonda isə Şəhur

rayonu ərazisində **Çərçiboğan** məntəqə adlarına rast gəlirik ki, bu ad həm də oğuzların Kayı boyuna aid türk tayfaları olaraq göstərilir (190, s. 135, 226 ).

Bu istiqamətdə geniş araşdırma aparan A.Bağırov doğru olaraq Ləkətağ adının tayfa adından gəldiyini elmi faktlarla əsaslandırıb, lakin Leg tayfa adını “Ləg” yazılışında tayfa olaraq təqdim etmişdir. Burada adın mənası “Ləg məkanı, dağı” kimi izah olunmuşdur (94, s. 161). Lakin biz xeyli sayda bu istiqamətdən olan mənbə məlumatlarında “Ləg” tayfa adına təsadüf etmirik. Qədim mənbələrdə m.ö. I minilliyin sonlarında peçeneqlərlə ittifaqda olan çor, aran, katak, gel, və s. türk tayfaları arasında biz **Leg** türklərini görürük və onlar qafqazdilli tayfalar kimi göstərilirlər (199, s. 72). Ləkətağ məntəqə adına gəldikdə isə biz adın ilkin variantda Lek+at+ak quruluşunda Lek tayfa adı, **at**-“məkan, yurd”, **ağ**-“uca” sözlərindən formalaşdığını, bu qədim türk sözləri ilə adın “Uca Leg məkanı” mənasında olduğunu düşünürük.

Bununla bərabər biz ərazidə aktiv fonda daxil olan Culfa rayonu inzibati ərazisi daxilində **Milaq** oykonimi ilə də rastlaşırıq. Mənbələrdə ad “düz arx”, “iti axan arx”, “Mil yerdə yerləşən kənd” mənalarda hidronimik və oronimik ad olaraq izah edilmişdir (101, s. 91). Bizim fikrimizcə ad türk dillərinə xas olan **a≈e**, **b≈m** və **g≈q** səsəvəzlənmələri nəzərə alınmaqla Bi+leg yazılışında olmuşdur. Burada Leg tayfa adı və **bi**- “bəy” qədim türk sözü nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Leg bəyləri” mənasında izah olunur. Biz qədim türklərin **kas+bi/pi**, **sil+bi**, **sub+bi**, **tata+bi**, **syant+bi** kimi tayfa adlarında da bu quruluşu müşahidə edirik.

**Çor** türkləri ilə bağlı arxiv materiallarında xeyli məlumat və məntəqə adları qeydə alınsa da biz, ərazidə yalnız **Çərçiboğan** məntəqə adını aktiv fondada görürük. Bir qrup tədqiqat əsərlərində ad “alverçi”, “xırdavatçı”, “carçı” və s. mənalarda izah olunmuşdur. Bütün bu izahları, eləcə də el arasındakı əfsanədə əmir Teymurun

carçısının boğulması ilə məntəqə adının “Carçıboğan” kimi adlanmaları A.Bağırov tərəfindən müqayisəli təhlil edilmiş, o, **çəri**-“qoşun böyüyü” sözünə əsaslanaraq adı “Qoşun tutan, qoşun boğan yer” mənasında izah etmişdir (94, s. 119-120). Bizim fikrimizcə ad **o~ə** və **g~ğ** səsəvzlənmələri nəzərə alınmaqla Çor+çı+bəg/bəy+an qədim türk söz və -an- “mənsubluq şəkilçisi” ilə formalaşmaqla (107, s. 251) “Çor bəyi tayfalarının yurdu” mənasında izah olunur və Çor tayfaları oğuzların Kayı qoluna da aid edilir. Biz Peçeneq türklərində Yazı Kapan, Avar hunlarda Tohan, Bayan, Talan adlarında da bu mənaya rast gəlirik (257, s. 91).

**Aral, Salçaq, Tuba tükləri ilə bağlı etnooykonimlər.** Naxçıvan ərazisinin aktiv fonduna daxil olan oykonimik sistemdə biz Aral, Salçaq, Tuba türk tayfa adından formalaşmış Yuxarı, aşağı Aralıq, Saltaq və Tivi oykonimləri ilə də qarşılaşırıq. Bu tayfalar tədqiqat materiallarında **aral, aralat, sal, salçaq, tubi/tuba** yazılışları ilə qeydə alınır və arallar monqol türkləri, salçaklar hun türkləri, tubilər isə, qədim türklər olaraq göstərilmiş, lakin mənalari açıqlanmamışdır (199, s. 54-56). Digər tədqiqatlarda isə **Aral** oykoniminin tarixi dövrlərdə sənədlərdəki yazılış formaları göstərilə də, bu tayfa ilə bağlı adların mənalari açıqlanmamışdır. Burada adın ərazidəki Aralıq nahiyyə adından yarandığı və “aralıqda yerləşən” məntəqə kimi izahları verilmişdir (94, s. 103-104; 127, s. 4). Lakin biz adın **Aral+uk** yazılışında olub, Aral türk tayfası və ok-“oğul” sözündən formalaşmaqla “Aral övladı” mənasında olduğu qənaətinə gəlirik (157, s. 196-200).

Biz Naxçıvan ərazisində **Salçaq** tayfa adı ilə bağlı Saltak makrooykoniminə rast gəlirik. Qeyd edək ki, bu tayfa mənbələrdə **salor, salqur** tayfaları ilə eyni kökə bağlı olub, hun tayfaları içərisində tarixi proseslərə qoşulduğu qeyd edilməklə, yenə də mənası açıqlanmamışdır (199, s. 56). Fikrimizcə, Naxçıvan ərazisi aktiv fonduna daxil olan Saltaq oykonimi Salçaq türk tayfası adı ilə

bağlı məntəqə adıdır. 1590-cı ilin məlumatlarında adı Əlinçə nahiyəsində Salitaq yazılışında göstərilir (58, s. 181). B.Budaqov, Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında ad “Sıldırım qayalı dağ” olaraq İlandağla bağlanmış, sonrakı tədqiqatlarında isə, Sal tayfa adı ilə izah edilmişdir (101 s. 21-27; 134, s. 12-14). N.Məmmədov da öz tədqiqatlarında adın İlandağ adından gəlməklə “Sal qayalı dağ” olduğunu yazmış (139, s. 22-24), A.Bağırov isə adı kəngərlərin Salayçı qolu adından gəldiyini bildirməklə, adı “Sal tayfası yaşayan yer, məskən, kənd, dağ” mənasında izah etmişdir (94, s. 182). Əgər bu etimoloji izahlara diqqət etsək, burada xalq etimologiyası ilə olan izahlar və göstərilən tayfa adı ilə təhlillər özünü tam doğrultmur. Belə ki, əgər Salayçı tayfa adı ilə Saltaq adlarına müqayisəli baxsaq adlar bir-biri ilə uyğun deyil. Salçak tayfa adı isə Saltaq sözündən yalnız –ç hərfi ilə fərqlənir. Biz ümumtürk, əsasən də Qazax, Qırğız, Türkmən dialektlərində və Azərbaycanın Qazax dialektində *düşmən-çişman-tuşman*, o cümlədən də *devrə-tevrə-çevrə* kimi sözlərdə **tç** səsəvəzlənməsini müşahidə edirik (46, s. 123, 130-133; 176, s. 82). Bu fonetik hadisə nəzərə alındıqda Saltaq-Salçaq yalnız bir hərfin səsəvəzlənməsidir və ad Salçaq tayfa adı ilə eynidir. Qeyd edək ki, Türkiyənin Artvin bölgəsindəki Şavşad ərazisinə aid şam meşəsində Saltuk mədəniyyəti deyilən ərazi var ki, burada qədim tikili qalıqları və yazılı daşlar mövcuddur. Bu hərflər müqayisədə əsasən qədim As əlifbasının hərflərini təkrarlayır. Bu isə **Salçaq** türk tayfalarının çox qədim dövrlərdə yaşadığını və **Saltaq** məntəqə adının bu addan gəldiyini sübut edir.

Ordubad inzibati ərazisində **Tubi/Tuba** tayfa adı ilə yaranmış **Tivi** məntəqə adına da təsadüf edirik. Qeyd etdiyimiz kimi bu tayfa V-VII əsrlə ərazilərimizdə qeydə alınan qədim türk tayfası olmuşdur (204, s. 143; 107, s. 192). Bu adla qədim Naxçıvan ərazisinin xeyli sayda passiv fond oykonomlərində, Tabamlı, Tabtan, Tapaçiq Karatub kimi adlarda öz izlərini qoymuşdur (ətraflı bax, 58,

s. 171, 175, 178). Tədqiqatlarda bu adın mənşəyinin bilinmədiyi göstərilir. Bizim fikrimizcə ad **u*̇*i**, **b*̇*v** səsəvzlənmələri ilə Tivi şəklində Tubi tayfa adını daşıyır.

**Kərki, Xalxal, Qarabağlı, Tənay tayfaları ilə bağlı oykonimlər.** Naxçıvan ərazisində aktiv fonda daxil olan tayfa adlı məntəqələrdən biri də **Kərki** tayfa adını daşıyan **Kərki** məntəqə adıdır. Sədərək rayonu inzibati ərazi dairəsinə daxil olan bu məntəqə Q.Qeybullayev, A.Bağırovun tədqiqatlarında yer almışdır. Bu tədqiqatlarda mənbə məlumatlarına istinadən Kərki tayfası doğru olaraq qıpçaqlarla bir ittifaqda olmaqla onların içərisində göstərilmiş və qazaxların bir qolunun da Kərkibaşlı olduğu tarixi faktlarla əsaslandırılmışdır (94, s. 151; 200, s. 72).

Bu qədim ərazinin aktiv fondunda yer almaqla Babək rayonu inzibati ərazisinə daxil olan **Xalxal** etnooykonimi də tayfa adlı məntəqələrdəndir. V.Miller öz yazılarında **Xalxal** tayfalarını və adı Cənub Azərbaycanda danışq dialekt forması kimi **xarzan vəkərinqan** dialektləri arasında irandilli dialekt olaraq göstərmişdir. Q.Qeybullayev isə bu tayfaların göstərilən məlumata istinadən, m.ö. IV əsr qərbi irandilli tayfalar hesab edir (199, s. 384, 388,392). Biz A.Bağırov öz yazılarında T.Hacıyev, M.Vəliyev, Q.Voroşil və digər tədqiqatçılar tərəfindən bu tayfanın xalxal-“oba, xırda yaşayış yeri”, “qışlaq”, “tövlə”, “dərviş”, “dilənçi” mənələrindəki izahlarını müqayisəli təhlil etmişdir. Lakin sonda müəllif, V.Qriqoriyevə istinadən onları türk Azərbaycan tayfası olub bu dildə danışdığını Kəngər tayfalarının bir qolu olduğunu faktlarla sübut etmişdir, bu tayfaları sak skiflər arasında göstərmişdir (94, s. 69-70). Qeyd edək ki, biz tarixi məlumatlarda da Naxçıvan ərazisində talış, fars tayfalarına təsadüf etmirik. Məntəqə adı etnooykonim olaraq birbaşa tayfa adını daşımaqla Xalxal adlanır.

Bu ərazidə toponimik sistemdə öz izlərini yaşıdan tayfalardan biri də **Qarabağlı** tayfalarıdır. Bu tayfa adı ilə bağlı



Qarabağlar məntəqə adı Naxçıvan aktiv fondunda Kəngərli rayonu inzibati ərazisi daxilində yer alır. Qədim mənbələrdə, eləcə də arxiv sənədlərində ad ilkin məlumatlarda Qarabağ, sonrakı sənədlərdə isə Qarabağlar kimi göstərilməklə xeyli tədqiqatlarda yer alır (58, s. 144, 166; 199, s. 108). Biz bu tayfa adı ilə bağlı mənbələrdə beş Qarabağlar məntəqə adlarına təsadüf edirik ki, bunlar B.Budaqov və Q.Qeybullayevin yazılarında geniş araşdırılmaqla “Qara bağ-böyük bağ” kimi izah edilmişdir (100, s. 135-138, 177-179). Bu istiqamətdə geniş araşdırma aparən A.Bağırov isə məntəqə adının A.Axundov, M.Seyidov, İ.Cəfərsöylü Ə.Fərzəli və b. tərəfindən verilmiş izahlarını müqayisəli təhlil edib, doğru olaraq adın Kəngərlərin bir qolu olan Qarabağlı tayfa adından gəldiyini göstərmişdir (94, s. 71-73). Qeyd edək ki, eyni qrupa-kəngərlərin bir qolu olan digər tayfa adına, **Qaraxanbəyli** tayfası adını daşıyan, Qaraxanbəyli məntəqə adına da Naxçıvan şəhər zonası makrotoponimik sistemində rast gəlirik. Mənbələrə müqayisəli diqqət etdikdə hər iki tayfa adının kəngərlərin qolu olduğu haqda məlumatlarla rastlaşırıq (54, s. 125). Bu adlar isə türk dili sözlərindən yaranmışdır.

Naxçıvan ərazisi makrotoponimik sistemində tayfa adlı etnooykonimlərləndən biri də **Tanay** tayfa adından gələn **Tənənəm** məntəqə adıdır. Tədqiqat əsərlərində bu məntəqə adı **Danequyu** adı ilə izah edilmişdir. Lakin A.Bağırov doğru olaraq bu izahın yanlış olduğunu, bu adın mənasının açıqlanmadığını göstərmişdir (54, s. 464; 94, s. 197). Bu baxımdan biz mənbələrə diqqət etdikdə burada **Tanay** tayfa adının mənbələrə **Tanay**, **Tan**, **Tanqut** yazılışları ilə düşməsi ilə rastlaşırıq. Bu adla bağlı Q.Qeybullayev öz yazılarında göstərir ki, Tab və Tanqutlar əsasən qurqan, kinqit, sunit, cəlair, uryat, onqur kimi monqol türkləri arasında tayfalar olmuşlar (199, s. 141, 315). Lakin biz Rəşidəddinin “Cəmi ət-təvarix” əsərində monqol Kitbuka Noyan xanın Tan tayfalarını qovduğunu görürük ki, burada onlar türk tayfalarıdır və monqolların içində deyil (25, s. 32).

Bununla bərabər mənbələrə diqqət etdikdə Tanqut tayfaları göytürk tayfaları arasında da yer alır, eləcə də Doqquz oğuz birliyində Tonqra adı ilə təqdim olunur ki, bunlar monqol türklərinə məxsus tayfalar deyil, ayrıca Ay inancında olan türk tayfalarından biridir (137, s. 98-108; 258, s. 17). Bu tarixi məlumatlara istinadən biz Tənənəm məntəqə adının Tan/Tanay türkləri ilə bağlı olmaqla Tan+an+əm şəklində **Tan** tayfa adı, **an**–“mənsubluq” şəkilçisi və **əm/am** “sadə xalq”, “xeyrə aparan yol” mənalarında əski türk dili leksik və qrammatik vahidlərindən yarandığını görürük (36, s. 41, 172). Bu faktlar nəzərə alınmaqla ad “Tanların sadə xalqı” mənasında bütövlükdə türk sözləri ilə izah olunmaqla etnooykonim kimi formalaşmışdır. Əsasən tayfa adları və bu adlarla yaranmış toponimlərə qoşulan bu şəkilçi “mənsubluq”, bəzən də “bənzətmə” mənalarını ifadə edir (107, s. 251). Peçeneqlərdə Yazı Kapan, Avar hunlarda Tohan, Bayan, Talan, (257, s. 91), qədim Mesopotamiyada və qıpçaqlarda Koman, Kuman kimi tayfa adlarında (199, s. 335), eləcə də Manna və Midiya toponimlərindən Qilzan, Urimzan kimi adlarda (207, s. 88) bu mənalar qorunur. Biz bu komponentə Şabran, Gilan, Kasan kimi onomastik vahidlərdə də rast gəlirik və bu adlarda da -an şəkilçisi mənsubluq ifadə etməklə yer, yurd kimi coğrafi ad göstəricilərini tələb edir.

**Ələkli, Xatay, Kuç, Vund tayfa adları ilə bağlı oykonimlər.** Qədim Naxçıvan makrotoponimik sistemində biz **Ələhi, Ələkli**-kimi iki oykonimə təsadüf edirik. Bu adlar Şərur və Ordubad inzibati ərazilərində qeyd edilməklə, tədqiqatlarda əvvəl peşə sənət və “mineral su” kimi izah olunmuş, sonda Ələkli tayfa adından gəldiyi vurğulanmışdır (94, s. 133; 101, s. 60). **Xətai** məntəqə adı isə Xatay tayfa adından yaranmışdır. Mənbələrdə bu tayfa Uyğur türkləri arasında, Amu dərya, Sır dərya hövzəsində, eləcə də qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazilərində geniş yayılmış qədim türk tayfaları kimi göstərilir. Şah İsmayıl Xətayi adındakı **Xətai** sözü

də bununla bağlı olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, qədim zamanlarda Lənkəran Urmiya ərazilərində Xatay (Katai) adlı ari-slavyan imperiyası olmuş, Qızılbaş hökmdarı Şah İsmayıl Xətai də təxəllüsünü məhz həmin imperiyanın adından götürmüşdür. Qotlarla-maşağalıların ulu babaları massagetlər və kadusilərlə bağlı olan Xatay İmperiyası nağıllar ölkəsi adlanmış, Xatay əhalisi dilinin qədim skif dili olduğu göstərilmişdir (273).

Bəzi mənbələrə diqqət etsək, burada Xataylar Oğuz tayfaları kimi verilir, onların Karqın/Kargın, Qarxun-Daşqın adlarında boyları mövcuddur, Hələbdə Xatay bölgəsi var və burada Kargün boyları da yaşayır. Azərbaycandakı Qarxun kəndləri bu boyun adındandır (274). Türk dasatanlarında isə belə bir məlumat var ki, “Xatayın o biri tərəfində, dənizin sahilində keçilməz dağlarda çoxlu ellər vardı. Onların hökmdarlarının adı İt-Barak xan idi. (Oğuz xan) onun üstünə müharibə ilə getdi. Onlar döyüşdülər, İt-Barak xan qalib çıxdı...” (5, s. 56). Bu faktları əsa götürdükdə rəda Xatay ayrıca bir el kimi mövcuddur və bu el Xatay tayfa adını daşıyır. Biz yuxarıda göstərilən faktlara istinadən Xətai məntəqə adının da bu tayfa adından gəldiyinə əminik.

Qədim Naxçıvan makrotoponimik sistemində biz Kiçikoba məntəqə adı ilə də rastlaşırıq. Tədqiqatlarda Kiçikoba adı “kiçik kənd, oba” kimi izah olunur (94, s. 49). Q.Qeybulayev öz yazılarında mənbələrə istinadən Qıpçaq türk tayfalarının **tuk**, **urus**, **kuç** adında qollarının olduğunu göstərir (199, s. 123, 141). Biz də bu oykonimin **u**əi səsəvəzlənməsi ilə bu tayfa adından yarandığını düşünürük. Belə ki, Kuç tayfa adına qoşulan **ik/uk/ok** komponenti qədim türklərdə “oğul, varis” mənalarında işlənmişdir. Bizim fikrimizcə bu ad “Kuç oğlu varisi” mənasında bu tayfa adından yaranmışdır.

Ərazi makrotoponimlərində biz Bulqar türklərinin bir qolu **Vund** tayfa adından yaranmış Ordubad inzibati ərazisi daxilində **Vənənd** oykonimi ilə də qarşılaşırıq. A. Bağırrov bu istiqamətdə

K.N.Smirnov, Q.Qeybullayev, S.Əlyarovun tarixi faktlara müraciətlə adın Bulqar türk tayfalarına məxsus Vund/Vənd tayfa adından gəlməsi fikrini doğru olaraq təsdiq etmiş, bu adların mənbələrdə digər ərazilərdə də yayımı məsələlərinə toxunmuşdur (94, s. 88-89).

Qeyd edək ki, N.A.Baskakovun yazılarında bu tayfaların tarixi, onların m.ö. II minillikdə tarixdəki yeri, Xəzər tayfaları ilə birliyinə dair faktlar qeyd edilmiş, vundların bəzən rus və erməni tayfaları kimi göstərilməsinin elmi əsası olmadığı qeyd edilmişdir (190, s. 226; 191, s. 135). Bu faktlar nəzərə alınmaqla biz tədqiqatlardakı fikirlərlə razılaşmaqla Vənənd adının Bolqar türklərinin Vənd tayfa adından gəldiyini təsdiq edirik.

## **2 Antroponim, hidronim və oronimlərdən yaranmış oykonimlər.**

Tədqiqatlardan da bəlli olduğu kimi tayfa adlarından bərabər oykonimik adların yaranmasında ikinci əsas yeri şəxs adları-antroponimlər almışdır. Naxçıvan ərazisinin aktiv fonduna daxil olan toponimik sistemdəki makrooykonimlərin bir qrupuna müqayisəli yanaşdıqda onlar müxtəlif formalaşma tiplərini özündə birləşdirir. Bura antroponimik-şəxs adlarından, hidronimik-su hövzə adları, oronimik-dağ, qala, düz və s. adlardan, eləcə də qədim türk mifiki inanc quruluşunda formalaşmış oykonimləri aid etmək olar. Bu adların yaranış formasına diqqət etdikdə, burada da elmi baxımdan əhəmiyyətli formalaşma üslubları ilə qarşılaşırıq ki, onlara da diqqət etməyi elmi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik.

Naxçıvan ərazisi aktiv fonduna daxil olan oykonimlər içərisində biz xeyli sayda şəxs adları-antroponimlərdən formalaşmış makrooykonimlə qarşılaşırıq. Bu adlar sisteminə Aliabad, Sabirkənd, Şəhriyar, Boyəhməd, Camaldın, Mahmudoba, Şıxmahmud, Xəlilli, Axaməd, Nəzərabad, Gülşəhabad, Kərimbəyli, Axaməd, Nəcəfəli dizə, Məmmədrza Dizə, Sərxanlı, Kalbaoruc dizə, Nəqşinərgiz, Məmmədsabir, Babək, Mahmudkənd, Qarahəsənli, Heydərabad,

İbadulla, Kərimbəyli, Babəki, Cəlilkənd, Həməzəli, Zeynəddin kimi məntəqə adlarını misal göstərmək olar. Diqqət etsək, bu adlar Sabir, Şəhriyar, Əhməd, Camal, Ali, Mahmud, Mahmud, Xəlil, Nəzər, Gülşən, Kərim, Nəcəfəli, Məmmədrza, Oruc, Nərgiz, Məmmədsabir, Sərxanlı, Mahmud, Qarahəsən, Axaməd, Heydərabad, İbadulla, Kərim, Babək, Cəlil, Həməzə kimi şəxs adlarını daşıyır. Bu adların formalaşmasında isə **kənd**, **oba** kimi coğrafi ad-nomen göstəriciləri, **bəy** və **xan** titulları, **şeyx** və **kərbəlayı** dini titullar, **boy/soy** sözləri, **nəqş-naxış** sözü, eləcə də qədim türk dilində olanı **tin**-“düz” sözü, **abad/bat**-“ölkə, yurd”, **qara**- “böyük, ulu” və s. sözlər, eləcə də **-li** mənsubluq şəkilçisi iştirak etmişdir.

**Bbək** rayonu inzibati ərazi dairəsində biz makrooykonimik sistemdə aktiv fonda daxil olan **Zeynəddin** məntəqə adı ilə də rastlaşırıq. Qədim mənbələrdə təsadüf edilməyən, yalnız 1728-ci ilin arxiv sənədləri və digər məlumatlarda qeyd alınan bu ad şəxs adı-antroponimik ad olaraq qeyd edilməklə, Sufi təriqətindən olan bir şəxsin adı ilə bağlı olduğu göstərilir (ətraflı bax, 94 s. 203). Əgər antroponimik adlara diqqət etsək, burada həm də **dizə** sözü adların bir qisminin formalaşmasında iştirak edir. Tədqiqatlarda bu söz “qala”, “kənd” kimi verilsə də (yenə orada s. 50-51), biz yuxarıda da qeyd etdik ki, qədim mənbələrdə bu sözə ayrıca **Disak** yazılışına rast gəlirik ki, bu məntəqə adı türk dilində “Saklar tikən” mənasındadır. Mənbələr bu ərazidə qədim sak türklərinin sıx şəkildə məskun olduğunu göstərir. Bu Naxçıvan ərazisindəki qədim türk yazılı daşları saxlanılan Qızıl vəngdən tapılan Sak türk mədəniyyətinə dair xeyli sayda arxeoloji nümunələrlə də təsdiq olunur (bax, 141, s. 17-18). Fikrimizcə, İslam dini qəbul edildikdən sonra bu söz “dizə” şəklində təhrif edilmiş və əsasən **şeyx** və **kərbəlayı** dini titulları daşıyan, eləcə də ərəb-fars adlarını götürən şəxslər bu kənd adlarını və sözü farslaşdırmışlar. Kərimbəyli dizə, Nəcəfəli dizə, Məmmədrza Dizə, Kalbaoruc dizə kimi adlar buna misal ola bilər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **Bütöv Azərbaycan (Şimal, Cənub, Qərb) ərazilərində ən qədim daş yazılar saxlanın yer Vənglər adlanırdı və bunlar türk ərazilərində də Vəngü taş-Bəngü taş-yazılı daş məbədləri kimi tanınırdı. Rus siyasəti ilə Azərbaycan ərazisində daş yazılı abidələr Vəng adlanmaqla ermənilərə verildi və bu yazılar ərazilərimizdən 1890, 1950-70-ci illər Matanadaran məbədinə daşındı** (-F.R. şəxsi müşahidə və eşitdiklərimiz).

Onu da qeyd edək ki, Matanadaran qədim Mitən türkləri ilə bağlı məbəddir və ermənilər bu tarixə də sahib çıxmışlar. Bir vaxt **Azərbaycan Şimal və Cənuba bölündükdə Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanasında saxlanılan əlyazmalar Matanadaran və Tiflisdə gürcülərə məxsus kitabxanalara daşınmaqla orada saxlanılır. Fars və ermənilər burada Nizami Gəncəviyə aid 5 min beytlik Azərbaycan dilində olan şerləri öz dillərinə çevirərək dünya ictimaiyyətinə fars və erməni adlarında təqdim edirlər** (Altay türkü Murad Acinin şəxsi müşahidəsi və Gəmiqayda dedikləri-F.R.)

**Hidronimik adlardan formalaşmış oykonimlər** qrupu da özündə xeyli sayda makrooykonimləri birləşdirir. Naxçıvan məntəqə adları-oykonimlərinin bir qrupunun formalaşmasında biz hidronimik nomen-ad göstəriciləri ilə qarşılaşırıq. Ərazidə bu cür əlamətlər aktiv fonda daxil olan **Ağbulaq, Arpaçay, Çəsməbasar, Gilançay, Nursu, Şahbulaq** Aşağı və Yuxarı **Daşarx** kimi hidrooykonimlərdə müşahidə olunur. Əgər adlara diqqət etsək, burada **çay, bulaq, çəsmə, su, arx** kimi hidronimik ad göstəriciləri adları **Ağ+bulaq-**“Uca bulaq”, **Ar+pa+çay-**“Bəy ərլərin çayı”, **Çəsmə+basar-**“Çəsmələr basdığı yer”, “Sulaq yer”, **Gilançay-**“Gəllərin çayı”, **Nur+su-**“İşıqlı su”, “İşıqsaçan su”, **Şah+bulaq-**“Bulaqların şahı” və ya “Ucada yerləşən bulaq”, **Daşarx-**“Daşdan düzəldilmiş arx” mənalarında izah edir. Burada biz müasir leksikonumuza aid sözlərleksik vahidlərlə də qarşılaşırıq. **Gil+an+çay-**“Gəllərə məxsus çay”

məntəqə adı isə həm **Gel** tayfa adı həm də **çay** hidronimik nomenlə etnohidronimik oykonim quruluşunda özünü təqdim edir. Burada qədim dövr tayfa adı və şəkilçi ilə formalaşma əsas yer alır. Əgər müasir sözlərimizə istinad etsək, adların son dövr yarandığı görünməkdədir. Lakin biz bu adların qədim bir dövrə aid olduğuna əminik. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir “Ağsakal” sözünün yaranmasında biz **Ağ+sa+kal** quruluş formasını izləyirik ki, burada **ağ**–“uca”, **sa**–“zəka”, **kal**–“ulu” qədim türk sözləridir və sözü “Ulu uca zəka” mənasında izah edir. Adları formalaşdıran bu kimi qədim türk dili vahidləri m.ö. VI-I minilliklər çarlıq və dövlətlərimizin istər coğrafi adlarında istərsə də çar, sərkərdə və digər şəxs adlarımızda geniş işlənmişdir (158, s. 452-478; 159, s. 510-524). Fikrimizin doğruluğunu bu məntəqələrin ərazilərindən son dövrlər aşkarlanan xeyli sayda arxeoloji nümunələrin qədim dövrlərlə səsleşən tarixi də sübut edir (ətraflı bax, 92).

**Oronimik adlardan yaranmış oykonimlər** digər makrooykonimlərdən özünəməxsus quruluş formaları ilə fərqlənir. Biz bu kimi toponimik sistemdəki oykonimlərin formalaşması zamanı onlarda “dağ”, “dərə”, “təpə”, “düz”, “qala”, “vadi” və s. oronimik leksik vahidlərin iştirakını görürük. Relyef quruluşlu bu formada yaranmış adların Naxçıvan oykonimlər sistemində yer alması toponimik sistemin formalaşma yollarından biridir. Naxçıvan ərazisi makrooykonimlər sistemində bu oronimlər əsasında müşahidə olunan **Oğlanqala, Böyükdüz, Qaraqala, Göydərə** kimi məntəqə adları daşıdıqları öz mənə çalarları və quruluş formaları ilə biribirindən fərqlənir. Əgər diqqət etsək, Göydərə oykonimi əsasən “dərə” oronimik coğrafi ad –nomen göstəricisi “göy” sifət sözləri ilə məntəqə adına-oykonimə çevrilmişdir. Oğlanqala, (əvvəlki adı Əznəberd), Qaraqala oykonimlərində isə “qala” oronimik coğrafi ad-nomen göstəriciləri yer almaqla, “oğlan” isim və “qara” sifət nitq hissələrinin iştirakı ilə, bu dalar oykonim kimi formalaşmışlar.

Qeyd edək ki, mənbələrdə Oğlanqala adının ilkin **Əznəberd** yazılışındakı **As** tayfa adı **na**–“verdi bağışladı”, **berd/t** isə “qala” mənasında qədim türk sözləridir. Bu sözə ermənilər sahib çıxmağa çalışırlar. Onlar İrəvan xanlığı ərazilərimizdəki adları dəyişdirmiş, Aşağı Ağcaqala-Vazmaberd, Aşağı Qanlıca-Vağramaberd, Daşqala-Karaberd kimi adlarda bu türk sözünü işlətməklə onu erməni dilinə aid etmişlər (72, s. 9). Söz “qala” mənasında areal türk dillərində geniş işlənməklə sonralar eyni mənada türklər tərəfindən assimilyasiya olunan ermənilərin də dilinə adlamış (-F.R.). Bunu mənbələr də təsdiq edir. Biz Yunan tarixçisi Herodotun məlumatlarında hələ m.ö. VIII əsrdə Midiyada Badır/**Bard**, **Partagen** tayfalarının adlarını, bu adda antroponimin də olduğunu görürük (19, IV 167; VII 77; 207, s. 148). Eranın I-II əsrlərində Peçeneq türklərində **Bartolmat** tayfa adı da bu komponentdən yaranmışdır (257, s. 91). XIII əsr Azərbaycan adlar sistemində Gəncəli Kirakos qədim türk mifini yaşadan Xanberd–“tanrı qalası”, Anuberd–“Anu qalası”, eləcə də Aranberd–“Ərən qalası” toponimlərinin adını göstərir (15, s. 342, 348). Bu gün Bərd+ə adı da “Uca qala” mənasındadır. Biz XIX əsrdə İrəvan xanlığı ərazisində As türklərinin adını daşıyan və əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Bart+az məntəqə adı ilə rastlaşırıq və bu “As qalası” mənasındadır. Bütün bunlar isə **berd**-qala sözünün erməni dili ilə heç bir bağlılığı olmadığını, sözün qədim Azərbaycan türk dilindən erməni dilinə adladığını və qədim türk sözü olduğunu bir daha təsdiq edir.

## 5. Müxtəlif forma quruluşlu oykonimlər.

Naxçıvan ərazisi makrotoponimik sistemində bir qrup məntəqə adları-oykonimlər müxtəlif mənalarda formalaşmışlar. Biz **Şərrur** inzibati ərazi dairəsində **Dərvişlər** məntəqə adı ilə də rastlaşırıq. Dərvişlər məntəqə adı bildiyimiz kimi sufi-hürufi dini təriqətində yer alan, bu təriqətin təbliği ilə məşğul olan şəxslərin



titulu idi və biz bu adın da sufi inancı ilə bağlı olduğunu düşünürük. Bu haqda eyni fikirlərə və bu adla bağlı izahlara biz digər tədqiqatlarda da rast gəlirik (54, s. 195; 94, s. 130).

Naxçıvan makrotoponimik sistemində bu tipli müxtəlif mənalı makrooykonimlərə biz **Ordubad** inzibati ərazi dairəsində də rast gəlirik. İlk öncə Ordubad şəhəri-polisonim adının yaranmasına diqqət edək. Bu adı geniş araşdıran A.Bağırov onun xalq etimologiyasında “ordu yerləşən yer”, A.Həsənov, Q.Qeybullayevin araşdırmalarında yarı türk, yarı fars dilində “ordunun abad yeri”, T.Əhmədov, Ə.Fərəcovun yazılarında “xan qərargahı”, “düşərgə yeri” izahlarına toxunmuşdur. O, burada adın həm də N.Nəbiyevdə “ordu tikən”, Ə.Fərzəlidə Atropat-“od yeri” mənalı izahlarına toxunmaqla sonda adı “Bahadırlar xanın sarayı”, mənasında izah etmişdir (94, s. 176-177).

Bütün bunlarla yanaşı bir neçə tarixi fakta da diqqət etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Bizim fikrimizcə ad **Urdubat** yazılışında olmaqla, **Urdu-** “tikildi”, “quruldu”, **bat-**“ölkə” sözündən yaranmış və adın tarixi Nuh tufanı dövrünə söykənməkdədir. Bunu əsaslandıran faktlara diqqət edək. Qədim türk Kül Tigin abidəsi yazılarında (2-3-cü sıralarında) biz “**Az budun uruk urdu budun erdi**” ifadəsi ilə rastlaşırıq (56, s. 20). Əgər bu cümləni türk dili sözlükləri ilə müqayisədə tərcümə etsək o “As xalqı yurd qurdu, Vətən oldu” mənasında açıqlanır. Burada **urdu-**“qurdu”, **bat** komponenti isə **bat/mat** yazılışlarında m.ö. IV minillikdə Assur, Hett, Axxiyava yazılarında “**Matu Naxru**”, “**Matu Lulu**” kimi “Naxər ölkəsi, Lulu ölkəsi” mənalarında işlənirdi (228, s. 21-29; 239, s. 84). Bunları əsas götürsək, ad “Tikilərək qurulmuş yurd” mənasındadır. Qeyd edək ki, son dövrlər Ordubad şəhərində bir zamanlar “Urbat” adda bayram da keçirildiyi, sovetlər dövrü onun qadağan olunduğu məlumatları ilə də rastlaşırıq və bu haqda Şaban müəllim (1922 təv.) geniş məlumat verdi. Ekspedisiya zamanı

Sadıqov Hüseyn Səttar oğlu (1927 təv.) da bu fikirləri təkrarladı, Ordubad şəhər muzeyinin direktoru Bağirov Vilayət Nəriman oğlu isə Yəhudi xəritəsində bu şəhər adının Urbat olduğunu da qeyd etdi. Bunlarla yanaşı şumer yazılarına da diqqət etsək, burada “**uruk urdu**” ifadəsi “şəhər qurdu” mənasındadır (131, s. 41). Biz bu şəhərin m.ö. **Urbat** adı ilə salınmaqla Nuh tufanından sonra ilk tikili olduğunu düşünürük və ərəzi ətrafındakı qədim tikinti qalıqları eləcə də İ.Flavinin Naxçıvanı “Nuhun saldıdığı ilk şəhər” kimi göstərməsi də (159, s. 57, 93; 257, s. 14) fikrimizin doğruluğunu sübut edir. Ordubad bölgəsi makrooykonimlərindən **Behrud** adı da quruluş formasına görə maraq doğurur. A.Bağirov bu adın xal etimologiyasında “Barlı yurd” mənasını, onun fars dilində “yaxşı sulu çay” kimi izahlarına toxunmuş, sonda ərəb və fars sözləri ilə “Yaxşı, sağlam saf su” kimi izah etmişdir (94, s. 110-111). Biz adın qədim türk dilində **kəh** fonetik səsvəzlənməsi nəzərə alınmaqla **Bek/bək/bəy** sözü və **urut**- “qurulmuş yurd” mənasında qədim türk sözündən (40, s. 164) “Qurulmuş bəy yurdu” mənasında olduğunu düşünürük. Ümumtürk coğrafi adlarında bu tip **Bakan**-“Bəyin məkanı”, **Baksan**-“Şöhrətli bəy”, **Bekabad**-“Bəy yurdu” kimi yüzlərlə məntəqə və şəhər adları da bu mənaya uyğun gələn adlardır (59, s. 28, 34, 58-59). Biz bu adın “Qurulmuş bəy yurdu” mənasında türk dilində olduğunu düşünürük.

**Naxçıvan şəhər** zonası daxilində qeydə alınan **Hacınıyyət** məntəqə adı da quruluş formasına görə maraq doğurur. Əgər ada diqqət etsək, burada “Hacı” dini titul, “niyyət” isə dilimizdə ümumişlək söz olmaqla “arzu, istək” kimi sözlərlə eynimənalılıq-sinonimlik xarakteri daşımaqla “Hacı arzusunda olan” mənə daşıyır və biz bu adın antroponim olduğunu düşünürük və yenidən də tədqiq olunması ehtimal oluna bilər.

Muxtar Respublikanın **Şərrur** inzibati ərəzi dairəsində Qışlaqabbas və “yuxarı”, “aşağı”, “qızıl”, “güney” ad göstəriciləri ilə

**Şahbuz** inzibati ərazisindəki dörd Qışlaq kənd adı ilə də qarşılaşırıq. Tədqiqat və əski mənbələrdə qışlaq sözü əsasən “qışı keçirmək üçün oba, yurd, kənd” mənalarda işlənməklə, antroponimik və oykonimik adlarla (Fazil, İmamqulu, Pirverdi, Ərəfsə, Qızılca, Marağa və s.) birgə qeyd edilir. 1590-cı ilin sənədlərində bu adlardan Taqtaq, sonralar Yuxarı Qışlaq, Yuxarı Remeşin (Hürmeşin) Güney Qışlaq, Aşağı Remeşin isə Qızıl Qışlaq kimi adlandırılmışdır (58, s. 166-168; 65, s. 28-30, 111, 328-329). Əgər bu istiqamətdəki tədqiqatlara diqqət etsək, bu kəndlərdə Kəngər tayfa qolları məskun olmuş, birinci Taqtaq-Yuxarı Qışlaq adı isə ilkin yazılışa əsasən Sak tayfa adı ilə izah olunmuşdur (94, s. 54-57). Biz yuxarıda öz tədqiqatlarımızda Yuxarı Remeşin (Hürmeşin), Aşağı Remeşin adlarının Hürü tayfa adından -“Şan-şöhrətli hürilər-Hürülər” mənasında yarandığını qeyd etdik. Buradakı Qışlaqabbas adı isə şəxs adı-antroponimik addan yaranmışdır. Ümumiyyətlə biz bu adların müasir dilimizdəki “qışlaq” sözü ilə heç bir əlaqəsi olmadığını düşünürük. Belə ki, əgər “yaylaq, qışlaq” adları əhalinin yay və qış fəsilləri ilə bağlı yaşayış yeri kimi qəbul edilərsə, türk tayfalarının demək olar ki, bütün kəndlərində təbiətlə bağlı bu köçlər mövcud olmuşdur. O zaman bütün adlar bu cür adlara bilərdi. Biz adların ilkin variantda Kas türk tayfası adından Kas+il+ak şəklində olduğunu sonralar isə təhrif olunaraq bu şəkllə düşdüynü düşünürük. Fikrimizcə ad Kas tayfa adı, **il/el**-“yurd, el, bölgə”, **ak**-“uca” sözlərindən yaranmaqla “Uca Kas eli” mənasındadır. Əgər diqqət etsək, adlar ilk yaranışda Hürmeşim, Taqtaq, Kamlı (Qam/Maq-Şaman-F.R.) yazılışlarında olmuşdur. Ola bilsin ki, sonrakı dövrlər bu ərazilər o dövr varlı təbəqələr arasında bölünməklə qışlaq yerinə çevrilmişdir.

Bütün bununla bərabər Naxçıvan ərazisi makrotoponimik sistemində bir qrup məntəqə adları-oykonimlərin formalaşmasında biz qədim türk mifik inancının da izləri ilə rastlaşırıq. Bu cür adların

etimoloji izahları da fikrimizcə elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onların da formalaşma və məna çalarlarına diqqət etmək istərdik.

**Mifoloji adlarla bağlı makrooykonimlər.** Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Naxçıvan ərazisi oykonimik sistemində biz xeyli sayda qədim türk mifi ilə bağlı adlara da təsadüf edirik ki, bu bir daha Naxçıvan ərazisinin ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir. Bu gün aktiv fondun makrooykonimlər sisteminə nəzər saldıqda, burada biz m.ö. VI-I minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş prototürklərin inanclarında yer alan, qədim türk mifik **An/Anu/Ana, Kiur, Şar** tanrı adları və **Böri**-Qurd mifik inancı ilə qarşılaşırıq (73, s. 316, 379, 448, 457, 515; 182, s. 304-305). Bu adlar içərisində m.ö. V-IV və III-I minilliklərlə bağlı qədim türk tanrı adların o dövr yazılarında yer aldığına rast gəlirik ki, onlar şumerlərdə Asallaxu, Ana, Kiur (ıldırım allahı), En-Komi və s. tanrı adlarında təkrarlanır (60, s. 75, 109, 112, 434). Qədim qaynaqlara diqqət etdikdə, biz bu tanrı adlarına həm prototürklərin mifində, həm də qədim şumer türklərinin dövlət qurumundakı mifik inanclarında təkrarını izləyirik ki, burada yalnız bir səsartımı və ya əvəzlənməni müşahidə edirik. Bu tanrılar istər türklərin inancında, istərsə də şumerlərin mifik dünyagörüşlərində müxtəlif hüquqlar daşıyan tanrılar olmaqla insanlara, təbiətdəki dörd ünsürə-su, od, torpaq, havaya xidmət etməklə onları insanlarla vəhdətdə təmsil edirlər.

Qeyd edək ki, bu tanrı adlarının xeyli hissəsi müəyyən türk dialektlərinə xas səsəvəzlənmə fərqləri ilə Naxçıvan toponimik sistemində də təkrarlanırlar. Məlumatlara diqqət etsək, antik müəlliflərin əsərlərində, qədim qaynaqlarda, yazılı mənbələrdə də bu adlar mövcud dil imkanları hesabına cüzi dəyişikliklərlə verilmişdir ki, bunlardan biri **An/Anu** tanrı adıdır. Ordubad inzibati ərazisi daxilində **Anabat** məntəqə adı bu miflə bağlı olan addır. Biz yuxarıda da **bat/mat** sözünün m.ö. minilliklərdə türk tayfa adı ilə

“ölkə” mənasında işləndiyini qeyd etdik. Bu ad “Anunun məkanı” mənasında türk mifik təfəkküründən yaranmış addır. **Anu** qədim türklərdə yaradan tanrıdır və ümumtürklərdəki “Ana” sözü “Kiçik yaradan” mənasında bu qədim mifik inancı özündə daşımaqdadır. Bu tanrı adına diqqət etsək, bu gün də Altay türklərinin inanclarında **Anu** yazılışlı ilahə-yaradan tanrı ilə rastlaşırıq. Eyni mifik inanc Yakut türklərində **An Darxan xatun** kimi yaradan tanrıdır. Onun adı eyni mifik təfəkkürləri təkrarlayan, **Bayanay** adı ilə buryat, monqol türk miflərində də yer alır. Burada o, qadın kimi yaradan Tanrı olaraq mifik inancı özündə cəmləşdirir (60, s. 75, 594). Bu ərazidə digər bir **Anaqut** məntəqə adı da bu miflə bağlı olaraq qədim türk dilindəki **qut**-“qüvvə” sözü ilə “Qüvvətli An/Anu” mənasını daşıyır (158, s. 466). Qeyd edək ki, bu ad 1590-cı ilin məlumatlarında **Taanaqirt** yazılışında keçmişdir (58, s. 179). Əgər bu variantda adı ilkin birhecalı söz quruluşlarına istinadən Ta+An+aq+irt kimi hissələrə ayırsaq, burada **ta/tu**-“tanrının qərarı ilə”, “tikmək”, **An** tanrı adı, **aq**-“uca”, **irt/urt**-“qurulu yurt”, “saray” mənalarında qədim türk sözləridir (40, s. 138, 164, 173; 107, s. 105; 132, s. 92). Bu sözləri əsas götürsək, ad “An tanrısının qurduğu yurd, saray” mənasında izah olunur. Hər iki yazılışda ad qədim türk sözləri hesabına yaranmış addır.

Ordubad rayonunda Anu tanrı adı ilə formalaşmış digər iki **Əndəmiç** kənd adına təsadüf edirik ki, onlar “aşağı”, “yuxarı” coğrafi ad göstəriciləri ilə 1590-cı ilin məlumatlarında qeydə alınır (58, s. 179). Adlar tədqiqatlarda “naməlum toponim” kimi göstərilirlər (94, s. 134-135). Əgər adlarda **An+tam+is** quruluşunu izləsək, burada **An** tanrı adı, **dam/tam** qədim türk dillərində “ev”, **iç**-sözü isə “ic, daxil” mənalarındadır (36, s. 201, 529). Bu sözlər məntəqə adını “An tanrısı evinin içi” mənasında izah edir. Bu tanrı mifi ilə bağlı Culfa inzibati ərazisi daxilində biz **Bənəniyar** adı ilə də qarşılaşırıq. Ad hecəvi quruluşunda **Ban+An+yar** şəklində görünür.

Burada **ban**-“uca”, **An** tanrı adı **yar/sır**- “ışığ” mənasındadır. Biz yar/sır-“ışığ”, **ban**-“uca” sözlərinə bir çox qədim yazılı dastanlarımız və bədii əsərlərimizdə, tədqiqat əsərləri və sözlüklərdə rast gəlirik (16, s. 20, 63; 172, s. 54). Bunlar nəzərə alınmaqla məntəqə adı “İşıqlı uca An/Anu tanrısı” mənasında izah olunur. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, An/Anu tanrı mifi qədim Azərbaycan şamanizm inancında, Əhmənilər, Sasanilər Anuşirvan dövr inancda **Anu** kimi, Şumer, Akkad, Altay, eləcə də Yakut, Abxaz inanclarında **An**, **Anu**, **Anana-Hunda**, **Anapa-Naqa**, **An Arqıl Oyun**, **Ananda** yazılışları ilə keçir. Naxçıvanda İlan dağ adında olduğu kimi, Gürcüstan azərbaycanlıları ərazisində Qam çayı kənarındakı Anant-Vara dağ adında “Anunun var olduğu, oturduğu” dağ mənasında qalmaqdadır (60, s. 75). Qeyd edək ki, bu miflər ensiklopediya şəklində hazırlananda bura yol tapan erməni müəllifləri V.A.Ambarsumyan, V.S.Yemelyan, İ.L.Kuniyan Bu tanrı adını Anahid, Anuşavan Sosanber kimi ermənilərə aid etməklə öz tarixlərini şumerlərlə bağlamışlar (ətraflı bax 60, s. 2, 76). **Hansı ki, o dövrdə ermənilər tarix səhnəsində yox idi, onların bu qədim miflə də heç bir bağlılıqları ola bilməzdi. Biz sovetlər dövrü hazırlanan bu əsərdə bir türk (Azərbaycan, Qazax, Qırğız, Özbək, Türkmən, Tatar və s.) müəlliflərinə rast gəlmirik, burada əsərin tərtibatçıları yalnız xristian müəlliflərindən ibarətdir. Bunun xristianların bir siyasi oyunu olduğu bir daha göz önündədir.**

Bu inzibati ərazidə biz daha bir qədim türk tanrı adını daşıyan **Kırna** məntəqə adına da rast gəlirik. Qeyd edək ki, bu adda **Kiur** tanrı mifi özünü qoruyub saxlamaqdadır. Qaynaqlara diqqət etdikdə biz qədim kassi, Hürri, Kutü tüklerinin inancında Kiur və Kuar allahları “xeyir verən” allahlar adları ilə rastlaşırıq (132, s. 53). Bəzi mənbələrdə isə, bu tanrı **İldırım**, **Şimşək** tanrısı kimi verilir və bu mif Şumer türkləri ilə bərabər, bu gün Kur, Kurdalaqon, Kurukaveri adları ilə Osetin, Taras, Bulqar türklərinin miflərində də qalmaqdadır

(61, s. 29). Culfa rayonu daxilindəki **Kırna** məntəqə adı Kiur+na şəklində qədim türk **Kiur** tanrı adı və **na**-“verdi bağışladı” sözlərindən yaranmaqla (158 s. 468), “Xeyir verən Kiur” mənasında izah olunur. Əgər bu ada **İldırım**, **Şimşək** tanrısı kimi yanaşsaq qəribə bir reallıqla rastlaşırıq. Culfa inzibati ərazisindəki **İlan dağ** - “An tanrısı yurdu” dağı yanında yerləşən bu kənd daha çox Şimşək tanrısını-şimşəklərin çaxdığı yerdə ki, daşdığı mənə ilə tam olaraq üst-üstə düşür.

Qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisi oykonimlərdə biz **Şar**-Günəş tanrısı adı ilə də qarşılaşırıq. Bu mifik ad ərazidəki **Şarur** şəhəri və Culfa rayonu ərazisində **Şurut** kənd adlarında özünü qorumadadır. Türk dili sözlüklərinə istinad etsək, **Şərrur** şəhər adı “Şar tanrısının yurdu” **Şurut** məntəqə adı isə **Şar+ut** quruluşunda **Şar** tanrı adı və qədim türk **ut/at**-“məkan” sözündən formalaşmaqla “Şar məkanı” mənasında tam türk dilində izah olunur ki, biz bu adların geniş izahına öz yazılarımızda toxunmuşuq (159, s. 276-308).

**Böri-Qurd mifi ilə bağlı oykonimlər.** Ümumtürklərin ən qədim mifoloji baxışlarında geniş yer alan miflərdən biri də türklərin daha çox bağlı olduğu **Qurd** mifidir. Qeyd edək ki, Qurd mifi ilə bağlı çoxsaylı versiyalar, eyni zamanda onlarla bağlı yeni elmi fikirlər M.M.Seyidov, M.H.Təhmasib A.M.Şerbak, kimi görkəmli Azərbaycan və rus aşdırıclarının tədqiqat əsərlərində geniş yer almışdır (173, s. 28-29; 251, s. 32, 38-40, 45-47, 60-63).

Biz qədim yazılı dastanımız “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qurd mifi ilə rastlaşırıq. Burada Qazan xanın Qurdla xəbərləşməsi “Qurd üzünün mübarək” olması bu qədim inancın türklərlə bağlılığını bir daha sübut edir. Bu mifik inanc ətrafında geniş araşdırma aparan M.H.Təhmasib mifin türk dünyasında əhatə dairəsini faktlarla təhlil etmiş, bu istiqamətdə xeyli elmi nəticələr göstərmişdir. M.Təhmasib bu tədqiqatlarında əsasən əski Qurd mifik inancının “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Qazan xan tərəfindən

anılması versiyasının tarixinə toxunmuş və bu istiqamətdəki təhlilləri zamanı onun çox qədim bir dövrü əhatə etdiyini yazmışdır (179, s. 24; 180, s. 17-18). Bütün bu türk mifi M.Seyidov tərəfindən də faktlar əsasında müqayisəli şəkildə geniş tədqiq edilmişdir (16, s. 45; 173, s. 24, 28). O, öz kitablarında qurd mifinin tarixinə, onun əhatə dairəsinə, eləcə də oğuzlara göydən enən işıq içərisində qurdun gəlişinə dar xeyli tədqiqat əsəri və faktı nümunə olaraq göstərmiş, elmi fikrini əsaslandırmışdır.

A.M Şerbakın tədqiqatlarında da o, “Oğuznamə”də **Qurd** mifini **Böri** yazılışında ayrıca qeyd etmiş, ondan nümunə olaraq “Gök tüklü, gök yallı” qurdun Oğuz kağanın çadırına gün kimi bir şüanın içərisində gəldiyini göstərmişdir. Bu bənd “Oğuznamə”də olduğu kimi M.Seyidovun tədqiqatında da yer almışdır (172, s. 164; 251, s. 37). Bu mif əski türklərdən başlayaraq bütün türklərdə inanc olaraq davam etməklə onların mifində yer almışdır. Əgər yadımıza salsaq, qədim türk “Ergənəkon” dastanında uzun müddət dağlar arasında qalmış türkləri **Qurd** öz ardınca apararaq azadlığa çıxarır və həmin gün **Novruz bayramı** idi. Burada dastanın tarixi nəzərə alınarsa, türkləri azadlığa çıxaran bu qurd mifi m.ö. IV minilliklə səsleşir (164, s. 86-97). Bu həm də türklərin qədimliyini sübut edən bir tarixi fakt yerindədir.

Biz Naxçıvan ərazisində makrooykonimik sistemə daxil olan oykonimik adlar içərisində **Nürgüt, Mərəlik, Behrud** məntəqə adlarına rast gəlirik ki, onları tədqiqatlarda müxtəlif yöndən izah edilmişdir. **Nürgüt** oykonimi də öz quruluşuna görə maraq doğurur. Tədqiqatlarda bu adı “sağlam su, saf su” kimi yarı fars, yarı ərəb dili ilə, eləcə də fars dilində “yeni kənd” mənalarında izah etmişlər. Bütün bu versiyaları müqayisəli təhlil edən A.Bağırov izahların həqiqətlə uzlaşmadığını qeyd edərək, adın mənasının açılmadığını yazmışdır (94, s. 110-111, 174). Biz bu adda **güt/qut** –“qüvvə” sözünə təsadüf edirik ki, bu gün də “bir tikə yeməsən qutun olmaz”



kimi ifadədə bu söz “qüvvə” mənasını daşımaqla arxaizm olaraq dilimizdə qalmaqdadır. **Nür** komponentinə gəldikdə isə biz burun-sonor samitlərin (**l, m, n, r**) bir-birini əvəzləməsi ilə qarşılaşırıq və nür/mür sözünü **b≈m** səsəvəzlənməsi ilə götürdükdə **büri/böri** sözü qədim türklərdə “qurd” mənasındakı sözlə üst-üstə düşür və bu halda ad “Qüvvətli qurd” kimi mifoloji mənə daşıyır. Əgər **nür** sözünü müasir **nur** sözü kimi qəbul etsək, ad “qüvvətli, güclü işıq” mənasında da izah oluna bilər. Ola bilsin ki, bu qədim türklərin Koyaş-Günəş tanrısına sitayışı ilə bağlı olmuşdur (158, s. 251-252). Lakin biz qədim **qut**–“qüvvə” sözünə istinadən birinci, “Qüvvətli qurd” mənasının daha doğru olduğunu düşünürük.

Qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan makrooykonimləri içərisində biz **Mərəlik** məntəqə adını da təsadüf edirik. Sözün formasına görə **Mərəlik** oykonimini də biz **Börü Qurd** mifi ilə bağlı ad hesab edirik. Tədqiqatlarda bu adın etimologiyasına toxunulmayıb. Yalnız K.N.Smironovun ad haqqındakı “Mərəlik marala oxşayır” ifadəsini A.Bağırov əsassız bənzətmə olaraq təkzib etmiş, adın ərəbcə “otlaq” mənası daşdığını yazmışdır (94, s. 162). Biz adı diqqət etdikdə, bu adda **-lik** şəkilçisinin sonrakı dövrə aid olduğunu görürük və **Mərə** sözü türk dilinə aid sözlüklərdə qeydə alınmır, yalnız **mar** şəklində “din müəllimi”, “rəhbər” kimi verilir (36, s. 337) ki, bu da adı tam əks etdirmir. Əgər biz ümumtürk dialektlərindəki *min-bin, mən-ben, zəhər- zöhür, çəlik-çilik* kimi **m≈b, ö≈ə, ə≈i** səsəvəzlənmələrini nəzərə almaqla (176, s. 41-42) bunu sözə tətbiq etsək, ad **Börü** şəklində “qurd” mənasındadır. Biz bu adın qədim türk mifi ilə bağlı olaraq Qurd adından gəldiyini və mifik mənə daşdığını düşünürük.

Naxçıvan ərazisi oykonimik adları içərisində biz digər mənalı mifik adlarla da qarşılaşırıq ki, bura Xanəgah və Xanağa adlarını daxil edə bilərik. Ordubad və Culfa rayon inzibati ərazilərində qeydə alınan bu adların hər ikisi qədim qaynaqlarda Xanəgah yazılışında qeydə alınır (58, s. 179). Tədqiqatlarda bu ad hürufiliklə bağlı ad

olaraq ərəb fars dilləri ilə “Hürufi dərvişlərinin ibadətگاهی” mənasında izah edilmişdir (94, s. 63-64). Bizim fikrimizcə ad ilkin variantda Xanağa yazılışında olmuş, ərəb işğalından və hürufilik təriqətinin geniş yayılmasından sonra Xanəgah şəklinə düşməklə ərəb-fars sözləri ilə əvəzlənmişdir. Biz Quba, Əsgəran, Qubadlı rayonları ərazilərində də Xanağa adda 5 kənd, 2 yer adına rast gəlirik (50, s. 97) ki, bu adlar əsasən dağlara yaxın ərazilərdə yerləşir. Əgər adın ilkin formasına Xan+ağa şəklində diqqət etsək, burada adın “Xan” və “ağa” sözlərindən formalaşdığını görürük. Əgər xatırlasaq, “Yaradılış” dastanında Qara Xan-Ulu tanrıdır. Burada Xan-Tanrı, ağa isə “uca” sözü olmaqla adı “Uca tanrı” mənasında izah edir və biz bu adların ilk yaranışda tanrı məbədləri olmaqla sonralar ətrafında insanların məskunlaşması ilə məntəqə adına çevrildiyini düşünürük. Bu kəndlərin dağların və ya onun ətəyində yerləşməsi səbəbi isə dağların Tanrıya yaxınlığı ilə bağlı olmuşdur. Əgər “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına diqqət etsək burada da dağlar müqəddəsdir və qız-gəlinlər onlara “qayınata” kimi örtüklü baxırlar. Təbii ki, məbədlərin xeyli hissəsinin bu qədim mifologiyamızla bağlı dağların yaxınlığında olması inancın ən qədim tarixdən gələn inanc adəti olmuşdur. Biz bu istiqamətdə xeyli tədqiqat əsərləri və mifologiya ilə bağlı faktlara da müraciət etməklə orada bu fikirlərin təkrarını görürük (153, s. 6-10).

Nəticə olaraq bütün göstərilən faktlara istinadən, qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə Naxçıvan makrotoponimlərində yer alan qədim Anu, Kiur, Böri, Şar kimi prototürk mifik anlayışları və bunları hələ m.ö. VI-IV minilliklərdə belə daşıyan türklər Naxçıvan ərazilərinin yerli sakinləri olmuşdur. Makrooykonimik adlarda türk tayfa adlarının və türk mifik inancının, eləcə də türk dili sözlərinin öz əksini tapması, bu adların türk xalqları tərəfindən onların dili əsasında yarandığını da təsdiq edir. Bu ərazilərdəki arxeoloji nümunələrin qədimliyi də məhz bu tarixlərlə səsləşir.

### III FƏSİL. NAXÇIVAN MAKROORONİMLƏRİNİN LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

#### 1. Ərazi makrooronimləri haqqında qısa məlumat

Naxçıvan ərazisi oronimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərindən danışmadan əvvəl biz oronimlər haqqında qısaca məlumat vermək istərdik. Qeyd edək ki, Naxçıvan makrooronimləri də toponimlərin makrooykonimləri kimi xalqımızın dağlara, qayalara hopmuş keçmişimizdən bu günümüzdə qədər gələn daş yaddaşdır. Bu toponimlər müəyyən tarixi şəraitlə bağlı yaranmış, illər, nəsillər bir-birini əvəz etdikcə formalaşmış və milli mənəvi abidələrimiz kimi minilliklərdən müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Naxçıvan toponimlərini xalqımızın dili, tarixi və coğrafi yöndən etimoloji və linqvistik cəhətdən tədqiq etmək, dilimiz, tariximiz, bu günümüz, gələcəyimiz üçün çox vacibdir. Çünki bu adlarla Vətənin qüdrəti, müqəddəsliyi, ulu babalarımızın ayaq izləri, xalqımızın təfəkkürü, adət-ənənələri, dili, etnoqrafiyası, məşğuliyyəti və bir xalq kimi formalaşması özünü göstərir. Bu baxımdan toponimlər xalqımızın təşəkkülünü öyrənmək üçün ən qiymətli qaynaq, torpaqlarımıza göz dikmiş mənfur ermənilərin saxta iddialarına qarşı layiqli cavab vermək üçün dil, tarix və coğrafi baxımda ən kəsərli mənbədir.

Naxçıvan toponimik sisteminin xüsusi qollarından birini təşkil edən toponimlər sırasına relyef quruluşlu (dağ, təpə, zirvə, dərə, təpə, qaya və s.) obyekt adları-oronimlər, eləcə də onlara daha yaxın olan adonimlər (səhra, düzən, çöl, tarla, meşə, bağ, otlaq və s.) daxildir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki oronim qatı da sistemli tədqiq edilməmiş, onların formalaşmasında iştirakı olan etnonim, hidronim, oronim, fitonim, zoonim və s. əlamətlər tam olaraq müəyyənləşdirilməmişdir. Qeyd etdik ki, ərazinin oronimləri öz quruluş formalarına görə sistemi də sabit toponimik əlamətlərinə

malikdir. Bunların tədqiqi istər etnogenezin, etnoqrafiyamızın, istərsə də dilimizin əski dövrlərinin tədqiqində xüsusi elmi əhəmiyyətə malik əsaslı mənbədir. V.A.Nikonov xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, oronimlər digər obyekt adları təki yaşayış məntəqə adlarına nisbətən daha sabit olub, bir çox cəhətdən hidronimlərə yaxın coğrafi adlardır (235, s. 46).

Qeyd edək ki, Naxçıvan toponimlər sisteminin çox geniş yayılmış və çoxluq təşkil edən oronimləri say etibarı ilə digərlərindən qat-qat çox olub, rəngarənglik təşkil edir və bu müxtəliflik 5 mindən yuxarı oronimik adda özünü əks etdirir. Bu baxımdan da linqvistik və ekstralingvistik tərəflərinə görə, oronimik xarakterli adlar, oykonim və hidronimlər arasında xüsusilə fərqlənirlər. Bu baxımdan da biz Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisinə daxil olan makrotoponimlər sistemini əsas götürməklə, bu istiqamətdə yalnız bu toponimik qrupu təşkil edən makrooronimləri tədqiqata cəlb etmiş, onların linqvistik, etimoloji izahlarını verməyə çalışmışıq.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisi makrooronimlərini xeyli hissəsinin spesifik xüsusiyyətləri haqqında biz A.Bağırovun tədqiqatlarında rast gəlirik. Burada da əsasən Naxçıvan əhalisi arasında tanınan oronimlər tədqiqata cəlb olunub, bəzi hallarda isə, ekspedisiyada toplanılmış materiallar içərisindəki oronimlər də etimoloji izahlara cəlb edilmişdir (95, s. 159-187; 98, s. 24-98). Lakin Q.Qeybullayev, Q.Məşədiyev, T.Əhmədov və başqalarının tədqiqatlarında da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan oronimləri yalnız hər hansı bir oronimik adın təhlilində nümunə göstərilərkən, onunla müqayisə edilmək məqsədilə və ya məna yönü fikirlərin bənzərliyinə görə tədqiqata cəlb edilmişdir. Buradakı izahlar isə toponimikanın əsaslarında onların mövcudluğu məsələləri baxımından diqqətə alınmış, eləcə də hər hansı fikrin təsdiqində

nümunə olaraq Naxçıvan oronimlərinin az bir qismi haqqında fikirlər söylənilmişdir (107, s. 192-201; 136, s. 16-17, 28, 57; 143, s. 58-59, 62-63). Qeyd edək ki, ərazidəki mikrooronimlərdən müxtəlif yazılarda geniş bəhs edilməklə, onların ifadə formaları yerli müəlliflər tərəfindən mənbə və sözlüklərə, tədqiqat əsərlərinə istinadən daşıdıqları mənalara görə tədqiqatlarda yer almışdır (154, s. 85-94; 165, s. 21-30; 166, s. 81-89.)

Bu tədqiqatda isə Naxçıvan Muxtar Respublikası rayonları ərazisində mövcud olan minlərlə oronimdən yalnız makrooronimlər tədqiqata cəlb edilmişdir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir.

**Sədərkə rayonu.** Qaraburundağ, Daşburundağ, Vəlidağ, Kərki dağı.

**Şərur rayonu.** Ardağlı dağı, Ardıc dağı, Cin dərəsi, Dəhnə, Xırmancıq, Keçəltəpə dağı, Kömürlü dağ, Mehri dağ, Muğan düzü, Şərur düzü, Saracılı dağı.

**Kəngərli rayonu.** Böyük düz, Cinni dərə, Dərələyəz silsiləsi, Haleylim təpə, Xök dağı, Korosman silsiləsi, Qaraquş dağı, Qabıllı dağı,.

**Babək rayonu.** Anabad gədik dağ, Ağqaya dağı, Qızıldağ, Sarıdağ, Nəhəcir dağı, Çalxandağ, Çalxan qala, Qızılqaya silsiləsi, Noxuddağ, Asabukəf dağı, Duzdağ, Uzunəpə, Yastanəpə, Qırmızı təpə, Sarıəpə, Plov təpə, Qarovultəpə, Tülküəpəsi, Cindərəsi, Qanlıdəre, İydəli, Hörgü dağı, Şahtaxtı qayası, Gərməçataq dağı, Keçəltəpə dağ, Qaraquluk dağı, Biçənək zirvəsi.

**Şahbuz rayonu.** Ağdaban dağı, Küküdağ, Cin dağı, Salvartı dağı, Ağqaya dağı, Almalıdağ, Qabaqtəpə dağı, Sarıdağ, Qızıldağ, Camal zirvəsi, Aracıq dağı, Məzrəstüyu silsiləsi, Qapıdaşqara silsiləsi, Təkəlik, Toğluqaya, Dar qayası.

**Culfa rayonu.** Ləkətağ dağ, Aracıq dağ, Cinli yurd, Dəmirliadağ, Uşaqılı dağ, Göydağ, Yarpaqlı dağı, İlandağ, Toğluca silsiləsi, Dardağ, Dardağ silsiləsi, Əlincəqala, Aydaş silsiləsi,

Kəmərli dağ, Berdik dağı, Biçənək təpə, Kaskalan, Plovtəpə, Gendağ, Çətəndaş, Sarıdağ, Keçi qalası, Qırxlar dağ, Xorgədik yalı.

**Ordubad rayonu.** Cinnər dağı, Göydağ, Dəvəboynu dağ, Qazangöldağ, Qaranquş dağı, Qaranquş yaylağı, Yağlıdərə dağı, Qapıcıq dağı, Daşbaşı dağ, Sərkidağ, Sak dağı, Soyuq dağ, Xaçlı dağ, Eşşəkmeydanı aşırımı, Nabatdağ, Sarıdərə dağı, Salaməlik dağı, Sakkar su dağı, Qaraquş təpə, Səpərdərə, Gəmiqaya, Nəbi yurdu, Qəzər yurdu, Nəsirvaz zirvəsi, Qudu yurdu, Bilbil yer, İrni yeri, Sarı dağ (48, s. 191-210; 64).

Bütün bu adlar nəzərə alınmaqla, tədqiqatda onların quruluşu və formalaşması həm dilçilik, həm də toponimik baxımdan tədqiqata cəlb edilmişdir. Buna görə də ərazidə qeydə alınan qədim türk-Azərbaycan leksik vahidlərindən, onların birləşməsindən törənmiş bu oronimlərin formalaşma və struktur yaratma əlamətləri mənbələr əsasında şərh edilmişdir. Burada onlar etnooronim, oykooronim, antropooronim, hidrooronim, zooronim, fitooronim və s. xarakterik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır.

## **2. Tayfa adlarından yaranmış makrooronimlərin lingvistik xüsusiyyətləri**

Ərazidə bu xarakterli qrupa Asabkəf dağı, Arasık dağ, Biçənək zirvəsi, Biçənək dağı, Biçənək təpə, Çalxandağ, Çalxan qala, Dardağ, Dardağ silsiləsi, Dar qayası, Dərələyəz silsiləsi, Əlincəqala, Gərməçataq, Xaçlı dağ, Kaskalan təpə, Qazangöldağ, Qazançıqala, Ləkətağ dağ, Mehri dağ, Muğan düzü, Qudu yurdu, Sak dağ, Süzütqala, Sərkidağ, Səpərdərə dağı, Şərur düzü adda 26 makrooronim daxildir.

Etnonim xarakterli bu oronimlərin quruluşuna diqqət etsək, biz əraziyə daxil olan digər toponimik sistemdən danışarkən qeyd etmişdik ki, ilkin oxunuşdan sadə görünən to-

ponimlər söz birləşməsi şəklində (sintaktik üsulla) formalaşır və sonradan isə, leksemləri bir vurğu altında birləşdirərək nomen-coğrafi ad yükünü bütövlükdə öz üzərinə götürüb sadə quruluşlu toponimlərə çevrilirlər. Ləkə+tağ Süzüt+qala, Sərki+dağ, Qazan+göl+dağ, Əlincəqala-Erin+cak-qala kimi bu adlara diqqət etsək, iki, bəzən də üç söz bir vurğu altında sadə quruluşda görünürlər.

Bu etnooronimlərin mənasına diqqət etsək, burada **Asabkəf**-“As yurdunun evi”, **Arasık**-Ar+ac+uq-“As əri övladlarının” dağı, **Əlincəqala-Erin+cak**- “Sak ərənlərinin” qalası mənasındadır. Əlincəqala adının bugünkü yazılış formasını almış “Əlincə” forması M.Seyidov tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Ad mənbələrdə göstərilən Erincak şəkilli yazılışından, -k samitinin düşməsi və sonor samitlərdə  $r \approx l$  səsəvəzlənməsi ilə fərqlənir. Biz bu ada diqqət etsək, adın **erın**-“ərən”, **cak**-Sak tayfa adı əsasında forma quruluşu onu “Sak ərlərinin qalası” mənasında izah edir (172, s. 85). Bununla bərabər tədqiqatla bağlı topladığımız oronimlər içərisində etnooronim səciyyəli **Kaskalan** təpə adı isə “Ulu kasların təpəsi” mənasında Kas tayfa adını daşıyır. Ada diqqət etdikdə onun **Kas+qal+an** formasında etnooronim kimi struktur-semantik baxımından quruluşu maraqlı olmaqla üç dil elementindən ibarətdir. Burada Kas tayfa adı, **kal**-“ulu” qədim türk sözü və **-an** mənsubluq şəkilçisindən formalaşmış bir etnooronimdir və göstərilən mənada izah olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, xalq arasında **Arasık** və **Aracıq** kimi səslənən Şahbuz və Culfa inzibati ərazilərində qeydə alınan bu iki dağ adı da Ər+As+uk yazılışında “Asərlərinin varisləri” mənasında izah olunurlar. Burada **ər**-“ər, igid”, **uk/ok** isə “oğul varis” leksik vahidləri olmaqla **As** tayfa adından oronimik adları etnooronimik adlar kimi formalaşdırmışlar (107, s. 248-263; 159, s. 387).

Biz Naxçıvan makrooronimlər içərisində **Qudu** yurdu, və **Xaçili** dağ adlarına da təsadüf edirik. **Qudu** oronimi **Kuti** tayfa adından yaranmaqla “Kuti yurdu” və **Xaçlı** oronimi isə Xaçmataq tayfa adından yaranmış, qədim türk sözü **il**-“yurd” və müasir “yurd” coğrafi ad göstəriciləri ilə “Xaçmataq türklərinin yurdu” mənalarında formalaşmışlar. Buradakı **Dardağ, Dardağ silsiləsi, Dar qayası, Dərələyəz silsiləsi** kimi oronimik adlar isə Dor/Doray tayfa adı və **dağ, silsilə, qaya** coğrafi ad göstəricilərini özündə birləşdirir. Dor tayfa adlı Dardağ- “Dor dağı”, Dardağ silsiləsi- “Dor dağ silsiləsi”, “Dar/dor qayası”, Dərələyəz adı isə, Dor+al+ay+as şəklində qədim türk tayfa adı və sözlərdən formalaşmaqla “Uca, qüvvətli, Ay inanlı dorlar” mənalarını daşıyır. Burada mənfi relyef quruluşlu **dərə** coğrafi ad göstəricili **Səpərdərə** adı da etnooronim olaraq maraqlı semantik quruluşa malikdir. Əgər adda türk dillərinə xas **b≈p, ə≈u** səsəvzlənməsini nəzərə alsaq, ad **Sub+ər+dərə** şəklində formalaşmaqla **Subi** türk tayfa adını daşıyır və “Sub ərləri dərəsinin dağı” mənasında mürəkkəb quruluşlu etnooronimdir. Bu baxımdan Şərur, Kəngərli, Babək, Şahbuz, Culfa və Ordubad inzibati ərazilərinin kəndlərindəki **Cinni dərə, Cinni dağ, Cin yurdu** kimi makrooronimlər də özlərinin adlardakı omonimlik xüsusiyyətinə görə maraq doğurur. A.Bağırov bu adın mifik mənası ilə bərabər, onun **Cinni** türk tayfa adı ilə bağlılığına dair yetərli faktlar göstərməklə bu tayfaların Naxçıvanın Ağbulaq, Aşağı Qışlaq, Aşağı Daşarx, Biləv, Dizə, Xanlıqlar, Qazançı, Sədərək, Payız, Tivi, Vənənd, Yayıc kəndlərində həm tayfa, həm də oronim kimi mövcudluqlarını qeyd edir. Burada Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşadığı ərazilərində də Cinli tayfalarının yayıldığına dair faktlar göstərilmişdir. O, bu ərazilərdə Cinni, Cinli, Cin adları ilə yaranmış dağ, dərə, yurd və s. coğrafi adların da mövcud



olduğunu, onların da makrooronimik adlar kimi ın tanındığına dair xeyli nümunələr göstərmişdir (98, s. 39-40). Biz buradakı 17 oronimdən daha çox tanınan 12 oronimi nümunə olaraq göstərdik. Adların quruluş formasından ortaya çıxan bütün bu mənalar isə mövcud makrooronimlərin etnooronim olduğunu tam olaraq sübut edir.

Etnooronimik adlar içərisində **Peçeneq** tayfa adından yaranmış Biçənək zirvəsi, Biçənək dağı, Biçənək təpə oronimləri yalnız, **dağ**, **zirvə**, **təpə** kimi coğrafi ad göstəriciləri-nomenlərlə bir-birindən fərqlənilirlər. Peçeneq tayfa adından yaranmış bu adlar da tam olaraq etnooronim quruluşundadırlar. Peçeneq tayfa adına diqqət etsək, o Biçənək oronimi ilə sadəcə **bəp**, **iə**, **əə**, **qək** səsəvəzlənmələri ilə fərqlənir. Bu ümumtürk dialektlərində geniş yayılmış fonetik hadisədir (46, s. 231, 238-240). Göstərilən oronimik adlar tam şəkildə Peçeneq tayfa adından formalaşmaqla özlərinə etnooronim olaraq təqdim etməkdədir.

Oronimik adlar içərisində biz **Sak** türk tayfa adını daşıyan **Əlincəqala**, **Sak dağ** adından bəhs etdik. Saklarla bağlı digər Sak dağı adı isə “dağ” ad-nomen coğrafi ad göstəricisi ilə ərazinin makrooronim sisteminə daxildir və burada ad tam sabit şəkildə “Sak dağ” mənasında I növ işimi birləşmə şəklində özünü qorumaqla Ordubad rayonu ərazisindədir.

Bu etnooronimik adlar sistemində biz “qala”, “göl” və “dağ” coğrafi ad göstəricisi ilə **Qazangöldağ**, **Qazançı qala** etnooronimləri ilə də rastlaşırıq. Onların Qazan tayfa adı olaraq etnonim səviyyəsində təqdim olunmasına və qədim Bolqar türk tayfalarının bir qolu kimi tarixi proseslərdə iştirakına biz tarixi qaynaq və tədqiqat əsərlərində təsadüf edirik (190, s. 38-47, 114-121, 267). Eyni quruluşa, **dağ** və **düz** adını daşıyan qədim Şirak türk tayfa adı ilə bağlı makrooronimlərə biz **Sərkidağ**, **Şərrur** düzü adlarında da rast gəlirik. Burada Şər/Şir tayfa adı, **ku-**

“şöhrətli”, **ur**-“qurmaq” qədim türk sözləri və **dağ** coğrafi ad-nomen göstəriciləri ilə formalaşmış bu adlar “Şöhrətli Şir dağı”, “Şir yurdunun düzü” mənalarında etnooronim kimi formalaşmışlar.

Mənbələrdən də bizə məlum olduğu kimi Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın qədim Mitən, Aratta, Manna, Midiya dövlətlərinin əyaləti olmuşdur. Bu ərazidə Midiya tayfaları Maq, Arizant, Bus, Partagen, Budi türklərinin məskunlaşdıqları da mənbələrlə təsdiq olunur (74, s. 154-158; 182, s. 341-355). Naxçıvan makrotoponimik sistemində biz bu tayfa adları ilə bağlı adlara rast gəlirik. **Maq** tayfa adı və **dağ**, **düz** coğrafi ad göstəricisi ilə yaranmış **Gərməçataq** adı “Coşqun maqlar dağı”, **Mehri dağ** adı “Maqların yurd saldığı dağ”, **Muğan düzü**-“Maqlara məxsus düz” mənalarını daşıyan bu adlar **maq** tayfa adı ilə bağlı etnooronimlərdir. Burada qala və dağ coğrafi adları ilə yaranan **Süzütqala**, **Sakkarsu dağı**, **Ləkətağ dağı**, **Saracılı dağı**, **Qaraqoluk dağı** adlı etnooronimlərinə də rast gəlirik ki, bu adlar “dağ” coğrafi ad göstəricisi ilə qədim Şu, Sak, Kol, Leg və Sarac türk tayfalarının adlarını daşımaqdadır (100, s. 366; 157, s. 67-85). Bu adlardakı tayfa adlarını nəzərə almaqla Süzüt-“Şu şadı qalasının” dağı, Sakkarsu-“Sak ərləri suyunun dağı”, Ləkətağ-“Dağ leklərinin” dağı, Qarakoluk-“Ulu kol varisinin” dağı mənalarında türk tayfa adlarından yaranmışdır.

Qeyd edək ki, bu adlar göstərilən problemlərlə bağlı tədqiqat aparan müəlliflərin elmi monoqrafiyalarındakı fikirlərlə müqayisəli təhlil olunmuş, tərəfimizdən yazılmış bir sıra monoqrafiya və elmi məqalələrimizdə əsaslı faktlara istinadən onların daşdıqları mənalar elmi baxımdan əsaslandırılmaqla mənaları izah edilmişdir (ətraflı bax, 157; 158; 159).

**Çalxan dağ**, **Çalxanqala** oronimlərinə gəldikdə isə, bu oronimlər Cəhriçayın sağ sahilində Qızqala ilə üzbəüz, çox nəhəng

siklopik dağ və bu dağda mövcud olan qədim bir tikilidir. Dağ cənub tərəfdən böyük qayalarla, sanki divarla əhatə olunub, şimal tərəfdən isə insan ağına gələ bilməyəcək nəhəng daşlardan məhlulsuz tikilmiş uzunluğu 261 metr olan qala divarıdır. Qala divarının eni 2,1 metrdir. Q.Qeybullayev, A.Bağırovun tədqiqatlarında toponimin Çalxan/çelkan (etnos) və qala (tikili) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyi qeyd edilir və mənası “Çelkanların qalası” kimi izah olunur. Onlar bu sözü qədim Altay türk tayfalarından olan **Çelkan** tayfası ilə əlaqədar olduğunu yazırlar. A.Bağırov bunları araşdırmaqla D.D.Paqirev və K.D.Verbitiskiyə əsaslanaraq XIX əsrdə Şimali Qafqazda Çalxandağ oronimi, Çalxan hidronimi və oykonimi olduğunu və indi də altayların şimal qrupunun **Çelkan** adlandırıldığını qeyd edir (94, s. 61).

Bizim fikrimizcə, bu oronimi Naxçıvan toponimik sistemində yer alan oykonimlərdə daha çox adı keçən və tarixi qaynaqlara **Çul**, **Çol** yazılışları ilə düşən Çul türklərinin adı ilə də izah etmək olar. Qeyd edək ki, **Çul** tayfalarını Fizuli Bayat **peçeneq** (257, s. 91), A.A. Bakıxanov **oğuz** və Rəfiq Özdək **hun** tayfa birliklərinə daxil etsələr də (185, s. 33, 45, 66; 151, s. 60), Rus alimi V.V.Bartold isə öz yazılarında Çul tayfalarının ayrıca bir türk boyu olduğunu faktlarla sübut etmişdir (188, s. 10-19; 189, s. 58-60). Biz yuxarıda M.Kalankaytuklunun “Alban tarixi”ndə ərkasların içində çulbilərin (Çul bəyi) məskun olması, onların ərkaslar-ərgeslər Kas ərkləri ilə həmvətənli olması, onların ana yurdunun qədim Azərbaycanın şimal hissəsi olmaqla oradan cənuba köçləri, bu tayfaların əsasən m.ö. II minillikdə Naxçıvan ərazisində göstərilməsinə dair xeyli faktlar göstərmişik. Əgər diqqət etsək, Urartu yazılarında, Urartu çarı I Arqışti dövründə (m.ö. 780) tarixi hadisələrlə bağlı Çıldır göl adı, Çola əyalət adına rast gəlirik ki, bu Araz çayı ilə Kürün arasında qeydə alınır və bu qədim Naxçıvan ərazisi daxilindədir (73, s. 517-518). Bunu mənbələrdə Naxçıvan ərazisi daxilində olan Çul

tayfaları ilə bağlı Çul, Çolək, Çulqa, Çulni, Çulha, Culfa, Çolıq, Kür-Çulu, Qor-Çulu, Çalağıl, Çulak Bulğunluq kimi 16 məntəqə adı da sübut edir. Makrooronimlər sisteminə daxil olan Çalkan etnooroniminə gəldikdə isə, addakı qədim **kan** sözü “mənbə, məkan” mənalarını daşıyır (36, s. 289) və bu mənalar isə adı “Çul/Çol məkanının” qalası mənasında izah edir.

Əgər bütün bu adlara diqqət etsək, onların bir qrupu etnooronim olmaqla yanaşı həm də oykonimlərin adlarını özündə daşıyan oykooronimik adlardır. Bina misal olaraq Naxçıvan inzibati ərazilərindəki aktiv fondu daxil olan Şərur rayonuna aid Şərur düzü, Muğan düzü, Kəngərli rayonuna aid Çalxanqala, Şahbuz rayonuna aid Biçənək, Babək rayonuna aid Gərməçataq, Culfa rayonuna aid Əlincəqala, Qazançıqala, Ləkətağ, Ordubad rayonuna aid Darkənd məntəqə adlarını göstərmək olar. Qeyd edək ki, bu oykonimlərə yaxın ərazilərdəki **dağ, zirvə, təpə, qaya, düz, qala** coğrafi ad göstəricili makrooronimlər qoşulmaqla onlar oykooronimik, eləcə də etnooronimik kimi xüsusiyyətlər daşımaqdadırlar. Qazangöldəğ adında isə, biz həm hidronimik, həm də oronimik göstəricilərlə qarşılaşırıq ki, bu ad ilkin olaraq etnohidronim olmaqla sonra etnooronimik ada çevrilmişdir.

Etnooronimik adlar qrupunda Təkəlik dağ adı da qeydə alınır ki, ilkin oxunuşda bunu “erkək dağ keçisi” olaraq qəbul etmək olar. Lakin bəzi tədqiqatlarda və mənbələrdə bu adın bir türk tayfası olaraq, Azərbaycan Səfəvilər hakimiyyətinin ictimai-siyasi həyatında xüsusi rol oynadığını, Türkiyə, Orta Asiya, qədim Azərbaycanın Gürcüstana qatılmış ərazilərində də yayıldığını görürük. Burada bu dağın Təkəli tayfalarının əsas düşərgə yeri olduğu da xüsusi olaraq qeyd edilir (98, s. 92).

Biz bura qədər olan etnooronimik adlara diqqət etsək, adlarda **kal**-“ulu”, **ku**-“şöhrətli”, **erın**-“ərən” **kan**-“məkan” **ur**-“qurmaq” **il**-“yurd” **-an** mənsubluq şəkilçisi kimi əski leksik,

qrammatik vahidlərlə yanaşı **b≈p, i≈e, ə≈e, q≈k, r≈l** kimi fonetik səsvəzlənmələr (36, s. 586; 39. s. 399; 45, s. 2-3; 176, s. 80), eləcə də, As, Kas, Dor, Sak, Maq, Qazan kimi qədim tayfa adları ilə rastlaşırıq. Bütün bunlar isə etnooronimlərin qədim tarixə sahib olan türk tayfa adları olduğunu göstərir. Bu makrooronimlərdəki etnooronimlər içərisində Əlincəqala, Dardağ, Çalxandağ, Gərməçataq, Qazangöldağ, Qazançıqala, Süzütqala, Sərkidağ, adları ilk baxışda sadə elliptik formada özlərini təqdim etsə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onlar əsl həqiqətdə qədim türk sözləri və tayfa adlarından formalaşmış mürəkkəb quruluşlu etnooronimlərdir.

Əgər diqqət etsək, bir qrup qədim türk sözlərindən formalaşan belə etnonimlər əsasən I növ ismi birləşmə formasında müşahidə edilir və əsas tərəflə asılı tərəf arasında məna əlaqəsi mövcud olur. Lakin bu hal həmişə özünü doğrultmur. Əgər müasir Azərbaycan dilində I növ ismi birləşmələr (dəmir qapı, yaxşı oğlan, şüşə qab və s.) özlərinin məna bütövlüyünü tam ortaya qoyursa, qədim etnooronimlər öz aralarındakı məna birləşməsindən uzaqdırlar və onların deyilişini izləsək, daha çox II növ ismi birləşməyə uyğundurlar. Ümumən bu cür adlanma-nominasiya coğrafi adlar, əsasən də etnooronimlər üçün xarakterik haldır. Bununla bərabər onların yaranma formalarını diqqətlə izləsək, Kaskalan təpə, Əlincəqala, Sərkidağ adlarında linqvistik təhlil zamanı komponentlər yerlərini dəyişə də bilərlər və bu zaman **Kaskalan**-“Ulu kaslar”, **Əlincə** -“Sak ərənləri”, **Sərkidağ**-“Şöhrətli Şir dağı” adlarında asılı və əsas tərəflər də, öz əvvəlki funksiyalarını dəyişmiş olurlar (158, s. 286; 159, s. 168). Bununla bərabər əsas tərəf -i mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmək məcburiyyətində qalmaqla sanki məna bütövlüyünü tənzimləməyə can atır. Bütün bu prosesdə dilimizin mövcud qanunları, qədim söz-

yaratma üsulları üst-üstə düşür və təyinedici tərəfin isim, sifət, sayla ifadəsi, qədim sözyaratma modellərinin (toponimyyaratma) dilimizin tarixi inkişafında məlum üsulların üzərində qurulduğundan xəbər verir.

### 3. Oykonim, antroponim, oronim və hidronimlərdən yaranmış makrooronimlər

Makrooykonimlərin yaranma və formalaşma yollarına diqqət etdikdə biz burada oykonim-məntəqə adları və antroponim-şəxs adları hesabına formalaşmış oronimlərlə də qarşılaşırıq. Qeyd edək ki, əsasən oykonimrik adlardan yaranmış bu cür formalaşma tiplərində yenə də biz tayfa adlı, əski türk mifi ilə yaranmış məntəqə adları hesabına formalaşmış oronimik adlara da rast gəlirik.

Bu quruluşlu adlarda biz kənd adlarının tayfa, mifik inanclarla formalaşması ilə yanaşı digər amillərin də yer aldığını görürük. Oykonimik oronimlərə aid olan Qabilı dağı, Xök dağı, Böyük düz, Anabad zirvəsi, Nəhəcir dağı, Şahtaxtı qayası, Gərməçataq dağı, Biçənək zirvəsi, Dar qayası, Biçənək təpə, Nəsirvaz zirvəsi, Ləkətağ dağ, Küküdağ, Dərələyəz silsiləsi, Mehri dağ kimi 14 oykooronimi əhatə edir. Bu oronimlər yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi özlərində tayfa adları ilə yanaşı əski türk sözləri ilə yaranmış adları da birləşdirirlər. Burada etnonim xarakterli **Nəhəcir**-“Qüvvətli Nax ərlerinin dağı”, **Ləkətağ** dağı-“Uça Lek yurdunun dağı”, **Biçənək** zirvəsi-“Peçeneq zirvəsi”, oğuzların **Büqdüz-Bəgdüz** tayfa adından yaranan **Böyük düz**-“Doğru, dürüst bəy”, **Gərməçataq**-“Coşqun, zəkali maq dağı”, **Dor** tayfa adından yaranan **Dərələyəz**-“Qüvvətli uca Dor” silsiləsi mənalarındakı etnooronimlər həm də oykonim xarakterli adlardır (94, s. 112, 123, 145; 158, s. 88, 449; 159, s. 116-139).

Qeyd edək ki, **Xök** dağı, eləcə də **Kərki** oykooronimləri **Qarqar** tayfa adları ilə bağlı olduğu tədqiqatlarda yer alır. Burada

ümumtürk toponimik sistemi ilə geniş müqayisəli şəkildə təhlillər aparılmış və izahlar elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (104, s. 447-452). Bununla bərabər **Mehri/Meğri** dağ adının Maq+uri şəklində qədim **Maq** tayfa adı və uri-“oğul, varis” mənalı söz olmasına istinadən bu oykooronimin şamançılıqla bağlı olub “Maq varisləri” mənası daşdığı da ortaya çıxır. **Küküdağ** etnooronimi adına gəldikdə isə, bu Qıpçaq türkləri ilə bağlı addır (159, s. 435-467). Əgər diqqət etsək, burada da oykonimlərdə olduğu kimi əski sözyaratmada adları formalaşdıran tayfa adları və sifət bildirən sözlərin yerdəyişməsi müşahidə olunur ki, bunlar da qədim tarixlə səsleşir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi oronimik və hidronimik adlar öz sabitliyi baxımından oykonimlərdən daha çox üstünlüyə malikdirlər. Oykonim xarakteri Küküdağ, Gərməçataq dağı, Xok dağı, Dərələyəz silsiləsi, Qabıllı dağı, Mehri dağ kimi adlardan Küküdağ, Gərməçataq dağı, Xok dağı, Qabıllı dağı, Böyük düz oykooronimləri aktiv fonda daxil olsalar da, Dərələyəz silsiləsi, Mehri dağ tam olaraq aktiv fonda daxil deyil. Lakin qeyd edək ki, bu dağ silsilələrinin bir qismi hazırkı ərazilərimizdə də mövcuddur.

Digər **Gərməçataq dağı, Qabıllı dağı** oykonimik oronimlərinin yaranma yollarına diqqət etdikdə, Gərməçataq dağı “Kərimə məxsus yer” kimi izah edilsə də (94, s. 138), biz yuxarıda adın etimoloji izahını elmi baxımdan əsaslandırdıq. **Qabıllı dağı** oykooroniminə gəldikdə isə, qeyd edək ki, qədim türk dili lüğətlərində **kap** leksemi V.V.Latışev, R.K.Uslar, İ.Miziyev və başqalarının əsərlərində “Kavkaz” sözünü formalaşdıran söz kökü kimi baxılmış, qədim türklərdə və Azərbaycan türklərində bu söz “ölkə” “yurd”, “vətən”, “beşik” mənalarında izah edilməklə, sözlük və tədqiqatlarda da bu fikir təsdiq olunmuşdur (102, s. 46; 103, s. 216-218). Buradakı **il/ıl** leksik vahidi isə “yurd, vətən, vilayət” söz kökü kimi qəbul olunmuşdur. Mənbələrə diqqət etdikdə, bu leksik vahid F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində də “Oğuz yurd tutdu, **il**

oldu” şəklində göstərilən mənanı təkrarlamaqla adın türk dili elementləri hesabına formalaşdığını təsdiq edir (6, s. 30-31). **İl**–“yurd, ilçə “ mənalı söz kökləri bu gün də Osmanlı türklərində eyni mənanı daşımaqdadır. Bu morfemin **ul** yazılışında Sibir tayfaları və xakas, şor, tuvin dillərində “ulus”, “aul”, “kənd” mənalarda işləndiyini də görürük (43, s. 350, 357). Bu mənalara nəzərə alınırsa, ad “yurd, ilçə” şəklində hər hansı bir məna izah etmir. Əgər biz türk dillərinə xas olan **b~m** fonetik hadisəsini nəzərə alsaq, bu halda ad **qam** şəklində həm əski türk sözü qədim türklərin qamçılıq-şamançılıq inancından gəlməklə, “önü görə”, “peyğəmbər”, şaman, “lənətləyən”, eləcə də türk dillərində “yıxan”, “aşırıan” mənalara daşdığını görürük. “Köz qamar” ifadəsində isə bu söz “ışığı saçan” mənasını verir (36, s. 413-414). Biz dağ adlarının və dağların türk inancında müqəddəslik rəmzi daşdığına istinadən adın **Qamilli** yazılışında olub “Şaman yurdu” mənasında olduğunu və -lı şəkilçisinin ada sonradan əlavə olunduğunu düşünürük. **Böyük düz** adı isə sadəcə oykooronim xüsusiyyətinə malik addır. Burada maraqlı semantik quruluşa malik **Berdik** dağı adı isə, qədim türklərdə qurd mifi ilə bağlı addır. Əgər diqqət etsək, ad **böri**–“qurd”, **uk**–“oğul, varis” sözləri ilə “Qurd oğlunun dağı” mənasında qədim türk sözlərindən yaranmış makrooronimik addır (172, s. 187).

Makrooronimlər içərisində şəxs-antroponimik adlarından formalaşmış oronimlərə biz makrooronimlər içərisində beş adda təsadüf edirik. Bunlar Vəlidag, Camal zirvəsi, Camal dağ, Korosman silsiləsi və Nəbi yurdu antroponimləridir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, antroponimik adlar əsasən hidronimik adlarda geniş yer alır. Göründüyü kimi bu oronimik adlar sadəcə Korosman, Camal, Nəbi və Vəli adlarından eləcə də coğrafi ad göstəricili “dağ”, “yurd”, “zirvə”, “silsilə” leksik vahidlərindən formalaşmışlar. Bu adlar içərisindəki **Korosman** antroponiminin etnonim xarakterli olduğu da ehtimal oluna bilər. Bildiyimiz kimi Osmanlı imperatorluğu dövrü



Türkiyə və Azərbaycan arasında baş vermiş siyasi proseslərdə Naxçıvan ərazilərinə də yürüşlər olmuşdur. Bu siyasi proseslər zamanı, bu dağ silsiləsinin onlarla bağlı yaranmış adları da özündə qoruma ehtimalı ola bilər.

**Oronimik və hidronimik adlardan yaranmış makrooronimlər** də öz formalaşma xüsusiyyətləri ilə digər makrotoponimlərdən seçilir və biz burada fərqli formalaşma xüsusiyyətləri ilə qarşılaşırıq. Makrooromimik adların formalaşma tipləri üçün xarakterik hallardan biri də onların oronimik və hidronimik adlardan formalaşması yollarıdır. Biz Naxçıvan makrooronimlərinə müqayisəli yanaşdıqda burada oronimik quruluşla formalaşan makrooronimlər təsadüf edirik. Burada oronimik adların formalaşmasında əsasən səhra, düzən, çöl, tarla, meşə, bağ, otlaq və s. müxtəlif sahələrin adları-adonimlər üstünlük təşkil edir. Bu coğrafi arealdakı makrotoponimlər üçün maraqlı cəhət istənilən bu cür formalaşmış obyektin yaranmasındakı müxtəliflikdir. Onların adlanma-nominasiyasında göstərilən tipli adlardan, əsasən əvvəldən mövcud olan iri və məşhur, tanınmış obyekt adlarından istifadə edilmişdir. Bura dərə, dəhnə, çöl, düzən, çəmən, otlaq və s. mənfi quruluşlu obyekt adları, eləcə də **dağ, daş, təpə, zirvə, yoxuş, keçid, aşırım, qaya** kimi müsbət quruluşda olan obyekt adları aiddir. Qeyd edək ki, oronimik adlanmalarda göstərilən mənfi və müsbət quruluşa malik olan adonimlər də oronimik adların formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Naxçıvan ərazisinə aid olan makrosistemdə bu cür quruluşlu Daşburundağ, Dəhnə təpə, Ağqaya dağı, Qızılqaya silsiləsi, Keçəltəpə dağ, Qapıdaşqara silsiləsi, Aydaş silsiləsi, Yağlıdərə dağı, Daşbaşı dağ, Sarıdərə dağı, Qapıcıq dağı, adında xeyli sayda oronimlər özünü göstərməklə makrooronim kimi xalq arasında tanınmaqdadır.

Mənfi relyef quruluşlu orooronimlərə oronimik adlar içərisindən Dəhnə, Yağlıdərə dağı və Sarıdərə dağı oronimləri

daxildir. Bu adlarda mənfi “dəhnə” və “dəre” coğrafi ad göstəriciləri işlənməklə ikinci adda “sarı”, “yağlı” kimi sifətlər, eləcə də bu adlarda müsbət relyef quruluşlu “dağ”, “daş”, “təpə”, “qaya”, “silsilə” coğrafi adı-nomenləri də yer alır. Adların bu sözlərlə ifadəsinə diqqət etdikdə, burada əsasən adların ilkin variantda mürəkkəb quruluşlu, Daşburundağ xüsusi isim olaraq, Dəhnə təpə və Daşbaşı dağ oronimləri I növ, qalmış adların isə II növ təyini söz birləşməsi şəklində olduğunu görürük. Əgər dilçilik baxımından adlara yanaşsaq, onların mürəkkəb quruluşda olmağına baxmayaraq, sistemdəki funksional struktur formanı təkrarladığını görürük. Burada Sarıdəre dağı adı da mənfi tipli quruluşlu “dəre” coğrafi obyekt adını daşımaqla birinci söz kökünü oronimə çevirmiş, daha sonra yenidən toponimləşmə prosesi ilə müsbət “dağ” obyekt adını götürməklə ikinci dəfə Sarıdəre dağı kimi formalaşmaqla mürəkkəb quruluşda toponimik ada orooronimə çevrilmişdir.

Bununla bərabər bu oronimlər içərisində müsbət relyef quruluşlu olub “dağ” və “silsilə” sözləri ilə işlənən mürəkkəb elliptik quruluşlu Yağlıdəre dağı, Qapıcıq dağı, Daşbaşı dağ, Aydaş silsiləsi kimi makrooronimlər bu mürəkkəb quruluşda II növ təyini söz birləşməsi şəklindədirlər. Burada qeydə alınan Yağlıdəre adında biz “dəre” komponenti ilə rastlaşırıq ki, ilkin yaranışda ad mənfi relyef quruluşu ilə formalaşsa da, sonrakı mürəkkəb quruluşda “dağ” sözü ilə işlənmişdir.

Hidronim xarakterli oronimlərə gəldikdə isə, qeyd edək ki, makrooronimik sistemdə bu adda **Məzrəsüyu** silsiləsi qeydə alınır. Bu qəbildən fərqli sahələr bildirən adonimlər və oronimlər öz quruluşuna görə müxtəliflik yaratsalar da (sadə, düzəltmə, mürəkkəb), əsasən müsbət relyef quruluşlu (dağ, silsilə dağ, təpə, qala, daş) coğrafi adlar-nomenlərdən, bəzi hallarda isə mənfi quruluşlu **dərə**, **yargan**, **düz** kimi yer bildirən adlarla yanaşı, əsasən ümumi isimlərlə “dağ” ad-nomen göstəricisi kimi

formalaşmışlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada sadə görünüş şərtidir. Çünki linqvistik təhlil onların sadə olmadıqlarını ortalığa çıxarır. Bu baxımdan da ilk əvvəl oxunuşdan sadə görünən Məzrəsüyu silsiləsi makrooroniminə diqqət yetirsək, bu ad istər toponimik, istərsə də dilçilik baxımından sadə quruluşlu tərkibə malik olan oronim kimi bir sözlə Məzrəsüyu şəklində dilimizin nə mövcud leksik lüğəti, nə də şivə və dialektləri ilə anlaşılmır. Bu halda ad hidronim xarakterlidir, lakin “silsilə” coğrafi nomen göstəricisi ilə o mürəkkəb xarakterli hidrooronimdir. Adın geniş təhlili leksik-semantik quruluşda məzrə-“xaraba kənd”, su, silsilə sözləri ilə tamamlanır. Bu halda ad göründüyü kimi, heç də sadə quruluşlu deyil və “xaraba kənd suyu dağ silsiləsi” mənasında mürəkkəb quruluşda dilimizin II növ ismi birləşməsi şəklində formalaşmaqla oykonimdən yaranmış hidrooronimdir. Əsas tərəfləri “silsilə” coğrafi adları-nomenləri ilə ifadə olunan bu oronimlərin asılı tərəfləri isim və düzəltmə isimlərlə, bununla bərabər eyni zamanda sifətlə (xaraba) ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan da tədqiqatlarda arxaik elementlərdən düzəldilmiş, yəni formalaşmış oronimlərin quruluşu haqqında əvvəlcədən fikir söyləmək özünü doğrultmur.

Burada bir fonetik versiyaya da diqqət etmək istərdik. Əgər **Məzrəsüyu** adında türk dillərinə məxsus **b≈m, u≈ə, z≈s** kimi fonetik paralellikləri və **ə=r** səslərinin *vağzal-vazğal, yastıq-yatsıq* kimi yer dəyişmələrini nəzərə alsaq, bu zaman adın **Busər** suyu mənasında tayfa adı ilə bağlılığı ortaya çıxır. Biz bu adın məhz **Busərsuyu** silsiləsi şəklində tayfa adı ilə bağlı olmaqla, tayfa adından yaranaraq etnooronim kimi formalaşdığını düşünürük. Mənbələrə diqqət etdikdə Naxçıvan ərazisində Midiya tayfaları yerli tayfalar olmuş, onlardan maq, arizant, partagen, budi, buslarla bağlı məntəqə adlarına da rast gəlirik (ətraflı bax, 159, s. 315-330).

Türk dialekt və şivələrinə məxsus **b≈m, u≈ə, z≈s** fonetik paralellikləri isə Qıpçaq və bu qrupa aid dillərdə, o cümlədən qazax dilində **boyun-moyun**, Osmanlı türklərində **mən-ben** və s. şəkillərdə rast gəlinir (192, s. 255). Bu səsəvəzlənmə **Budin-Vətən** sözlərinin ifadəsində Göytürk və Azərbaycan türklərinin dialektlərində də rast gəlinir. Kül Tigin abidəsi yazıları və M.Kaşğarının sözlüklərində **budin, budun, budhun** yazılışlarında (56, s. 20; 40 s. 155, 238) söz **Vətən** mənasındadır. Bunlar nəzərə alınmaqla biz Məzrəsuylu silsiləsi adının tayfa adında formalaşmış makrohidrooronim olduğunu düşünürük.

Bütün bu adlara diqqət etdikdə, əsas tərəfləri “silsilə” coğrafi nomenləri ilə ifadə olunan bu oronimlərin xeyli hissəsində asılı tərəfləri isim və düzəltmə isimlərlə eyni zamanda sifətlə ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan da türk dilinin arxaik dil elementlərdən düzəldilmiş, yəni formalaşmış oronimlərin quruluşu haqqında əvvəlcədən fikir söyləmək olmur və onların ilkin yaranış forması əsa tədqiqat obyektinə kimi götürülməlidir.

### **3. Zoonim, fitonim, mifik-teonimik və müxtəlif adlarından yaranmış makrooronimlər**

Naxçıvan ərazisi makrotoponimik sistemində oronimik adlardan bir qrupunun formalaşmasında biz zoonim-heyvan adları və fitonim-bitki adlarının da iştirakını görürük. Bu amillərin oronimik adlarda təkrarı adların türk-Azərbaycan dilində olduğunu bir daha təsdiq edir. Ümumilikdə Naxçıvan makrooronimlərində yer alan bu tipli oronimik adlara diqqət etdikdə, biz onlardan bir qrup Dəvəboynu dağ, Eşşəkmeysanı aşırımı, Keçi qalası, Qaraquş dağı, Qaranquş dağı, Qaranquş yaylağı, Tülkütepəsi, Toğluqaya, Toğluca silsiləsi kimi oronimik adların mürəkkəb quruluşda olduğunu görürük. Bu formada qeydə alınan makrooronimlərə diqqət

etsək, nümunələrdən də göründüyü kimi adlar əsasən **eşşək, dəvə, keçi, quş, qaranquş, tülkü, toğlu** kimi müxtəlif heyvan adlarından formalaşmış adlardır. Bu tipli zoonimik oronimlər özündə 9 zooronim “dağ”, “silsilə”, “aşırim”, “təpə”, “qala”, “yaylaq”, “qaya” kimi müsbət relyef quruluşlu coğrafi ad göstəriciləri ilə formalaşmış oronimik adları birləşdirir. Əsasən ümumi isimlərlə ifadə olunan coğrafi ad göstəricili bu cür zooronimik makrooronimlərin quruluş, formalaşma və yaranma yollarına nəzər saldıqda, buradakı **Dəvəboynu, Eşşəkmeydanı, Keçi, Qaraquş, Qaranquş, Tülkü, Toğluca** kimi zoonimlər dağ, silsilə sözlərini izah edirlər. Onlar adlarda sifət xarakterli ismi-sifət funksiyalarını daşımaqla “hansı?” sualına cavab verirlər. Yalnız sadə quruluşda görünən “Tülkütəpəsi” zooronimi “təpə” coğrafi ad göstəricisini özünə birləşdirməklə II növ ismi birləşmə şəklində görünür. Bu zooronimləri əmələ gətirən yuxarıda qeyd etdiyimiz coğrafi ad göstəricilərinə qoşulan **-ı, -sı/si/su/sü** mənsubiyyət şəkilçiləri adları II növ ismi birləşmə halına gətirərək, tam olaraq müasir dilimizin sintaktik üslubunu özündə əks etdirir. Göstərilən tipli formalaşmalar əsasən sən minilliklərin adlanma sistemi ilə uyğunluq təşkil etməkdədir. Bu makrooronimlərin tərkibindəki diqqəti çəkən leksik-semantik dəyişikliklər, ərazi toponimik sistemində bu cür quruluş tipində formalaşmış bütün zooronimləri əmələ gətirən sözlərlə bir vurğu altında birləşirlər. Əgər diqqət etsək, bu halda formalaşmanı coğrafi nomenlər öz üzərlərinə götürməklə, mürəkkəb quruluşlu şəkildə çevrilir, müasir dil qanunlarını özlərində əks etdirməklə, mövcud arealda makrotoponim qatı kimi özlərini təqdim edirlər.

Dilimizin mövcud imkanlarını əsas götürdükdə, bu oronimik adlarda I növ işimi birləşmə variantı yalnız **Dəvəboynu dağ** adında müşahidə olunur və müasir dilçiliklə səsləşir. Qalan zooronimlər isə II növ işimi birləşmə şəklində qeydə alınırlar. Ümumən

zoonimlərin birinci tərəfi **eşşək, tülkü, qaraquş, toğluca, keçi, qaranquş** adları ilə yaranmış zoonimlərdir ki, bunlar müxtəlif heyvan növləri ilə yanaşı, həm də quş adlarını özlərində cəmləşdirir.

Fitonim xarakterli oronimlərlərə gəldikdə isə biz burada müxtəlif növ bitki adlarının oronimik adlarla bərabər oronimə çevrildiyini görürük. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu adlar sisteminə ərazidəki makrooronimlərdən **Xaşlı dağ, Ardıc dağı, Noxuddağ, İydəli, Söyüdlü, Almalıdağ, Qabaqtəpə dağı, Yarpaqlı dağı** kimi 8 makrooronimik adları daxildir. Qeyd edək ki, bu qrup oronimlərin yaradılmasında coğrafi obyektə məxsus olan əsasən bitki qrupu və ağac örtüyü, onların adları xüsusi rol oynayır. Bununla yanaşı onlar makrooronimlərdə, təyinedici söz olaraq, adları formalaşdırmış və bunun sayəsində onları fərqli olaraq təqdim etmişdir. Bunlardan **Almalıdağ, Noxuddağ** oronimləri “dağ” coğrafi ad göstəricisini özünə birləşdirməklə sadə quruluşlu görünürlər. Lakin diqqət etdikdə, bu oronimik adlar mürəkkəb quruluşlu, eləcə də toponimik sistemdə funksional struktur formasında görünürlər. **İydəli, Söyüdlü, Yarpaqlı** adlarına gəldikdə isə, burada **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçiləri ilə makrooronimlər öz quruluşuna görə düzəltmə şəklində qeydə alınır. Lakin adları əmələ gətirən söz köklərini əsas götürsək, Almalı dağ, Noxud dağ quruluşlarındakı bu adlar da mürəkkəb quruluşlu zoonim və fitonim xarakterli adlardır. Diqqət etsək, burada **Yarpaqlı dağ** adı ikinci dəfə oronimik ad kimi **dağ** sözü ilə sabitləşib yenə də mürəkkəb quruluşda özünü göstərməklə, dilimizin I növ ismi birləşməsi şəklində sabitləşmişdir ki, bu da mövcud dilimizdəki sözyaratma qanunları ilə tam üst-üstə düşür.

**Xaşlı dağ, Qabaqtəpə dağı, Ardıc dağı** kimi fitoonimlərə gəldikdə isə, mürəkkəb quruluşa malik olan bu adlar öz daxili quruluşları ilə də xüsusi fərqlərə malikdirlər. **Xaşlı dağ** fitoronimində “xaşlı” sözü **-lı** şəkilçisi ilə düzəltmə şəklində olmaqla “dağ” coğrafi ad göstəricisi ilə mürəkkəb quruluşda özünü göstərir və I növ ismi

birdləşmə formasındadır. Qeyd edək ki, bu bitki el arasında həm də “Xaşxaş” kimi tanınmaqla xüsusi müalicəvi əhəmiyyətə malik bitki olmaqla əsasən uca dağ silsilələrində qeydə alınır.

Maraqlı formalaşmaya malik olan **Qabaqtəpə** dağı adında biz həm “təpə” , həm də “dağ” müsbət relyefli coğrafi ad göstəricilərini izləyirik ki, bu ad mürəkkəb quruluşlu fitoonim kimi iki dəfə oronim olaraq formalaşmışdır və II növ təyini söz birdləşməsi şəklindədir. Xalq arasında **qabaq** sözünün bir adı da **“boranıdır”**. Bütün bu fitoonimik adlar Ardıc dağı adı da daxil olmaqla, II növ təyini söz birdləşməsi olaraq mürəkkəb oronimik adlar kimi toponimik sistemdə yer alırlar.

Makrooronimlər içərisində **Mifik-teonimik** adlar da geniş yer alır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, oronimik adlarda mif digər adlardan daha çox qeydə alınır. İstər tarixi qaynaqlardan, istərsə də yazılı dastanlarımızdan da bizə məlumdur ki, əski türk inancında dağlar müqəddəs sayılmış, onların bu müqəddəslik əlaməti əsasən Tanrıya yaxınlıqları ilə bağlı olmuşdur. Biz qaynaqlarda qədim türklərin Bodın-İnli, Altay, Saqçaq, Ağqaya, Qara dağ, və s. dağlara tapınması ilə qarşılaşırıq. Bir çox ərazilərdə, o cümlədən Naxçıvan ərazisində də dağlar müqəddəs sayılmış, qadınlar onu görərkən başlarını örtməklə onu “qayınata” adlandırmış, bəzilərini isə “ana” olaraq qəbul edib, onu soyun başlanğıcı saymışlar (172, s. 251-265). Böyük Qafqazda “Babadağ”, İrəvan xanlığı ərazisində “Ağbaba” dağ adı bu inancla bağlı adlar olmuşdur. Dağlara inanc kultu bir çox alimlərimiz tərəfindən geniş araşdırılmaqla bu türk mifinə dair xeyli elmi faktlar göstərilmişdir (ətraflı bax, 172; 173).

Biz “Bilqamıs” dastanında adı keçən oronimik adların Naxçıvan ərazisinin Gəmiqaya oronimik sistemindəki qədim mifik adlarda təkrarını da oxuculara təqdim etmək istədik.

Ordubad inzibati ərazi dairəsinə aid Gəmiqayada Nuhla bağlı Nəbi-Peyğəmbər yurdu, gəmidən uçurulan qaranquşla bağlı

Qaranquş yaylağı, Qəzər yurdu, dastandakı Nisir dağı və Nəsirvaz zirvəsi kimi adlarla qarşılaşırıq. Bununla bərabər dastanda, Kudur Enlil tanrı adı və Gəmiqayada Qudu yurdu, Bilqamis dastan adı və Bilbil yer adı bir təsadüf ola bilməz. Biz yazılarımızda Kutı tayfa adının Kudur Enlil tanrı adından gəldiyini və türk tayfalarında bu cür adlanmaların ənənəvi olduğuna dair elmi faktlar göstərmişik. Dastanda biz yenə də İrnini tanrı məkanı adı ilə qarşılaşırıq və Nəbi yurdunda İrni yer adı kimi tanınır. Bununla bərabər dastanda Saria dağ adı var və bu ərazidə biz Sarı dağ adı ilə də qarşılaşırıq (3, s. 42, 44, 90; 158, s. 14-16).

Yeri gəlmişkən bir məsələni də xüsusi qeyd etmək istərdik ki, Gəmiqaya ərazisindəki Nəbi yurdu həm də Nuhla bağlı tarixi bir faktı özündə əks etdirməklə, bir daha Nuhun gəmisinin bu əraziyə oturduğunu təsdiq edir. Bu mövcud oronimik ərazinin peyğəmbər sözü-mifik inancla bağlılığı, ərazidəki bir şəkli yazıda ikimərtəbəli gəmi, tufanın yatmasına işarə olan arxası üstə düşmüş əjdaha rəsmi, gəmidən uçurulan qaranquş rəsmi və oturaq həyata keçmə əlaməti olaraq ovçuluq rəsmi kimi amillər də fikrimizin doğruluğunu sübut edir. Qeyd edək ki, bu rəsmlərin hamısı bir daş üzərində piktografik yazı nümunəsi kimi mövcuddur. Bu mövzu genişliyi ilə tədqiqatlarda da öz yerini almışdır (86, s. 115-121; 156, s. 113-122).

Naxçıvan ərazisi makrooronim sistemində biz yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi qədim şumerlərdən Altaya qədər yayılmış An/Anu yaradan tanrı, Şar işıq tanrı adlarının izlərini dağ adlarımızda da görürük. Bu haqda mənbələr də geniş məlumat verir (60, s. 75; 61, s. 640; 132, s. s. 51). Naxçıvan ərazisindəki makrooronim adlar qrupunda qədim türk mifologiyası ilə bağlı İlandağ, Sarıdağ, Anabad gədik dağ, Asabukəf dağı adlarının istər şumerlərdə, istərsə də müqəddəs kitab “Qurani-Kərimdə” təkrarı təbii ki, təsadüf ola bilməz. Naxçıvan dağları arasında daha çox tanınan İlan dağ adı mürəkkəb quruluşa malik olmaqla yanaşı qeyd



etdiyimiz kimi An tanrı adını daşıyır ki, ad **il**-“yurd” **An** tanrı adı ilə “Anunun yurdu” mənasında qədim türk mifi ilə bağlı addır. Eyni mifik əlamət Anabat gədik dağ adında da təkrarlanır. Burada An tanrı adı bat-“məkan” sözü adı “Anu tanrısının məkanı” şəklində izah edir. Ərazidə 4 bölgədə təkrarlanan Sarıdağ və Sarıtəpə adlarına gəldikdə isə, qeyd edək ki, bu dağların və təpənin sarı rənglə heç bir əlaqəsi yoxdur və ad Şar-günəş tanrısının adını daşıyır. Asabukəf dağı adı da İslam dinindən xeyli əvvəllərə söykənən bir inancın daşıyıcısıdır. Bütün bu qeyd etdiklərimiz buradakı tayfa birliklərinin Şumer mədəniyyəti ilə bağlılığını siyasi proseslərdə iştirakını, öz mifik inanc əlaqələrini şumer, yunan və s. ərəzi xalqlarına aşladığını da birmənalı təsdiq edir. Bu adların “Bilqamıs” dastanındakı adları təkrar etməsi Naxçıvanın Nuh tərəfindən salınan ilk şəhər olması versiyasını bir daha təsdiq edir.

Bütün bunlarla bərabər biz Naxçıvan makrooronimləri içərisində müxtəlif xarakterli formalaşma xüsusiyyətlərinə malik makrooronimlərlə də qarşılaşırıq. Bu qədim ərazinin makrooronimik adları içərisində biz Qaraburundağ, Berdik dağı adlarına da təsadüf edirik. Qeyd edək ki, tədqiqatlarda bu adların etimoloji izahları müxtəlif varian və mənalarla təqdim edilmişdir. Əgər xatırlasaq, qədim türk “Yaradılış” dastanında kainatı formalaşdıran Qara Xan-“Ulu Tanrı” idi və fikrimizcə, dağ adlarındakı “qara” sözü də süxurun rəngi ilə deyil, sözün “ulu” mənası ilə qədim türk mifinə bağlı söz olmuşdur.

Naxçıvanın Sədərək inzibati ərazisi daxilində qeydə alınan **Qaraburundağ** adı A.Bağırovun tədqiqatlarında dağ burnunu qara rəngdə olması ilə izah edilmiş, Culfa inzibati ərazisində isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi **Berdik** dağı makrooroniminə rast gəlirik ki, bu ad da tədqiqatlarda “Bərdək qurmaq” mənasında səthi olaraq izah olunmuşdur (98, s. 35, 68). Lakin biz **Qaraburundağ** ərazisində dağ burnunu qara rəngdə olduğunu görmürük və ya bu dağın hər hansı

bir tərəfində qara rəngə təsadüf olunmur. Bizim fikrimizcə ad qədim türk Böri-Qurd mifik inancından gəlməklə Qara+böri+an şəklində olub “Ulu Qurdun dağı” mənasındakı addan təhrif olunaraq bu formaya düşmüşdür. Əgər **Berdik** dağı adına da diqqət etsək, biz qeyd etdik ki, burada qədim Qurd mif nəzərə alınır və ad qədim türk mifi ilə bağlı “Qurd varisinin dağı” mənasında izah olunur.

Biz oykonimik sistemə nəzər saldıqda “Bərdək qurmaq” sözü ilə məntəqə adının yarandığına təsadüf etmirik. Çünki **Berdik** dağı adı, bu mifik inancla bağlı oronim həm də oykonimik addır. Biz türk dili sözlüklərinə nəzər saldıqda, buradakı **tuq** sözü “məğrur, düz daynan” mənalarında əski türk sözüdür (36, s. 561). Bu əski türk sözü ilə ad “Məğrur Qurd” mənasında da izah olunur. Bütün bu adların formalaşma xüsusiyyətlərinə diqqət etsək, göstərilən adların hamısı mürəkkəb quruluşlu teonimik xarakterli oronimlərdir.

Oronimlərin digər qrupu isə müxtəlif xarakterli olmaqla “dağ” ad-nomen göstəricisi ayrı yazılan Soyuq dağ, Salaməlik dağı, Uşaqlı dağ, Kəmərlı dağ, Qırqlar dağı, Ağdaban dağı, Salvartı dağı, Kömürlü dağ oronimləridir. Əgər bu adların quruluşuna diqqət etsək, onlardan bir qrup oronimlərin birinci tərəfləri Soyuq, Uşaqlı, Kəmərlı, Kömürlü kimi sifətlərdən ibarət olmaqla mənsubiyyət şəkilçisi olmayan “dağ” ad-nomen göstəricisi ilə I növ təyini söz birləşməsi quruluşundadırlar. Digər Salaməlik dağı, Qırqlar dağı, Ağdaban dağı, Ağqaya dağı, Keçəltəpə dağı, Hörgü dağı, Qaraqulak dağı, Salvartı dağı oronimlər isə mənsubiyyət şəkilçili “dağı” ad-nomeni ilə II növ təyini söz birləşməsi quruluşunda mürəkkəb oronimik adlardır. Bu oronimlərin də struktur tərkibinin yaranmasında **yarpaqlı, ağdaban, ağqaya, keçəltəpə, hörgü, qaraqulak** kimi sifətlərinin rolu var ki, bu şəkildə onlar mürəkkəb quruluşlu oronimə çevrilmişlər. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, burada Ağqaya, Keçəltəpə oronimləri ikinci dəfə “dağ” müsbət relyefli obyekt adı ilə oronimə çevrilmişlər və onların ilkin quruluşu Ağ qaya, Keçəl təpə şəklində

“qaya”, “təpə” müsbət relyefli obyekt adı ilə yaranmışdır. Salvartı dağı, Qırxlar dağı, Salaməlik dağı oronimləri isə göründüyü kimi təsviri xarakterli mürəkkəb quruluşlu oronimlərdir. Oronimik adların bu cür yaranış forması B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayv, A.N.Bağırov, Ə.A.Quliyev, A.K.İmanlı, T.M.Əhmədov, Q.A.Məşədiyev və başqalarının toponimika ilə bağlı tədqiqatlarında geniş yer almışdır (ətraflı bax, 100; 107; 128; 137; 143).

Naxçıvan ərazisinin relyef quruluşuna görə fərqlənən bəzi oronimləri də vardır ki, buna da **təpə** müsbət relyef quruluşlu coğrafi adla yaranmış toponimik oronimlər daxildir. Bu qrup oronimik sistemə Naxçıvanda Uzunətəpə, Yastantəpə, Qırmızı təpə, Sarıtəpə, Plov təpə, Haleylim təpə, Qarovultəpə oronimləri misal ola bilər. Bu oronimik adlar əsasən təsviri xarakterli toponimlər sırasına daxildir ki, bəzən təpələr plova bənzəyişlərinə görə bu cür adlandırılmışlar.

Biz oronimlər daxilində müsbət relyef quruluşlu “silsilə” coğrafi adı ilə yaranmış oronimlərə də təsadüf edirik ki, bura Naxçıvan makrooronimik sistemində xüsusi yeri olan Qapıdaşqara silsiləsi, Qızılqaya silsiləsi oronimlərini aid edə bilərik. Diqqət etsək, bu oronimlərin də birinci tərəfləri özünə isim və sifət bildirən sözlər birləşdirməklə formalaşmışdır. Buradakı Xırmancıq, Qanlıdərə və Şahtaxtı qayası adları isə isim və sifətlə formalaşmış oronimlərdir.

Oronimik adlar haqqında nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, oronimik adlar da oykonim, hidronimlərdə olduğu kimi bütünlükdə prototürk və müasir Azərbaycan türklərinin dil ünsürləri, mifik təfəkkürləri əsasında yaranmışlar. Bu tayfa adlarının Naxçıvan makrotoponimik adlarında təkrarı bir təsadüf deyil, ulu bir tarixin bu torpaqlardakı izləridir. Bu toponimik adların sistemli tədqiqi dil, tarix və etnoqrafiyamız üçün əsaslı mənbədir. İnanırıq ki, gələcəkdə bu istiqamətdəki tədqiqatlarda Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan toponimik sistemi əski mənbə və qədim türk sözlüklərinə istinadən sistemli şəkildə araşdırılacaqdır.

## IV. FƏSİL. NAXÇIVAN MAKROHİDRONİMLƏRİNİN LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

### 1. Ərazi hidronimləri haqqında qısa məlumat

Naxçıvan hidronimləri haqqında məlumatlara biz qədim mənbə və rus müəllifi V.Q.Qriqoriyevin məlumatlarında rast gəlirik. O, öz yazılarında Araz, Naxçıvançay, Arpaçay, Əlincəçay, Küküçay, Şahbuzçay, Nursçay, Kükçay, Cəhriçay, Üstüpuçay, Vənəndçay, Əylisçay, Ordubadçay, Kilid bulaqları, Qanlı göl, Tırkeş, Bist mineral suyu, xeyli arx və kəhriz adlarını qeyd edir (20, s. 6, 187).

Bununla bərabər Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisi su mənbələri olan çay, göl, bulaq, kəhriz, dərə, mineral su, kanallar və s. ilə zəngin olan bir ərazidir. Bütün bu su hövzələri nəzərə alınmaqla ərazidə 2 minə yaxın hidronim qeydə alınır. Təbii ki, bu zənginlik onun hidronimik sisteminin adında da özünü göstərir ki, diqqət etdikdə biz bu sistemdə əsasən çay adlarının tayfa adlarından yarandığını görürük. Ərazidəki etnohidronimik qrupda m.ö. VI-I minilliklərlə bağlı daha çox tayfa adlar üstünlük təşkil edir. Bundan sonra göl və bulaq adları, kəhriz adlarının formalaşmasında da onların izləri qalmaqdadır.

Toponimik sisteminin tədqiqi ilə məşğul olan dünya alimlərinin yekdil rəyi belədir ki, ümumən istər hidronimik, istərsə də oronimik adlar və onların formalaşmasında xüsusi rol oynamış tayfa adları və onların dili daha sabit bir sistem olmaqla uzun bir tarixi yaşatmaqdadır. Hidronimik adlar sisteminin ətraflı tədqiqi istər geniş ərazidə tanınan-makrohidronim, istərsə də məhdud dairədə tanınan-mikrohidronim qatının xüsusi elmi və prinsiplial əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Qeyd edək ki, oykonimlərdə olduğu kimi hidronimlər də Azərbaycan o cümlədən də Naxçıvan ərazisində sistemli tədqiq olunmamış, bu istiqamətdə araşdırmalar əsasən 1955-1960-cı

illərdən genişlənməyə başlanmışdır. Şübhə yoxdur ki, səyyah, tarixçi və coğrafiyaşünasların diqqətini bu adlar cəlb etsə də, bu istiqamətdə araşdırmalar aparılsa da, onların tədqiqində daha çox dilçi alimlərin fikri elmi əhəmiyyət daşıyır. Təbii ki, ibtidai icma dövründən başlamaqla insanlar əsasən su hövzələri ətrafında məskunlaşmışlar. Deməli bu adların onların dil vahidləri ilə yaranması danılmazdır və bunları araşdırılmasında da dilçilərin fikri həqiqətə daha yaxın olmuşdur. Lakin toponimik adların tədqiqində tarix və coğrafiyanın da tədqiqatə tətbiqi əsas şərtlərdəndir.

Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan toponimlərinin tədqiqi zamanı bəzi hallarda, toponimik sistemindəki bir qrup adlara diqqət çəkilmiş, lakin burada tədqiqatçıların maraq dairəsi əsas əmil olmuşdur. Biz A.Qurbanov, A.Axundov, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, S.Mollazadə, Q.Məşədiyev, T.Əhmədov, R.Yüzbaşev, eyni zamanda Naxçıvanda bu istiqamətdən İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, A.Bağırov, A.İmanlı və başqalarının toponimik istiqamətdəki tədqiqatlarında maraqlı elmi fikirlərlə rastlaşırıq. Bu tədqiqatlarda bir başa coğrafi adın etimoloji, linqvistik təhlilləri yer alsə da, bəzi hallarda bu coğrafi adlara yalnız hər hansı bir fikrin təsdiqi üçün müraciət edilir. Qeyd edək ki, bütün bunlar müəyyən qədər elmi faktlar olsa da Naxçıvan oykonim, oronim, hidronim və s. toponimik vahidlər, ardıcıl, sistemli şəkildə tam olaraq tədqiq olunmamışdır. Bununla bərabər onomastikanın mühüm işlək qollarından olan toponimika, onun elmi-nəzəri əsasları, tədqiqi üslubu demək olar ki, tam işlənib hazırlanmamış, bu istiqamətdə metodik vəsaitlər dərc olunmamışdır.

Naxçıvan hidronimlər sisteminə gəldikdə isə, bu toponimik sahə də sistemli tədqiqat işi aparılmamış, yalnız hər hansı bir fikrin təsdiqi üçün bu adlardan istifadə edilmişdir. İstənilən bölgənin toponimik sisteminin bütün sahələri tam olaraq tədqiqatə cəlb edilmədiyindən hidronimik sistem də sistemli tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Biz yalnız rayonlar ərazisində əsasən makrosistem təşkil

edən hidronimləri diqqətə çatdırmaq istərdik. Brada hidronimik adlar bir çox rayona xas olsa da, bəzi hallarda 2-3 rayon ərazisindən keçən hidronimlər yalnız bir rayon ərazisində göstərilmişdir. Bununla bərabər rayon ərazilərində xeyli sayda bulaq adlı hidronimlər də mövcuddur ki, biz onlardan yalnız makrohidronimləri bura daxil etmişik.

**Sədarək rayonu.** Araz çayı, Birəli çay, Çənbərək çayı, Qaraağac çeşməsi.

**Şərur rayonu.** Araz çayı, Arpaçay, Arpaçay su anbarı, Havuşçay, Qabaqlıçay, Bağırsaqdərə, Püsyandarx kanalı, Ağbulaq, Qarapir bulağı, Xanbulaq.

**Kəngərli rayonu.** Salaxan bulağı, Ağgöl, Abdinçay, Asni çay, Soyuq bulaq, Torxuc bulaq, Süzgünlər bulağı, Camışbatan göl, Tadin gölü, Tülkü gölü, El bulağı, Ambarı gölü, İsaxan gölü, Tağlılar gölü.

**Naxçıvan şəhər zonası.** Araz su anbarı, Naxçıvançay, Qızlar bulağı, Kalbamusa çeşməsi, Edilağa gölü, Bazar gölü.

**Babək rayonu.** Gərməçataq çayı, Cəhriçay, Payız gölü, Kalbəziz gölü, Məşədi Abbas bulağı, Kəhriz, Çimən bulağı, Cəhri gölü, Xor arxı, Misgətətir arxı, Xərtəkli göl, Lizbirdçay, Sirab su anbarı, Sirabçay, Qahabçay, Qahab gölü, Uzunoba gölü, Nehrəm su anbarı, Güznüt gölü.

**Şahbuz rayonu.** H.Əliyev adına su anbarı, Zərnətinçay, Badamlı çay, Badamlı su, Qanlıgöl, Batabat, Küküçay, Püstəçay, Şahbuzçay, Biçənəkçay, Pirçay.

**Culfa rayonu.** Əlincəçay, Zoğalaçay, Dəmirli su, Başkənd çayı, Bənəniyar gölü, Məşədərəsi göl, Qıtqın dərəsi, Ərəfsəçay, Qaradərə su, Ağsal suyu. Albaba çeşməsi, Narzansu, Şırşır, Yayıcı bulağı, Kordərə.

**Ordubad rayonu.** Kotamçay, Ordubadçay, Əyriçay, Vənəndçay, Parağaçay, Gilançay, Tiviçay, Nəsirvazçay, Gənzə,

Göygöl, Sakkar su, Qazangöl, Əylisçay, Aza su anbarı kimi xeyli sadda hidronimik adlarla qarşılaşırıq. Naxçıvan ərazisindəki bütün bu makrohidronimik sistem bir çox qaynaq və tədqiqatlarda yer almışdır (48, s. 191-210; 64; 107, s. 213-234)

Makrosistem təşkil edən Naxçıvan ərazisinin bu hidronimlər qrupuna diqqət etdikdə, burada müxtəlif formada yaranmış göl, çay, bulaq, kanal və s. adlarla rastlaşırıq ki, onların bir neçə funksional-struktur tipdə özünü göstərdiyini görürük. Bu hidronimlərin bir qismi təbii, digər qismi isə insan əli ilə yaradılmış hidronimlərdir. Biz bu adların formalaşma yollarına nəzər saldıqda, burada mürəkkəb quruluşlu hidronimlərin sadə quruluşlu adlardan artıq olduğunu, eləcə də onların formalaşma müxtəlifliyini də müşahidə edirik. Bu adların yaranma formasına diqqət etdikdə maraqlı mənalara qarşılaşırıq.

## 2. Sadə və mürəkkəb quruluşlu hidronimlər

Biz bir çox yazılarımızda ilk formada sadə görünən coğrafi adların müəyyən sistemlərində (oykonim, oronim, hidronim və s.) mövcud quruluşun birbaşa hansısa sadə, düzəltmə, mürəkkəb formaları haqqında fikir söyləməyin doğru olmadığına dair faktlar göstərmişik. Bu adların etimoloji izahı onların quruluşu haqqında tam aydınlıq gətirir. Bu baxımdan da makrohidronimlərin mənalı və qrupları da müxtəlif quruluşlarda özünü təqdim edir.

Əgər biz şərti olaraq Naxçıvan ərazisində **sadə quruluşlu** makrohidronimlər hesab etdiyimiz Araz, Batabat, Gənzə, Kəhriz, Qıtqın, Şırşır, Yayı adda 7 hidronimik coğrafi ada diqqət etsək, onlar ilkin görünüşdə özlərini bu formada təqdim edirlər. Lakin qeyd edək ki, buradakı **Araz** hidronimi qədim As türklərinin adından yaranmaqla **ər**-“kişi” qədim türk sözü ilə “As əri” çayı mənasında etnohidronim olmaqla **ər** sözü və **As** tayfa adı ilə əsl həqiqətdə mürəkkəb quruluşdadır. **Batabat** hidronimi isə, Şahbuz rayonu

ərazisində hərəkət və vəziyyətinə görə həm göl həm də mineral bulaqdır. **Gənzə** hidroniminə gəldikdə isə, bu ad Gənzək tayfalarının adından yaranıb etnohidronim olmaqla Ordubad rayonunda Araz çayının sol qoludur. Bu adın da quruluşuna diqqət etdikdə burada **Kan**-“məkan”, **Sak** isə tayfa adıdır və yenə də ad iki leksik mənalı söz hesabına formalaşsa da sadə quruluşa görünür. **Kəhriz** əsasən əl ilə yaradılmış su hövzəsi olmaqla Babək rayonunda qeydə alınır və sadə quruluşdadır. **Qıtqın**- “Qüvvətli qala” mənalı bu ad da, iki sözdən **qut**-“qüvvə”, **qın**-“qala” sözlərindən formalaşmaqla ilkin baxışda sadə quruluşa özünü təqdim edir və hər iki söz müasir dilimizdə “bir tikə yeməzsən **qutun** olmaz”, “**qınından** çıxdı, **qının** bəyənmədi” ifadələrində arxaik formada işlənməklə makrohidronim kimi formalaşmışdır. Bu az sulu dərə Əlincə çayının sol qolu olmaqla Culfa rayonu ərazisi daxilində yerləşir. **Şırsır** su hövzəsi İlan dağın şimal-şərq ətəyindən tökülən kiçik şəlalədir. Sonuncu **Yaycı** hidronimi isə, Yuci qədim türk tayfasının adını daşımaqla Culfa rayonu Yaycı kəndi yaxınlığından Araza tökülən az sulu dərə olmaqla, Arazın sol qoludur və tam sadə quruluşdadır.

Əgər bu adların mənalarına diqqət etsək, müasir dil quruluşlu sadə olmağına baxmayaraq əski türk sözləri ilə formalaşmış Araz, Gənzə və Yaycı hidronimləri həm sadə (Yaycı), həm də mürəkkəb quruluşlu etnohidronimdir. Qıtqın adı burada orohidronim, Kəhriz və Şırsır adları sadə hidronim, Batabat isə təsviri xarakterli “Bataqlıq yeri” mənası daşıyan hidronimdir. Bu sadə quruluşlu hidronimlərə diqqət etdikdə, onlar bütövlükdə türk tayfa adı, qədim və müasir türk dili elementlərindən yaranmış adlar olmaqla ərazinin qədim türk yurdu olduğunu bir daha sübut edir.

**Mürəkkəb, elliptik coğrafi adlı-nomenli hidronimlər** qrupuna aid olan hidronimlər sadə quruluşlu hidronimlərdən əsaslı surətdə fərqlənməklə özlərində coğrafi ad-nomen göstəricilərini birləşdirirlər. Biz toponimiyaya dair tədqiqatlarda da qeyd etdiyimiz



kimi coğrafi adın-nomenin adlarda qalma səbəbləri əsasən iki amili özündə birləşdirir ki, onlardan biri adın buraxılması ilə toponimik adın öz mənasını itirməsi, ikinci coğrafi ad göstəricilərinin qalması ilə adın məna çalarının tam dəqiqləşdirilməsidir. Bu baxımdan da biz ilk olaraq coğrafi ad göstəricili sözlərin işlənmə formasına diqqət etmək istərdik.

Burada **“Çay”** coğrafi adlı hidronimlər özlərini bu quruluşda təqdim edir ki, Naxçıvan ərazisinin hidronimik sistemində bu cür adlanma 31 makrohidronimdə qeydə alınmaqla tam məna daşıyırlar. Bunlara Arpaçay, Havuşçay, Qabaqlıçay, Abdinçay, Naxçıvançay, Asni çayı, Gərməçataq çayı, Cəhriçay, Lizbirdçay, Badamlı çayı, Qahabçay, Küküçay, Biçənək çayı, Zərnətünçay, Şahbuzçay, Əlincə çay, Ərəfsəçay, Kotamçay, Pirçay, Vənəndçay, Parağaçay, Sirabçay, Gilançay, Əylisçay Zoğalaçay, Ordubadçay, Əyriçay, Nəsirvazçay, Tiviçay adlarını aid etmək olar. Əgər biz **“çay”** coğrafi ad-nomen göstəricilərinə diqqət etsək, onlardan bir qrupu ayrı, bir qrupu isə bitişik yazılır. Bitişik yazılanlar artıq mürəkkəb quruluşa çevrilmiş, ayrı yazılanlar isə sadə və düzəltmə quruluşlardadır. Qeyd edək ki, ərazi hidronimik sisteminə daxil olan **“çay”** coğrafi adlı bu hidronimlər də öz quruluş formalarına görə müxtəliflik daşıyırlar. Onların yaranma, formalaşma tiplərinə diqqət etdikdə, bunlar da özlüyündə biri birindən fərqlənməklə etnonim, oykonim, fitonim, teonim və s. xarakterli adlardan makrohidronimlərə çevrilmişlər.

Eyni quruluşu və yaranma formasını **“Göl”** ad göstəricili hidronimlər də təkrar edir. Bildiyimiz kimi istənilən bir ərazinin hidronimik sisteminin formalaşmasında **“göl”** komponenti əsas rol oynayır ki, biz Naxçıvan ərazisi makrohidronimlərinin yaranmasında da bu hallara təsadüf edirik. Bunların bir qrupu insan əli ilə yaranmaqla antropohidronim, bəzən heyvan adlarını daşımaqla zoohidronim, digərləri isə təbii yaranış olmaqla orohidronim və s. xarakterli hidronimlərdir. Artıq toponimik sistemdə bu versiya elmi

baxımdan öz təsdiqini tapmış versiyadır (97, s. 109-177; 234, s. 37-41; 107, s. 213-125).

Biz Naxçıvan makrohidronimlərində İsaxan gölü, Ambarı gölü, Tağlılar gölü. Ağgöl, Camışbatan göl, Tülkü gölü, Tadin gölü, Güznüt gölü, Edilağa gölü, Bazar gölü, Payız gölü, Kalbaəziz gölü, Cəhri gölü, Xərtəkli göl, Qahab gölü, Uzunoba gölü, Bənəniyar gölü, Qanlıgöl, Qazangöl, Göygöl, Meşədərəsi göl adlı 21 makrohidronim ilə qarşılaşırıq. Bunlar müxtəlif şəkildə formalaşmış hidronimlərdir ki, onların da quruluş formalarına diqqət etsək, burada etnonimik, oykonimrik adlarla yanaşı, oronimik, mifik adlar bu hidronimlərin formalaşmasında iştirak etmişlər.

Naxçıvan hidronimlər sisteminin diqqət etdikdə, biz burada xeyli sayda hidronimin bir qrupunun **“bulaq”**, **“su”**, **“su anbarı”** bəzilərinin isə **“çəşmə”** və **“dərə, arx, kanal”** coğrafi ad-nomen göstəricilərindən yarandığını görürük. Təbii ki, burada da müxtəlif yaranma formalı hidronimik adlar öz quruluş və mənalarına görə biri-birindən fərqlənir.

### **3.“Çay” coğrafi adlı-nomenli hidronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri.**

Makrohidronimik sistemdə müxtəlif coğrafi ad göstəricili adlara xas olan hidronimlərin daşdığı mənalara diqqət etdikdə biz burada da mənə müxtəlifliyi ilə yanaşı xeyli arxaik prototürk sözlərinə təsadüf edirik. Naxçıvan ərazisi daxilində makrohidronim səviyyəsində tanınan yuxarıda da qeyd etdiyimiz **“çay”** leksik vahidindən formalaşmış adların xeyli sayda tədqiqat əsərlərində də yer aldığı, bu istiqamətdə müxtəlif fikirlərin irəli sürüldüyü ortaya çıxır. Lakin ümumən qədim sözlərimizin ilkin yaranışında birhəcalı konsepsiyasına istinad etdikdə, bu hidronimləri əmələ gətirən, onları öz adları ilə formalaşdıran As, Peçeneq, Sak, Gel, Kutı, Nax-Naxər, Tubi, Paralat, Bus, Vund, Şirak tayfalarının adlarını görürük. Bu

tayfa adları hidronimləri etnohidronim olaraq formalaşdırmaqla qədim türk dil elementlərini də günümüzdə qədər gətirmişlər.

Asni çay adındakı As boyları haqqında məlumatlara Strabonun “Coğrafiya” əsərində də rast gəlirik. Azərbaycanın toponimiyası, etnogenezi və s. haqqında zəngin məlumat verən bu antik müəllif, xeyli türk etnoslarının, o cümlədən də **As** türklərinin adını çəkir, **etrusk, turdetan bastul-turdetan** və **qarqarların As nəsli olduğunu**, onlarla qarışıq yaşadıklarını göstərir. Buradakı məlumatlarda Araz çayı boyunda ayrıca **Azar** adlı ölkə olması, turdetanların-turdilərin əlifbaya sahibliyi, Turdetaniya ölkəsi, buradakı türkmənşəli Onoba, Asson oba, Menoba, Menlariya kimi vilayətlərin də mövcudluğu, turdilərin **As birliyinə** daxil olduqları və s. məsələlər ayrıca yer alır (27, XI, 14, 3, s.137-138, X IV, s. 500-572). Bu məlumatlarda vilayət adlarının hamısı Turdetan-“Turdi düzənliyi” On+oba, As+on oba, Men/min+oba şəklində türk dilindədir. Ar+Az adının etimologiyasına gəldikdə isə, bu sözün hələ II minillikdən də qabaq Ər+as və ya As+ər yazılışında tayfa adı olduğu, türk tayfalarının **subər, kəngər, xəzər**, eləcə də **ərsaq, ərtaus** və s. kimi adlanma ənənələrini təkrarlamaqla As əri, Sub əri, Kanq əri və ya Ər saklar, Ər tuşlar şəklində özlərini təqdim etmişlər (158, s. 460-461). Bu isə adların etnohidronim olduğunu birmənalı olaraq sübut edir. Əgər biz tarixi mənbələrə diqqət etsək, As türkləri ilə bağlı Araz çay adı eynilə bu tayfanın m.ö. minilliklərdə öz inancında yaşatdığı “Ares” tanrı adını təkrarlayır. Sonralar bu adın qəbilə arasında “uluların birliyi”, “birlik”, “uca rəhbərlərin birliyi” mənalara daşması haqqında da yetərinə qədim tarixə dair mənbə məlumatları ilə qarşılaşırıq (73, s. 671). Aslarla bağlı Azər adlı ölkənin olması məlumatına Yunan coğrafiyaçısı K.Ptolemeyin yazılarında təsadüf edirik. O, bu istiqamətdəki yazılarında, Azər ölkəsi haqqında geniş məlumat verilməklə, göstərilən ölkənin As tayfalarına aid olduğunu qeyd edir (17, s. 252, 354).

Qədim mənbə məlumatları **Naxər** türkləri haqqında yetərli tarixi faktlar göstərir. Ərazi makrohidronimlərdən olan Naxçıvan çayı adındakı **Naxər** türkləri və ölkə adı daha geniş və dəqiq elmi faktlarla m.ö. XVI əsrdə (1504-cü il) yaşamış Misir fironu III Tutmosla bağlı salnamələrdə qeyd olunur. Buradakı tarixi proseslərdə ərazi Mitani dövlətinin şimal-qərbində qüvvətli ölkə olaraq göstərilir. Salnamədən oxuyuruq: “O, mənfur Kadeşli rəqib, keçmişdə Misirə itaət edən bütün ölkələrin hakimlərini öz ətrafına toplamışdır. Hamını-**Naxarinadan** (Mitani ölkəsi) tutmuş ta Suriyaya kimi...”. (73, s. 344-346; 182, s. 174). Bu məlumatda adı çəkilən Naxər ölkəsi Urmiya, Göyçə, Van gölləri arasını əhatə etmiş, Aratta, Manna, Midiya, Atropatena dövlətlərinin də qüdrətli əyaləti olmaqla güclü prototürk ittifaqının ana yurdu olmuşdur (158, s. 106-107). Naxçıvan çayı adı məhz bu qədim türklərin adını günümüzə qədər özündə qorumuşdur.

Bu baxımdan Naxçıvan makrohidronimik sistemində xeyli sayda hidronimlər məhz tayfa adlı etnonimik hidronimlərdir. Yuxarıda qeyd olunan adlar içərisində yer almış **Kuti** türkləri ilə bağlı Kotamçay, **Sak** türkləri ilə bağlı Cəhriçay, Əlincə çayı, Ərəfsə çayı, Midiya tayfası **buslarla** bağlı Şahbuzçay, Havuşçay, **peçeneqlərlə** bağlı Biçənək çayı, **gellərlə** bağlı Gilançay, skiflərin **Paralat** qolu ilə bağlı Parağaçay, **tubilərlə** bağlı Tiviçay, Bolqar türkləri **vundlarla** bağlı Vənəndçay, **şiraklarla** bağlı Sirabçay, Zərnətinçay adları qədim Naxçıvan ərazisi əhalisinin bütünlükdə türk tayfalarından ibarət olduğunu tam olaraq sübut edir. Əgər bu adların formalaşmasına diqqət etsək, Kotam sözündə **oʷu** səşəvəzlənməsi ilə **Koti/Kuti** tayfa adı, **am** leksemi “sadə xalq” (36, s. 1, 41) sözləri adı “Sadə Kuti çayı” mənasında izah edir. Cəhriçay adı **s̥c**, **aʷə k̥h** səşəvəzlənmələri ilə **Sak** tayfa adı, **uri**-“oğul, varis” sözü ilə (36, s. 370; 40, s. 138) ad Sak varisinin çayı, Əlincə-Erin+sak-“Sak ərənləri” çayı, Ərəfsə/**Ər+əf+sak**- “Sak ərlərinin evi”

mənalarındakı bu adlar tam türk dilindədir. Bu adlardakı **am** - “sadə xalq”, **uri**-“oğul, varis”, **ər**-“ər, kişi, igid”, Şah+buz+çay adında **saq**-“məğrur”, Ha-vuş-çay adında **ka**-“ şan, şöhrət” (36, s. 486-487; 45, s. 607; 132, s. 82) və s. qədim türk sözləri adların türk dilində olduğunu tam sübut edir. Bu adların yaranmasında adları keçən naxər, kuti, sak, peçeneq, Midiya tayfaları və s. prototürklərin iştirakı və adlardakı qədim dil elementlərinin təkrarı ərazi türklərinin vahid dil ailəsində eyni dildə danışdığını sübut edir (ətraflı bax, 158, s. 452-479). Buradakı istər dil, istərsə də tarixi faktlar və hidronimik adlarının sistemli şəkildə tədqiq olunması zərurətini ortaya qoyur ki, bu da coğrafi ərazilərimizə aid sərhədlərinin tam olaraq müəyyən edilməsində dil, tarixi və coğrafi, etnogenetik faktlar baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Ərazi makrohidronimik sistemində **“Çay” komponentli oykonim xarakterli hidronimlərə** də təsadüf edilir. Bu hidronimik sistem məntəqə adları-oykonimlərdən yaranan Arpaçay, Başkəndçay, Gərməçataq çayı, Lizbirdçay, Qahabçay, Küküçay, Ordubadçay, Əyriçay, Nəsirvazçay, Əylisçay hidronimləri daxildir ki, burada hər bir ad istər qədim, istərsə də müasir dilimizin ifadə imkanları ilə yaranıb. Onların mənalarına diqqət etdikdə Arpaçay-“bəy ərlərin” çayı, Başkəndçay (əvvəlki adı baş Anzır) Baş Anzır-“Anu şiraklarının çayı”, Gərməçataq çayı-“Uca, coşqun maq” çayı, Qahabçay-“Şanlı yurd çayı”, Küküçay-“Kükü tayfalarının çayı”, Ordubadçay- “Qurulmuş yurd çayı”, Nəsirvazçay-“Baş şirakların” çayı, Əylisçay-“Uca As yurdunun” çayı hidronimləri qədim türk sözləri hesabına yaranıb.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu adların bir qismi **as, maq, şirak, kükü** tayfa adlarını özlərində qorumaqla həm də etnooykonimik hidronim olaraq özlərini təqdim edirlər. Biz qədim sözlüklərə diqqət etdikdə, bu adları əmələ gətirən bütün qədim türk sözlərinin təkcə bizim dilimizdə deyil, ümumtürk dillərində də geniş

işləndiyinin şahidi oluruq (36, s. 317-328; 40, s. 324, 432; 41, s. 197; 43, s. 73, 122) ki, bu da qədim türklərin ortağ dilləri olduğunu birmənalı sübut edir.

Bütün bunlarla bərabər ərazi makrohidronimləri içərisində bitki adlarından formalaşmış **“Çay” komponentli fitonim xarakterli** hidronimlərə də təsadüf edirik. Onların formalaşmasında əsasən su hövzələrindəki bitkilərin çoxluğu irəli çəkilməklə adların adlanmasında bu fitonimlərin üstünlüyü əsas götürülmüşdür. Bu hidronimik qrupda dörd fitonimik hidronim yer alır ki, bura Qabaqlıçay, Püstəçay, Zoğalaçay, Badamlı çay makrohidronimik adlar daxıldardır. Diqqət etsək bunlar qabaq-boranı tərəvəz, badam, püstə çərəz və zoğal meyvə adlarından formalaşmış fitohidronimdir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək ki, **“çay”** hidronimik ad göstəricili 31 hidronimin içərisində yalnız bir ad-**Pirçay** hidronimi teonim-müqəddəs su mənalı çay adı olmaqla teonimik xarakterli makrohidronimdir.

#### **4. “Göl”, “bulaq”, arx” və s. coğrafi adlı hidronimlərin lingvistik xüsusiyyətləri**

Naxçıvan ərazisi makrohidronimik sistemində bir qrup adlar isə göl, bulaq, çeşmə, arx, su anbarı və s. bu kimi adlarla ərazidə tanınan hidronimlərdir ki, bunların quruluş forması da istər qədim dil elementləri, istərsə də tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyan coğrafi adlardır. Bu adların yaranma forması da müxtəliflik təşkil edir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ərazidə İsxan gölü, Ambarı gölü, Tağlılar gölü. Ağgöl, Camışbatan göl, Tülkü gölü, Tadın gölü, Güznüt gölü, Edilağa gölü, Bazar gölü, Payız gölü, Kalbəəziz gölü, Cəhri gölü, Xərtəkli göl, Qahab gölü, Uzunoba gölü, Qanlıgöl, Bənəniyar gölü, Qazangöl, Göygöl, Meşədərəsi göl adlı 21 makrohidronim ilə qarşılaşırıq. Bu adların quruluş forması da oykonimrik, oronimik adlarda olduğu kimi müxtəlifdir.

Biz bu tipli makrohidronimlər içərisində “Göl” komponentli **etnonim xarakterli** hidronimlərlə rastlaşırıq. Bura kaslarla bağlı Güznüt-“Kas yurdunun” gölü, Bolqar türklərinin qolu olan Qazangöl- “Qazan tayfalarını gölü”, saklarla bağlı Cəhri gölü- “Saklar yurdunun” gölü, Tudin tayfaları ilə bağlı Tadın gölü- “Tudinlərin gölü” etnohidronimlər daxildir. Qeyd edək ki, burada Güznüt və Cəhri gölləri etnohidronim olmaqla yanaşı, həm də oykohidronim xarakterli adlardır. Bu tayfa adları toponimika sahəsi ilə araşdırmalar aparmış son dövr A.Qurbanov, A.Axundov, Y.Yusifov, S.Mollazadə, Q.Qeybullayev, Q.Məşədiyev, T.Əhmədov, R.Yüzbaşev, eləcə də Naxçıvanda bu istiqamətdən İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, A.Bağırov, A.İmanlı və başqalarının tədqiqatlarında geniş yer almaqla onların qədim dövrlərə aid türk tayfaları olduğu elmi faktlarla əsaslandırılmışdır. Göründüyü kimi adlarda tayfa aları ilə formalaşmış etnohidronimlərdən başq, digər formada hidronim kimi sabitləşən adlar da yeri alır.

Ərazi hidronimik sistemində **antropnim xarakterli** “göl” coğrafi ad-nomenlə işlənmiş xeyli sayda makrohidronimlərə də təsadüf edirik. Bunlardan ərazidə geniş tanınan və bu cür formaya malik olan üç antropohidronim qeydə alınır ki, bura **İsaxan** gölü, **Tağılılar** gölü və **Kalbəziz** gölünü daxil etmək olar. Təbii ki, adların bu cür formalaşması yalnız gölləri yaradan şəxslərin adı ilə bağlı olmuşdur. Bu adlara diqqət etsək, **İsaxan**, **Kalbəziz** adlarında “xan”, “kərbalayi” sözləri titul ifadə etməklə yanaşı, həm də coğrafi məkan göstəricisi olmaqla teonimik ad kimi İslam dini ilə bağlı ziyarət məkanını da ifadə edir. Tağılılar gölü adında isə **-lar** şəkilçisi Tağılı sözünə qoşulmaqla bir tayfanı xarakterizə edir.

Bu hidronimik adlarda “göl” komponentli heyvan adlı- **zoonim xarakterli** hidronimlərə də təsadüf edirik. Naxçıvana aid ərazilərdəki hidronimik adlar sistemində bu tipli adlar da çoxluq təşkil etməklə, müxtəlif növ heyvan adlarından yaranmışdır. Lakin

Muxtar Respublika ərazisində geniş tanınan bu makrozoohidronimik adlara yalnız Camışbatan göl, Tülkü gölü adda iki zoohidronim daxildir. Şübhəsiz ki, bu adlar ilkin variantda təbii olaraq yaranmış göllərdir. Lakin sonralar, adı keçən heyvanların göllə bağlı hər hansı bir əlamətləri və ya hər hansı bir hadisəsi göllərə bu heyvan adlarının verilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu cür adlanmaların bir qismində biz “göl” komponentli **oykonim xarakterli** hidronimlərlə də rastlaşırıq. Qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisində bir qrup hidronimlər ayrı-ayrı kəndlərin ərazilərində süni yolla yaradılmış göllər olduğundan təbii ki, bunların adlanmasında kənd adlarının əsas rolu olmuş və adlar oykohidronimik adlara çevrilmişdilər. Bu tipli oykohidronimlər qrupunda yer alan adlara **Bənəniyar, Uzunoba, Qahab, Payız, Güznüt** göl adları misal ola bilər. Biz yuxarıda Güznüt gölünün həm də etnooykonim olmaqla Kas tayfa adını daşıdığını qeyd etdik.

Bütün bunlarla bərabər Naxçıvan ərazisi hidronimik qrupuna daxil olan bir sıra adlar isə, müxtəlif formada yaranmışdır. Biz bu adlar içərisində fitohidronim süni yolla yaranmış Ambarı gölü adını, eləcə də adohidronim olan Meşədərəsi göl hidronimini görürük ki, bunlar mürəkkəb quruluşlu adlardır. Lakin təbii yaranış olan Ağgöl, Göygöl, Qanlıgöl adları isə müxtəlif sifətlərdən yaranmış hidronimlərdir. Qeyd edək ki, hidronimlər içərisində Bazar gölü adı da mövcuddur ki, biz bunun adlanmasının bazara yaxın ərazidə yerləşməsi ilə bağlı olduğunu düşünürük. Lakin, Edilağa gölü, Xərtəkli göl kimi hidronimik adların isə mənası açıqlanmır və bunlar xüsusi tədqiqat tələb edir. Ola bilsin ki, Edilağa göl adı **Adil ağa** adında antroponimdən yaranmış, Xərtəkli isə Xərçənin çox olduğu göl olmaqla ilkin zoohidronimik ad olub sonralardan bu adlar şəklində təhrif olunmuşdur. Bəzi tədqiqatlarda istər oykonim, istərsə də oronim, hidronim tipli bu cür adlar sadə quruluşlu hesab olunsada (107, s. 218-220), biz bu adların mürəkkəb quruluşda formalaşdığını düşünürük.



Ərazi makrohidronimik adları içərisində biz bir qrup **“bulaq”** **komponentli hidronimlərə** də rast gəlirik ki, buna **Ağbulaq, Qarapir** bulağı, **Soyuq** bulaq, **Salaxan** bulağı, **Çimən** bulaq, **Torxuc** bulaq, **Süzgünlər** bulağı, **Xanbulaq, Qızlar** bulağı, **Məşədi Abbas** bulağı kimi adları misal göstərə bilərik. Bu adların quruluşuna diqqət etdikdə burada onların etnonim, antroponim və titul, fərd bildirən adlardan yarandığını görürük.

Diqqət etsək, bu tipli hidronimlər içərisində, **Salaxan bulağı** etnohidronim olaraq Sal/Sul/Çul yazılışlı **Çul tayfası** adından **“Çul xan”** bulağı kimi formalaşmış, El bulağı hansısa fərdin və ya elin tikdiyi bulaq olmuş, Çimən bulağı isə fitonim xarakterli hidronim olaraq yaranmışdır. Bu adlar içərisində Torxuc bulaq adı çox maraqlı semantik quruluşa malikdir. Biz tor/tur qədim türk sözlünə lüğətlərdə **“duracaq”, “düşərgə”,** eləcə də türklərə aid söz kimi **“əbədi”, “durmaq, qalxmaq, toplanmaq”, “tayfa”, “tora/tura”** yazılışında isə **“möhkəm qala”** mənalarında rast gəlirik (36, s. 586; 45, s. 248). Buradakı ikinci xuc/kuş/koş morfemi isə əski dövrlərdə **“köç yeri”** mənasında işlənmişdir (234, s. 277). Bu halda ad **“Köçəri tayfaların bulağı”** mənasında izah olunur. Ağbulaq, Soyuq bulaq kimi adlara diqqət etdikdə bu adların əsasən sifətlərlə yarandığını, Ağbulaq-**“Uca bulaq”,** eləcə də rəng bildirməklə **“Ağ bulaq”** mənaları daşdığını görürük. Bu hidronimik adda **ağ** sözünün **“uca”** mənası daşması müasir dilimizdə **“üzümə ağ olma”-“özünü məndən uca tutma”** ifadələrində də bu mənada işlənir. Biz Nəsimi əsərlərinə də diqqət etsək, **“Kürreyi-rəhmanə ağdın”-“Rəm edənin aləminə yüksəldin”** ifadələrində də bu sözün **“uca”** olaraq işlənmiş (146, s.175) ən qədim türk sözü olduğunu görürük.

Naxçıvan hidronimlərindən Süzgünlər bulağı hidronimi isə fikrimizcə gözəlliklə bağlı su üstünə gələn qızlara istinadən adlanmış hidronimdir. Bununla bərabər **Xanbulaq-“Xanın bulağı”** mənasında ola bilsin ki, hər hansı bir xan tərəfindən yaradılmış bulaq olmuş,

**Qızlar bulağı** hidronimi qızların daha çox getdiyi bulaq, **Məşədi Abbas bulağı** isə antroponimik adla bərabərdini titul daşıyan ad olmaqla fərd tərəfindən yaradılan bulaq kimi özlərini təqdim edirlər. Bütün bunlar hidronimik adların formalaşma üslubu və yaranma yollarının qədim bir tarixə söykənməklə, qədim türk sözlərindən, tayfa adları, türk mifi və s. amillərdə yarandığını, bu baxımdan da formalaşma müxtəlifliyini ortaya çıxarır.

Hidronimlər içərisində təsadüf edilən adlardan bir qrupu “**su**” **komponenti** ilə yaranmış adlardır. Naxçıvan ərazisində **Badamlı su**, **Dəmirli su**, **Qaradərə su**, **Ağsal suyu**, **Sakkar su**, **Narzansu** hidronimlərinə diqqət etsək, burada da etnonim xarakterli **saklarla** bağlı **Sakkarsu**–“Sak ərinin suyu” etnohidronimi ilə qarşılaşıq. Bundan sonra orohidronim xarakterli **Qaradərə su**, **Ağsal suyu** makrohidronimləri, **Narzansu** minerallıqla bağlı hidronim, **Badamlı su**– oykohidronimik, eyni zamanda fitohidronimik ad, **Dəmirli su** isə, tərkibin xarakterinə uyğun yaranmış hidronimik addır ki, bütün bunlar mürəkkəb elliptik quruluşlu, coğrafi ad daşıyıcılı hidronimik adlardır. Biz bu adlarda da digər makrotoponimlərdə olduğu kimi müxtəlif formalaşma üslubunu izləyirik ki, burada prototürk boyları, qədim mif öz tarixi izlərini yaşatmaqla bir daha ərzinin qədimliyini təsdiq etmiş olurlar.

Naxçıvan ərazisində hidronimik adların bir qrupunda biz “**Su anbarı**” II növ təyini söz birləşməsini izləyirik və hidronimlər bu tipdə formalaşmışlar. Bu adlar içərisində “**H.Əliyev adına su anbarı**” hidronimi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adını daşıyan antropohidronimdir. Hidronimik adlardan biz **Aza su anbarı**, **Sirab su anbarı**, etnohidronimlərinə də rast gəlirik ki, burada **Aza**–“As oğlu”, **Sirab**–“Şirak evi” mənalarında tayfa adlarından yaranmış etnohidronimlərdir. **Nehrəm su anbarı** adına gəldikdə isə, bu hidronimik ad “Mən Nax əriyəm” mənasında Naxər türklərinin adı ilə bağlı etnohidronimdir ki, son üç ad qədim türk sözləri və tayfa

adlarından, eyni zamanda oykonimrik ad daşıyıcılı hidronimlərdir. **Arpaçay su anbarı** haqqında isə biz yuxarıda dil və tarixi faktlar ilə ətraflı bəhs etdik.

Naxçıvan ərazisində makrohidronimik adların bir qismi isə **“çəşmə”, “dərə”, “arx”, “kanal”** coğrafi adlı-nomenli hidronimlər kimi mövcud olan adlardır ki, biz ərazidə bu cür bir qrup hidronimik adlara da təsadüf edirik. Burada **“çəşmə”** coğrafi ad göstəricili iki ada təsadüf edirik. Bunların hər ikisinin quruluşunda antroponim-şəxs ad hidronimləri formalaşdırmışdır. **Kalbamusa** və **Albaba** çəşmə adlarında şəxs adları-antroponimik adları müşahidə olunur ki, burada biz **Kalbamusa** adında da dini inancla bağlı **“Kərbəlayi”** teonimik xarakterli rütbə ilə qarşılaşırıq.

**“Dərə, arx, kanal” komponentli hidronimlər** isə **Kordərə, Bağırsaqdərə, Püsyanax** kanalı, **Xor arxı** adlarıdır ki, onlar müxtəlif formalaşma tipinə malikdirlər. Bu adlar içərisində **Kordərə, Bağırsaqdərə** hidronimləri orohidronim olmaqla sifətlərin iştirakı ilə formalaşmış adlar olaraq özlərini təqdim edirlər. Buradakı **Püsyanax** kanalı isə oykohidronim kimi mövcuddur. Qeyd edək ki, Culfa rayonu ərazisində qeydə alınan **Kordərə** hidronimi əsasən az su axarı olmaqla Əlincə çayının sol qoludur. **Xor arxı** adı isə əski türk sözü **“coşqun”** sifətindən formalaşmışdır (39. s. 399; 136, s. 27) və ola bilsin ki, çox əskilərə söykənən ad və su arxıdır. Əgər bu adların formalaşma tiplərinə diqqət etsək, burada da hidronimik adlarda qədim türk **Bus** tayfa adı ilə yanaşı, **xor**-**“coşqun”** türk sözü, eyni zamanda coğrafi ad göstəriciləri tam olaraq qədim Azərbaycan dilindədir. Bu halda adlar etnohidronimik və orohidronimik adlar kim özlərini təqdim etmiş olurlar.

Biz bu hidronimik adlarda da oykonim, oronimlərdə olduğu kimi qədim türk mifləri ilə qarşılaşırıq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz **Kiur** tanrısı adı ilə bağlı Culfa rayonu **Kırna** kəndi ərazisində **Kırna dərəsi, Kırna çəşməsi** kimi hidronimlər bu miflə inanca bağlıdır.

Eyni zamanda **Ana/Anu** tanrı adı ilə bağlı **İlandağ kəhrizi**–“Anu yurdunun kəhrizi”, **Anaqut çeşməsi**–“Qüvvətli Anu çeşməsi”, **Anabad dərəsi**–“Anu yurdunun dərəsi” və **Anabad çayı**–“Anu yurdunun çayı”, **Anzır çayı**–“İşıqlı Anu çayı”, **Anzır bulağı**–“İşıqlı Anu bulağı”, **Şar** tanrı adı ilə bağlı **Şurut gölü**–“Şar məkanı gölü”, **Sirab gölü**–“Şirak evinin gölü”, **Sirabçay**–“Şirak evinin çayı”, **Sirab su anbarı**–“Şirak evinin su anbarı”, **Şarşar bulağı**–“İşıqlı Şar bulağı”, **Sax** tanrı adı ilə bağlı **Saxar su**–“Sak ərinin suyu”, **Qurd** mifi ilə bağlı **Berdik çeşməsi**–“Böri-Qurd varisinin çeşməsi” və s. bu kimi hidronimik adlar əski türk mifinin izlərini özlərində yaşatmaqdadır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisindəki bütün bu mifik hidronimik sistem də bir çox qaynaq və tədqiqatlarda yer almış, müxtəlif izahlarla verilmişdir (166, s. 213-234).

Ümumiyyətlə bu hidronimik adların quruluşlarına diqqət etdikdə, bu adların bir qisminin adlanmasında əski prototürk tayfa adlarının makrooykonimik, makrooronimik və makrohidronimik sistemində izlərin görürük. Bütün bunlar isə ərazidə prototürk tayfalarının məskun olduğuna dair yetərli tarixi və dil sübutlarıdır. Bu təkzibolunmaz faktlar Naxçıvanın qədim mədəniyyətinin və toponimik sisteminin məhz bu tayfalar tərəfindən yarandığını təsdiq etməklə ərazidə prototürklərin yerli-aborigen tayfalar olduğunu göstərir. Ərazinin hidronimik sistemində qeydə alınan tayfa adları qədim dil elementləri və s. bu kimi amillər bütün Azərbaycanımızın o cümlədən də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərasinin tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi və onların dilinin sistemli şəkildə öyrənilməsi istiqamətində böyük siyasi, təcrübi və xüsusi elmi əhəmiyyətə malik əsaslı mənbədir. Fikrimizcə, istənilən ərazinin toponimik sisteminin hərtərəfli tədqiqi dilimizin əski dövrlərinin quruluşu və forması haqqında yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarmaqla mənşəyimiz istiqamətində də tutarlı faktlar ortaya qoya bilər. Bu baxımdan toponimik sistemin tədqiqi aktuallığını itirməmişdir.

## NƏTİCƏ

Tərəfimizdən Naxçıvan-Naxər ölkəsinin antik müəlliflərə, tarixi qaynaqlara istinadən makrotoponimik sistemində aparılmış, etimoloji təhlillər və adlar sisteminin qədim qaynaqlar və areal türk dili imkanları ilə müqayisəli təhlilləri xeyli yeni elmi faktlar ortalığa çıxarır. Qeyd edək ki, ərazi makrotoponimik sisteminin yaranmasında iştirakı olan tarixi faktlardan biri bu adların prototürk tayfa adlarını özündə qorumasıdır. Digər əsas amillərdən biri də ərazi toponimik sistemində müasir dil quruluşumuzdan fərqli daha qədim dil imkanlarımız hesabına yaranmış sözlərin toponimik adlarda mövcudluğudur ki, bunların bir qismi arxaik sözlər olaraq müasir dilimizdə bu gün də təkrarlanmaqdadır. Ən əsası isə bu adlar qədim və müasir Azərbaycan dili hesabına formalaşmış adlardır ki, burada yad dillərə aid makrotoponimik ad qeydə alınmır. Təbii ki, bütün dünya xalqlarının toponimik sistemində onların qəbul etdiyi dini inanc əlamətləri yer almaqdadır. Naxçıvan makrotoponimlərində də biz İslam dinini qəbul etdikdən sonra “kərbalayı”, “hacı” titul bildirən sözlərlə yanaşı, **mehrab**–“üz tutub namaz qılınan divardakı oyuq”, müslüm– “müti, inaclı” (37, s. 332, 430) və s. bu kimi müəyyən mənalar ifadə edən sözlərin toponimik adlara qoşulması ilə rastlaşırıq. Lakin adın formalaşmasında bu sözlərdən sonra gələn sözlər tamamilə türk-Azərbaycan dilindədir.

Coğrafi adlar sisteminin əsasını təşkil edən makrooykonimlər sisteminin yaranmasında əsasən tayfa adlarından adını götürmüş etnooykonimlər üstünlük təşkil edir ki, bu adlar onların dil imkanları hesabına yaranmışdır. İstər etnooykonimlərdə, istərsə də digər coğrafi adlarda qədim şumer-akkad, eləcə də türk mifik təfəkküründən irəli gələn tanrı adlarının Naxçıvan makrotoponimik sistemində təkrarı, ərazidəki prototayfaların ittifaq şəklində geniş ərazilərə güclü təsir etdiyini ortaya çıxarır. Bu tayfaların eyni kökə və dilə mənsubluğu adlardakı prototürk etnooykonimlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq eyni

qədim söz və şəkilçilərin makrotoponimik adlarda təkrar olunması da, bu fikrimizin doğruluğuna inkar olunmaz tarixi dil faktlarıdır.

Qədim Mesopotamiya və Naxər ölkəsi ərazilərindəki qədim türk tayfaların və onların inanc ortaqlığının makrotoponimik adlarda təkrarı tarixi m.ö. VI-I minilliklərə təsadüf edir. Bu isə Naxçıvan ərazisi makrotoponimlərinin qədimliyi ilə bərabər ərazinin qədim mədəniyyət mərkəzi olduğunu da bir daha sübut edir ki, bu qədimlik arxeoloji mədəniyyət nümunələri ilə də tam təsdiq olunur.

Əgər ərazidəki makrotoponimlərə diqqət etsək, onun istər oykonim, istərsə də oronim və hidronim qatında m.ö. V-III minilliyə aid As, Türuk, Kas, Hürri, Kutı, Naxər və s. prototürklərlə bağlı An/Anu, Kiur, Şar, Tork, Nisay və b. qədim türk tanrı adlarının təkrarı da ərazi mədəniyyətinin və toponimik sisteminin qədimliyini göstərən əsaslı faktlardır. **Şarur**–“Şar tanrısının qurduğu”, **Şurut**–Şar tanrısının yurdu” **Kiurna** (Kırna)–“Kiurin verdiyi”, **Nisə** piri–“Nisay məbədi”, **İl An dağ** (İlandağ)–“Anu yurdunun dağı” kimi toponimik adlarda təkrar olunan göstərilən mifik inanclar bir təsadüf deyil, ulu bir tarixin, prototürk mifinin bu torpaqlardakı silinməz izləridir. Bundan başqa bu miflərin oronimik və hidronimik adlar sistemində də eynilə təkrarı buradakı tayfa birliklərinin Şumer və Yunan mədəniyyətlərinə də təsirini, bu ərazi tayfalarının siyasi proseslərdə fəal iştirakını, öz mifik inancını digər xalqlara da aşladığını birmənalı olaraq təsdiq edir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz makrotoponimik sistemdəki oykonim, oronim, hidronimlərdəki, qədim türk-Azərbaycan dili leksik vahidləri və dili elementlərinin müasir dilimizdə belə arxaik və ümumişlək şəkildə təkrarı da dilimizin ilkin quruluş formasının silinməz izləridir. Eyni sözlərin ümumtürk dilləri sözlüklərində yer alması dilimizin çox qədimlərdən türk tayfaları arasında ümumişlək dili olduğunu da sübut edir. Naxçıvan makrotoponimik sistemindəki aşkarlanan qədim dil elementləri, türk sözləri və tanrı adlarının

Şumer, Akkad, Assur, Hett, Urartu, Misir salnamə və mixi yazılarında prototürklərlə bağlı təkrarlanması da bir təsadüf deyil, Bütöv Azərbaycan tarixi və dilinin geniş areala təsiri və mədəniyyəti əlaqələrinin göstəriciləridir. Tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu dil elementlərinin qədim Azərbaycan xalqına mənsubluğu, işğal altına düşən ərazilərdə oykonimrik sistemin tamamilə dəyişdirilməsi erməni, fars, gürcü etnik qruplarının bu ərazilərə gəlmə olduqlarını, erməni uydurmalarının əsassız olduğunu bir daha sübut edir.

Bütün bunlarla bərabər qeyd etdiyimiz kimi antik mənbə məlumatlarında tariximiz, coğrafiyamız və dilimizlə bağlı son 200 ildə aparılmış siyasi təhriflər aradan qaldırılmalı və qədim yazıları oxumaq üçün xüsusi şöbələr fəaliyyət göstərməlidir. Bu Azərbaycan tarixinin, etnoqrafiyasının, etnogenezinin və etnosların dilinin sistemli şəkildə öyrənilməsi istiqamətində böyük siyasi, təcrübi və xüsusi elmi əhəmiyyətə malik problem məsələlərdir. Naxçıvan makrooykonimlərinin tədqiqi zamanı buradakı etnosların yazılı mənbələr əsasında aborijen-yeli xalqlar-qədim azərbaycanlılar olmasının elmi təsdiqi, Azərbaycan elmində bu ərazilərdəki adları qruplaşdıran **“irandilli”, “qafqazdilli”, “ermənimənşəli” kimi konsepsiyaları tamamilə rədd edir.**

Təbii ki, bu istiqamətdə aparılan gələcək tədqiqatlarda müəyyən yanlış fikirlər və səthi, xalq etimologiyası kimi etimoloji izahlar da nəzərə alınmaqla, sözlüklərə istinadlar, tarixi faktlara qərəzsiz yanaşmalar əsas götürülməklə araşdırmalar real faktlara əsaslanacaqdır. Bu cür tədqiqatlar nəticəsində isə, Bütöv Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan-Naxər ərazisində m.ö. minilliklərə aid arxeoloji, etnoqrafik, toponimik və s. araşdırmalara istinadlar olunmaqla bütöv ərazilərimizdəki makrotoponimlərin dili və tarixi haqqında yeni elmi faktlar üzə çıxarılaçaqdır.

## ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРЫ НАХЧЫВАНСКИХ МАКРОТОПОНИМОВ

### (Резюме)

Книга, «Лингвистические характеры Нахчыванских макротопонимов», посвящена к изучению макротопонимов на территории Нахчыванской Автономной Республике. Из сведений античных авторов Геродота, Страбона, Квинт Круций Руф, К.Пталомея, М.Хоренли, М.Каланкатлы и др., и из источников явственно, что фундамент образования этих макротопонимов был заложен в древности на основе имен прототюркских этносов. Можно сказать, что прототюрки **асы, турукки, хурриты, нахары, кутийцы, команы, лулубейцы** и др., которые, сыграли большую роль при формировании географических имен Нахчыванских макротопонимов, до нынешнего дня систематично не были исследованы. В этих топонимах кроме имен прототюрков, одновременно мы ещё встречаемся и с древними тюркскими мифами, языковыми элементами, и этнографическими материалами, которые и сегодня встречаются в этих макротопонимах, особенно в ойконимах, оронимах и гидронимах.

При сопоставительной исследовании эту тему на основе источников были выяснены что, многие исторические сведения и факты о Нахчыванских макротопонимах, и прототюркских этносах в географических названиях фальсифицированы. Во время царской и советской империи, древние летописи, клинообразные надписи и др. исторические факты, связанными с историей этого народа все они были по политической цели отстранены из истории нашего народа советскими учеными. Здесь история Азербайджана, в том числе и история неразделимой части его Нахчывана не были исследованы объективно. По этому, в книге «Лингвистические характеры Нахчыванских макротопонимов»,



были лингвистически анализированы систм макротопонимов, совместно с ойконимов, оронимов, гидронимов как важная проблема в связи изучении истины, на основе исторических сведений и словарей древнетюркского языка. Все эти анализы сопоставлены исследованиями другими авторами.

Нахчыванские макротопонимы как Нахчыван, Шарур, Ордубад, Джулфа, Араз, Алинджа и др., одновременно и названия прототюркских этносов как асы, турукки, хурриты, нахары, бусы, аризанты, маги, буди встречается в сообщениях античных авторов как Геродот, Страбона, К.Птоломей, Аммиан Марцеллин, Иосифа Флавий, Плутарха, М.Каланкайтукски, М.Хоренски и др. По источникам и сведениям этих древних историков и географов подтверждается, что население этой древней земли состоялись только из прототюркских племен-из протоазербайджанцев. Опираясь к этим фактам, всесторонне были исследованы происхождение, и семантика отдельных этноойконимов, одновременно они сопоставлены с периодами археологических находок, ископанных из Нахчыванских территорий. Сопоставление периода исторических процесс этносов и даты выкопанных находок выявил объективные даты свыше 200 этноойконимов. Для полного этимологического анализа каждого этноойконима, были учтены древнетюркские и современные словари.

При исследовании этого проблема выявлены что, культура, бытие и верование этих древне Азербайджанских этносов в Нахчеване влияли культуры и миф к шумерским грецским культурам в древней Месопотамии. В Нахчыванских географических названиях мифы древнетюрков как Ан, Киур, Куту, Шар, Ниса, Сар встречается в макротопонимах Куду йурду, Киурна, Шарур, Шурут, гора Несирваз, Билбил, Ирни, гора Сария, Ниса пири (место святин) и т.д. Мы в шумерской

эпосе «Билгамыс» встречаем имен шумерских богов как Киур, Шар, Ан, Кудур Енлил, Нисай и оронимов как Нисир Сария, Ирнини жилища бога. Все эти данные были уточнены античными сведениями и летописями древних государств. Это не были простые совпадения, а подтверждает древнюю историю и культуры Нахчывана, и его культурные влияния к древнюю Месопотамию.

В книге при изучении макротопонимов была учтена древняя территория Нахчывана и его географических названий до разделения этой территории между Ираном и Россией. Связи с тем были исследованы сведения арабских источников раннего средневековья, сочинении Йакута Хамави, Ф.Рашид-ад-Дина, Хамдаллаха Казвини, Абд-ар-Рашид ал-Бакуви и т.д. По этому направлению всесторонне анализированы архивные материалы Турции и Нахчывана. Были сопоставлены и уточнены нужные факты, встречающиеся и в статистических документах, переписях населения, актах и др. официальных документах, написанных и опубликованных в XVI веке и в начале XX вв., а также в работах видных кавказоведов.

Выявлено, что полную массу ядра этих этноонимов древне-Нахчыванской территории составляют прототюркские-азербайджанские этнонимы. Они являются самыми древними, самыми разветвленными и повсеместно распространенными не только в Азербайджане, но и одновременно на территории Малой Азии (нынешней Турции), Средней Азии, в Сибири, Якутии, Закавказье, Кяркюке и на других территориях тюркских народов.

Во время лингвистических исследований, сопоставлены лексические единицы, составляющие основу этноонимов Нахчывана с лексическими единицами других тюркских народов и выявлены важные научные результаты. Были

выявлены что, в системе обнаружены и многие ойконимы и этноойконимы, оронимы и гидронимы которые образовались мифическими рассудками и мышлениями древних прототюрков.

В книге, на основе макротопонимов кроме изложенных вопросов, впервые широко изучены древнетюркские (палеоазербайджанские) лексические, лексико-семантические, фонетические, отчасти и грамматические элементы дописьменного и письменного периода азербайджанского языка. Следует, отметить что, эти языковые элементы, сохранившиеся по сей день в составе палео и мезоойконимов древнего Нахчывана распространены и на ареале общетюркских языках. Анализы этих древних языковых элементов имеют большое значение для изучения земли Нахчывана по историческим, географическим и языковым аспектам. Исследование этих фактов свидетельствует о значительном месте палеоойконимов тюркского, Азербайджанского происхождения в данной этноойкосистеме. Языковые единицы, активно участвующие в образовании и формировании палеоойконимов в древнем Нахчыване, и сегодня сохраняют в своих корнях языковые единицы азербайджанцев, относившихся к VI тысячелетиям до нашей эры. Все эти письменные памятники имеют немаловажное значение для изучения исторической фонетики, лексики, грамматики древне-азербайджанского языка, этногенеза, этнографии и т.п. населения данного региона. При всесторонних исследованиях выявлены, что тюркские, Азербайджанские этносы в союзе прототюркскими этносами, на данном огромном регионе, были аборигенными населением, начиная из VI тысячелетий до н.э., до нынешнего дня. Эти исторические факты показывают, что макроэтноойконимы Нахчывана не является продуктом последних столетий, а сложилась и формировались восьми тысячелетий тому назад.

## MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI QƏDİM MƏNBƏLƏR

1. Абд ар-Рашид ал- Бакуви. Китаб талхис ал-асар и аджаиб ал-малик ал -каххар. Москва: Наука, 1971, 162 с.
2. Ал-Йа'куби. Книга стран (Китаб ал-булдан). Институт востоковедения РАН. Москва: Восточная литература, 2011, 363 с.
3. Bilqamis dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
4. Evliya Çelebi Seyahatnamesi: 10 ciltte, I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, 767 s.
5. Əbülqazi Bahadır xan Şəcərei-tərakimə (türkmənlərin soy kitabı). // Rus dilindən tərcümə edən, ön söz müəllifi və tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2002, 146 s.
6. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə, Bakı: Azərnəşr. 1992, 72 s.
7. Хоренский Моисей. История Армения. Пер. Н.О.Эмина, Москва: Яуза, СПб., 1893, 323 с.
8. Ибн Хордадбех. Книга путей и страну. Баку: Элм, 1986, 428 с.
9. Иосиф Флавий. Иудейские древности/ Пер. с греческого Г.Г. Генкеля, т. I, СПб., 1900, 716 с.
10. Иосиф Флавий. Иудейские древности/ Пер. с греческого Г.Г. Генкеля, т. II, СПб., 1900, 420 с.
11. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi). Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2010, 1144 s.
12. История Армении Фавстоса Бузанда. Перевод с и комментарии М.А. Геворгяна. Ереван: АН Армянской ССР. 1953, 358 с.
13. Казвини Хамдаллах. Нузхат ал-Кулуб (материалы по Азербайджану)/Х.Казвини; пер. с араб. З.М.Буниятова, П.К.Жузе; Институт Истории АН СССР. Баку: Элм, 1983, 65 с.
14. Каулбарс А.В. В низовях Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи. Атлас Проморьев. Санкт- Петербург, 1833, 3 лист.
15. Киракос Гандзакечи. История Армении – Албании. Пер. и комментарий Л.А.Ханларяна. Москва: Наука, 1976, 357 с.
16. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
17. Клавдий Птолемей. Географическое руководство. См. Латышев В. В. Известия, ВДИ, 1948, XXIV, №2 с. 252, 254.
18. Корнелий Тацит. Анналы. Книга 2/ Историки античности. Т. II, Москва: Правда, 1989, 640 с.
19. Геродот. История. Пер. и примечания Г.А Стратановского.

- Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
20. Григориев В.Г. Статическое описание Нахчыванской провинции, Санкт-Петербург, 1833, 264 с.
  21. Moisey Kalankatuklu Alban tarixi, Mixtar Qoş Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
  22. Описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 226 с.
  23. Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. I, Пер. с древнегреческого М.Томашевской; И.В. Медведева. Москва: Правда, 1990, 592 с.
  24. Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. 2, Пер. с древнегреческого М.Томашевской, И.В. Медведева. Москва: Правда, 1990, 608 с.
  25. Рашид ад-Дин Джамии ат-таварих, Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1956, 538 с.
  26. Səid Nəfisi, “Azərbaycan qəhrəmanı Bəbək Xürrəmdin”, Bakı: Örnək, 1990, 128 s.
  27. Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 с.
  28. Şarden C. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edən V. Aslanov. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
  29. Шереф хан Бидлиси. Шереф-наме. Т. I, СПб, 1860, 353 с.
  30. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку: Элм 1973, 450 с.
  31. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. / Перевод со старонемецкого Ф.К. Бруна. Баку: Элм, 1984, 129 с.
  32. Тит Ливий. История от основания Рима / История античности, т. II. Москва: Правда, 1989, 640 с.
  33. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Перевод А.И.Малеина, СПб., 1911, 208 с.

## SÖZLÜKLƏR

34. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı: Elm, 1980, 576 s.
35. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası. 1986, 114 s.
36. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука. 1969, 676 с.
37. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 1026 s.
38. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü I cild, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
39. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dizini “ENDEKS”, Ankara:

- Basımevi, 1985, 887 s.
40. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.
41. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. II c., Ankara: Basımevi, 1985, 366 s.
42. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. III c., Ankara: Basımevi, 1985, 452 s.
43. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, Москва: Госиздат, 1893, 508 s.
44. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, ч. II, Москва: Госиздат, 1893-1911, 2230 s.
45. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 c.
46. Турецко-русский словарь. Москва: Госиздат, 1945, 708 c.

## **ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ TARİXİ ƏSƏRLƏR VƏ ƏDƏBİYYATLAR**

47. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı: Elm, 1980, 576 s.
48. Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü. (Məlumat toplusu). Bakı: "N-Print" MMC mətbəəsi, 2013, 487 s.
49. Azərbaycan Respublikasının "Naxçıvan İnzibati ərazi bölgüsü"nə dair qanunu № 423 II Q, Bakı şəhəri 1 mart, 2003-cü il.
50. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən XX əsrədək). Bakı: Azərnəşr, 1994, 687 s.
51. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1981, 592 s.
52. Azərbaycanın səsi-Nəvadi Azərbaycan qəzeti, Urmiya, 2006, avqust № 61.
53. Azərbaycan tarixinə dair materiallar-Материалы по истории Азербайджана. Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1964, 175 s.
54. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərb. Ensiklopediyası. 1999, 588 s.
55. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
56. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı: Universitet nəşriyyatı, 1993, 279 s.
57. Хрестоматия по истории СССР (с древнейших времен до 1861 года). Москва: Просвещение, 1987, 400 c.

58. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
59. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
60. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия. 1987, 671 с.
61. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия. 1988, 719 с.
62. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan-İstanbul: Bakanlar Medya, 2008, 521 s.
63. Naxçıvan Muxtar Respublikasının İnzibati ərazi bölgüsü qanunu. Bakı şəhəri, 1 mart 2003- cü il, № 423-IIQ s. 22-27
64. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Siyasi-inzibati xəritə. Bakı: Kartoqrafiya fabriki, 2002.
65. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
66. Naxçıvan bu gün: islahatlar perspektivlər (Beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, 548 s.
67. Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri. Bakı: Təhsil, 2006, 504 s.
68. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (Beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 300 s.
69. Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (Beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 398 s.
70. Naxçıvan tarixi I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
71. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan. İstanbul: Seçil Ofset, 2011, 568 s.
72. Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı: Təhsil, 2006, 91 s.
73. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
74. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.
75. Всемирная история: эллинистический период. Т. 4, Москва: Литература, 1997, 630 с.

## **ARXİV MATERIALLARI**

76. Naxçıvan MR MDA, f. 23, sy. 1, iş № 344, 1749-cu il, 16 s.
77. Naxçıvan MR MDA, f. 23, sy. 2, arx. 9, iş № 4344, 1874-cü il, 11 s.
78. Naxçıvan MR MDA, f. 32, sy. 1, arx. 9, iş № 87, 1924-cü il, 13 s.
79. Naxçıvan MR MDA, f. 40, sy. 1, arx. 133, iş № 27, 1926-cı il, 28 s.
80. Naxçıvan MR MDA, f. 40, sy. 2, arx. 25/133, iş № 9, 1928-ci il, 28 list .

81. Naxçıvan MR MDA, f. 40, sy. 1, arx. 348/38, iş № 16, 1936-cı il, 48 s.

## **İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ**

82. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 135 s.
83. Axundov A.A. Naxçıvan sözünün mənşəyi. // Naxçıvan tarixinin səhifələri Bakı: ADPU, 1996, s. 47.
84. Axundov A.A. Nəşavə, yoxsa Naxçıvan//Elm və həyat. Bakı: Az. SSR, Bilik cəmiyyəti. 1990, № 2, s.1-3.
85. Allahyarov K. Naxçıvan sözünün mənşəyi və mənası. Naxçıvan: NDU, Qeyrət, 2002, № 14. s. 27-30.
86. Aliyev N.İ. Müqəddəs peyğəmbər gəmisini.//Folklor-ədəbiyyat dergisi, Ankara: Omay Matbaacılıq, 2007, № 3, s.115-121.
87. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 504 s.
88. Babayev A.M. Naxçıvan MSSR toponimiyasında “qara” komponenti.//Azərbaycan Onomastikası problemləri. Bakı: Onomastik Elmi mərkəz, 1988, № 11, s. 139-140, 307 s.
89. Babayev A.M. Türksöyün birlik səsi. Bakı: Təhsil, 2006, 364 s.
90. Babayev S.Y. Naxçıvanın bəzi etnotoponimləri/ Elm və həyat. Bakı: Az. SSR, Bilik cəmiyyəti. 1985, № 8, s. 26-27.
91. Babayev S.Y. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 s.
92. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
93. Bağirov A.N. Naxçıvan MR onomastik vahidlər sözlüyü. Bakı: Nurlan, 2003, 231s.
94. Bağirov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
95. Bağirov A.N. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı:Elm, 2002, 288 s.
96. Bağirov A.N. Onomalogiya problemləri.I c. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
97. Bağirov A.N. Onomalogiya problemləri.II c. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 416 s.
98. Bağirov A.N. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında ) Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
99. Budaqova Q.B. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. Bakı: Elm, 1998, 148 s.
100. Budaqov B.Ə., Qeybullayv Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli



- toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 454 s.
101. Budaqov B.Ə., Qeybullayv Q.Ə. Naxçıvan diyarını yer yaddaşı. Bakı: Nafta Press, 2004, 120 s.
  102. Cəfərov C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s.
  103. Cəfərov C.İ. Qafqaz nə deməkdir?//Azərbaycan onomastikası problemləri Bakı: API, №2, 1988, s. 216-218.
  104. Cəfərlı M., Rzayev F.H. Xok məntəqə Adı qədim bir tarix danışa bilər //Mədəniyyət dünyası, X, Bakı: ADMIU, 2005, s. 447-452.
  105. Cəlilov F.A.. Azər xalqı. Bakı: Çıraq, 2005, 432 s.
  106. Cəlilov F.A. Haylar Ərmənistanı necə oğurladılar, yaxud N.Gəncəvinin Şirini Erməni qızdırmı. Bakı: Kür, 2000, 28 s.
  107. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universitet nəşr., 1991, 312 s.
  108. Əliyev Ə.İ. Əlincə yaddaşı. Bakı: Elm və həyat nəşr, 2004, 316 s.
  109. Əliyev T. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qalalarla bağlı səhifələr//Elm və həyat. Bakı: Az. SSR, Bilik cəmiyyəti. 1989, № 10, s. 21-22.
  110. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: ADPU nəşri, 1999, 278 s.
  111. Əliyev V.V. Naxçıvan Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı: İqtisad Universiteti, 2002, 201 s.
  112. Əliyev V.V. Gəmiqaya (rus və İngilis dillərində). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 148 s.
  113. Əsgərov N.Ə. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 486 s.
  114. Fəruq Sumər. Oğuzlar.Bakı: Yazıçı, 1992, 423 s.
  115. Hacıyev İ.M. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
  116. Hacıyev İ.M., Rzayev F.H. Bir daha “Naxçıvan” sözünün etimologiyası haqqında //Tarix və onun problemləri. Bakı: AMEA, 2007, № 2, s. 303-312.
  117. Hacıyev İ.M., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
  118. Hacıyev İ.M. Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair //AMEA Xəbərlər, Naxçıvan: Tusi, 2009, №1, s. 5-12.
  119. Hacı Qadir Qədirzadə. Nuh peyğəmbər dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Qızıldağ, MMC nəşri, 2008, 192 s.
  120. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 187 s.
  121. Həbibbəyli İ.Ə. Nuh tufanı və Nuhun gəmisi haqqında yeni elmi versiya // AMEA NB, Xəbərlər, №1, Naxçıvan: Tusi, 2005, s. 9-13.

122. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-5 min il // Naxçıvan Muxtar respublikasını yaranması: tarix və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, s. 20-28, 406 s.
123. Həbibbəyli İ.Ə. Nuh peyğəmbər və dünya tufanı toplusu. / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, s. 55-68, 300 s.
124. Həsənoğlu H.M. Dünyanın mənfur milləti: Erməni. Bakı: "Əbilov", "Zeynalov və oğulları" 2003, 256 s.
125. Həsənov Zaur. Çar skiflər. Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2005, 480 s.
126. Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud"un coğrafiyası//Elm və həyat. Bakı: Az. SSR, Bilik cəmiyyəti. 1988, № 8, s. 24-26.
127. İmanlı A.K. Araz vadsinin oykonimləri. Naxçıvan: Məktəb, 2013, 74 s.
128. İmanlı A.K. Onomastika məsələləri. Naxçıvan: Məktəb, 2011, 314 s.
129. İmanlı A.K. Şərr və İğdır bölgələrinin yer adları. Naxçıvan: NDU Qeyrət nəşr., 2008, 159 s.
130. İmanlı A.K. Şərr düzünün toponimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 116, s.
131. Kramer S.N. Tarix Şumerdən başlanır. Bakı: Kasımı, 2009, 280 s.
132. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
133. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan toponimiyasında bəzi etnonimlər haqqında//Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1973, s. 28-29
134. Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvanın bəzi oykonimləri haqqında.// Elm və həyat, 1977, № 6, s.12-14.
135. Q.Qeybullayev. Azərbaycan toponimlərində ərəb təbəqəsi haqqında//Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. 1976, № 1, s. 81-87.
136. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 138 s.
137. Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 2004, 128 s.
138. Quliyev Ə.A. "Naxçıvan" sözünün mənşəyi haqqında// Naxçıvan jurnalı, Naxçıvan: Əcəmi, 2000, №2, s. 27, 30.
139. Məmmədov N.G. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərnəşr, 1993, 184 s.
140. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 315 s.
141. Məmmədov R.S. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı: Elm, 1977,

- 157 s.
142. Məmmədhasən Vəliyev (Baharlı). Azərbaycan. Bakı: Elm, 1993, 192 s.
143. Məşədiyev Q.A. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 148 s.
144. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri. Bakı: Nurlan, 2013, 400 s.
145. Nemətova M. Aza kəndi-Azad şəhəri haqqında//Elm və həyat. Bakı: Az. SSR, Bilik cəmiyyəti. 1990, № 2, s.1-3.
146. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Lider, 2004, 376 s.
147. Novruzlu Ə.I., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 106 s.
148. Novruzlu Ə.I., Baxşəliyev V.B. Şərur arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 182 s.
149. Piriye V.Z. «Giran»yoxsa «Gilan»// Elmi əsərlər, Bakı: AMEA Tarix İnstitutu, 2008, s.16-23.
150. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
151. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı I cild. Bakı: Yazıçı, 1992, 184 s.
152. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. II cild. Bakı:Yazıçı, 1993, 232 s.
153. Rzayev F.H. Bir daha «Xanağa» toponimii haqqındı // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu, № 1-2 (13-14), Bakı: Nurlan, 2001, s. 6-10.
154. Rzayev F.H. Ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş bəzi türk toponimləri// Azərbaycan onomostikası problemləri. Bakı, 2002, № X, s. 85-94.
155. Rzayev F.H. Naxçıvanda sak, subi, maq türkləri ilə bağlı etnooykonimlərdə yazıyaqədərki dövr tük dili elementləri //AMEA NB Xəbərlər, Naxçıvan: «Tusi», 2009, №1, s.158-164, 330 s.
156. Rzayev F.H. Gəmiqaya təsvirlərinin və toponimlərinin ümumtürk çağırışı //AMEA NB Xəbərlər, Naxçıvan: Tusi, 2005, №1, s. 113-122.
157. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
158. Rzayev F.H.Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
159. Rzayev F.H.Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
160. Rzayev F.H.. Naxçıvan ərazisindəki prototürk tayfalarının tədqiqi istiqamətləri.// Naxçıvan muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir. (04-05 iyul 2014-cü ildə keçirilmiş Beynəlxalq konfransın materialları).

Naxçıvan: Əcəmi, 2015 s. 220-227.

161. Rzayev F.H. Naxçıvana erməni iddiaları: yer adlarımız və tarixi gerçəklik/Naxçıvan bu gün: islahatlar perspektivlər. Bakı: Nurlan, 2008, s. 242-251, 548 s.
162. Rzayev F.H. Naxçıvan tarixi coğrafiyasında Naxər türkləri. // NDU Elmi əsərlər № 1, (Təbiət elmləri və tibb seriyası) Naxçıvan NDU: Qeyrət, 2010, s. 73-79. 138 s.
163. Rzayev F.H. Naxçıvan yer adlarında dilimizin tarixi təkamülünün izləri /Müasir dilçiliyin problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: Slavyan Universiteti, Kitab Aləmi, 2005, s. 141-143.
164. Rzayev F.H. Milli dəyərimiz “Novruz-Tura” bayramının tarixinə və ondan oğurlananlara bir baxış//Naxçıvan (İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal), № 25. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 86-97.
165. Rzayev F.H. Naxçıvanın oronimik və hidronimik adlarında qədim türk mifi //Filologiya məsələləri Bakı: Elm və təhsil, 2018, №2, s. 21-30.
166. Rzayev F.H. An/Anu qədim türk tanrı adının Naxçıvan ərazisi toponimlərində izləri//Elmi əsərlər, Naxçıvan Universiteti, Naxçıvan NU: Nuh, 2018, №2, s. 81-89, 269 s.
167. Rzayev F.H. Naxçıvan tarixində Gel tayfaları./NDU Elmi əsərlər № 4 (24) Naxçıvan: Qeyrət, 2008, s. 178-184.
168. Rzayev F.H. Nuh adı ilə yaranmış qədim türk tayfası naxərlər.// Naxçıvan: ilkyaşayış və şəhərsalma yeri kimi. 20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 300-308.
169. Rzayev F.H.. Oykonimlərin dəyişdirilməsi, səthi etimoloji izahlar dilimiz və tariximizin oğurlanmasına yol açır// Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2009, s. 126-128.
170. Seyidov A.Q. Baxşəliyev V.B. Sədərək.Садарак.Sederek. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
171. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Cənubi Qafqaz arxeologiyası. Qədim Şərrur. Bakı: Elm, 2012, 466 s.
172. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
173. Seyidov M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
174. Səfərli F. Tarixi mənbələrdə Nuh peyğəmbər. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, s. 46-49, 160 s.
175. Səfərli F. “Gəmiqaya abidələri” //Naxçıvan jurnalı, Naxçıvan: Əcəmi

2000, № 2, s. 32.

176. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
177. Talıbov V.Y. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2009. Beynəlxalq simpoziumun materialları. s.10-16, 300 s.
178. Talıbov V.Y. Tarix boyunca Naxçıvan və müasir dövr. / Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: ADPU, 1996, s. 12.
179. Təhmasib M.H. Dədə Qorqud boyları haqqında//Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. Bakı: Elm, 1961 s. 4-51.
180. Təhmasib M.H. VII əsrə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I c. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960, s. 5-60.
181. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.
182. Yusifov Y. B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.
183. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. Bakı: Maarif, 1987, 204 s

## RUS DİLİNDƏ

184. Абибулаев О.А. Энолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
185. Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Гюлистан-Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.
186. Алиев Кемал. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 129 с.
187. Арсанукаев Р.Д. "Вайнахи и Аланы" Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2002, 270 с.
188. Бартольд В.В. Сочинение. Т. I, Москва: Издательство восточной литературы, 1963, 1019 с.
189. Бартольд В.В. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов //Сочинения. Т. IV, Москва: Наука, 1966, 495 с.
190. Баскаков Н.А. Введение в изучении тюркских языков. Москва: Высшая школа, 1969, 384 с.
191. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва: Восточная литература, 1960, 244 с.
192. Баскаков А.Н. Ногайский язык и его диалекты. Москва-Ленинград: Наука, 1940, 431 с.

193. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1, Москва- Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950, 380 с.
194. Буниятов З.М. Государство атабеков Азербайджана (1136-1225 годы). Баку: Элм, 1978, 278 с.
195. Вагапов Я.С. Проблема происхождения нахского этноса в свете данных лингвистики// Сб. Проблемы происхождения нахских народов. Махачкала- СМОМПК, 1996, с. 174-182.
196. Вагапов Я.С. Проблема происхождения нахского этноса в свете данных лингвистики./Проблемы происхождения нахских народов. Материалы. науч. конф- ции проведенной в Шатое в 1992 г., Махачкала-1996, с.170-182.
197. Вильхельм Г.Г. Древний народ хурриты. Москва: Наука, 1992, 155 с.
198. Волков А.В. Загадки Финикии. Москва: Вече, 2004, 320 с.
199. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
200. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 192 с.
201. Георгадзе Г.Г. Хетты и хурриты по древнехеттским текстам.// Вестник древней истории №1, 1969, с. 71-168.
202. Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва: Восточная литература, 2007, 510 с.
203. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку: Азернешр, 1990, 312 с.
204. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва: Наука, 1967, 504 с.
205. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту//ВДУ, 1951, № 2, с. 265- 266.
206. Дьяконов И. М. Восточный Иран до Кира: (К возможности новых постановок вопроса) //История Иранского государства и культуры. Москва: Наука, 1971, 350 с.
207. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
208. Дьяконов И.М. Очерки истории древнего Ирана. Москва: Восточ. литературы, 1961, 441 с.
209. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1968, 266 с.
210. Еремяна С.Т. Армения по «Ашхарацуйц»у. Ереван: АН Армянской ССР, 1963, 282 с.

211. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии /Ономастика Востока. Москва: Наука, 1980, 228 с.
212. Закиев М.З. Глубокие этнические корни тюркских народов. Астана: Кантана Пресс, 2011, 400 с.
213. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва: Мос. типография, 2000, 176 с.
214. Иванов В.В. Хеттский язык. Серия: Языки зарубежного Востока и Африки. Москва: Восточной литературы. 1963, 224 с.
215. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. Москва: Гос. Политиздат, 1952, 469 с.
216. Иванов Р.Н. Нашествие. Москва: Герои отечества, 2009, 447 с.
217. Исмаил Гаджиев, Фирудин Рзаев. «Армянские историки» придумали армянскую историю.//Азербайджан и азербайджанцы ISSN 1997-9304, Vol. 98 No.5-8 Baku-2010, s. 3-11. 296 s.
218. Казиян А.С. Хаттский язык// Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии/РАН. Институт языкознания. Москва: Академия, 2010, с. 168-184.
219. Капанцян Г.А. Историко-лингвистические работы (Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история). Ереван: Изд. АН Армении 1956. 152 с.
220. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические, памятники. Москва: Наука, 1964, 215 с.
221. Козлова Н.Б., Казиян А.С., Коряков Ю.Б. Клинописи//Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии/РАН. Институт языкознания. Москва: Academia, 2010, с. 197-223.
222. Kramer N.S. Tarix şumerlərdən başlanır. Bakı, 2009, 280 s.
223. Ладынин И.А. Древний Восток. Москва: Дрофа, 2009, 640 с.
224. Лятиф Маммад. Кардуена –колыбель кюрдского народа// Дружба (Dostani). Москва: Админинстратор, 2003 г., № 22. с. 70-71.
225. Лятиф Маммад. Мидийцы в этногенезе курдского народа. // “Дружба” (Dostani), № 12. Москва: Админинстратор, 2001, с. 35-37.
226. Лятиф Маммад. Хроника «Карки де Бет Селох»-история древнего курдского города Киркук. //Дружба («Dostani»). Москва: Админинстратор, 2003 г. № 24. с. 65.
227. Манандян Я.А. О торговле в горах Армении в связи с мировой торговлей древних армян. Ереван: Айастан, 1944, 269 с.
228. Меликишвили Г.А. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен//Вестник Древней Истории № 1, 1947, с. 21-29.

229. Меликишвили Г.А., «Наири–Урарту», Тбилиси: АН Грузинской ССР, 1954, 446 с.
230. Меликишвили.Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва: Изд. АН СССР, 1960, 504 с.
231. Мерперт Н.Я. Очерки археологии библейских стран. Москва: Библейско- Богословский институт святого Апостола Андрея, 2000, 352 с.
232. Мингазов Ш.Р. Этруски и тюрки.//Клио в объятиях национализма. История в контексте национализма, националистического воображения и новейшего мифотворчества. Воронеж: НОФМО, 2008, с.53-61, 205 с.
233. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку: Маариф, 1979, 206 с.
234. Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва: Наука, 1979, 168 с.
235. Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва: Наука, 1965, 180 с.
236. Парсаян В.А.История армянского народа. Ереван: Айастан, 1972, 398 с.
237. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана, вып. I, Баку: Изд-во АН АзССР, 1959, 79 с.
238. Пахомов Е.А. О Сассанидских монетных знаках. ДАН Азерб ССР, 1945, № 1. с. 45.
239. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван: АН Арм ССР. 1944, 364 с.
240. Рахманин А.А. Азербайджан в конце XVI-XVII веке. Ваку: Элм, 1981, 239 с.
241. Рашид ад-Дин. Сборник летописей Т. 1, кн.1, перевод с персидского Л.А.Хетагурова. Москва- Ленинград: Изд. АН СССР, 1952, 253 с.
242. Рзаев Ф.Г. Протоэтнотипы Асы в этногенезе Азербайджанцев. (На основе Нахчыванских этнонимов).//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва: Литера, 2012, №3 (38), ISSN 2073-0071, с. 132-136
243. Рзаев Ф.Г. Племена Нахары в тногенезе древних Нахчыванцев// Етнічна Історія Народів Європи. № 41, ISSN 2309-9356. Київ: Папір Офсет, 2013, с. 132-136.
244. Рзаев Ф.Г. Племена хурриты в летописях и их следы в древнем Нахчыване.// Гілея. ВГО Українська Академія Наук, ISSN 2072-1554 , Науковий Вісник. Випуск 94 (№ 3) Київ: Видавництво,



2015, s. 120-124, 443 с.

245. Рзаев Ф.Г. Племена Хурриты и территория Нахчывана в клинописных надписях и в исследованиях // Наука и мир, International scientific journal, № 7 (35), 2016, Том 2, ISSN 2308-4804, SCIENCE AND WORLD. Импакт-фактор с. 241-247.
246. Рзаев Ф.Г. “Племена Турукки в этногенезе Нахчыванцев”// Academic council of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University. Virtus. Scientific Journal the proceedings No.1, 2017, с. 162-167. ISSN 2410-4388
247. Рзаев Ф.Г. Прототюрки в Нахчыване и их исторические кочевания// Academic council of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University. Virtus. Scientific Journal the proceedings Issue # 24, May, 2018, с. 149-153, 237 с. ISSN 2410-4388
248. Сеидов Г.А. Памятники Куро-Араксской культуры Нахичевани. Баку: Билик, 1993, 226 с.
249. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
250. Теплоухов С. А., Опыт классификации древних металлических культур Минусинского края. Сборник: Материалы по этнографии. Т. IV. Вып. 2. Ленинград: Этнографический отдел Гос. Русского музея, 1929, 214 с.
251. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва: Наука, 1959, 320 с.
252. Шопен И.Н. Исторический памятник состояние Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург. В типографии Императорской Академии наук, 1852, 900 с.
253. Шопен И.Н. Новые заметки о древней истории Кавказа и его обитателей. Санкт-Петербург, 1866, 501 с.

## **TÜRK DİLİNDƏ**

254. Ebülqazi Bahadır Han. Türklerin soy kütüğü (Şeçere-i terekime), Hazırlayan: Zuhal Kargı. Ankara: Simurg, Türk dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, 1996, 559 s.
255. Caferoğlu A.İ. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, I c. İstanbul: İst. Üniversitesi neşri, 1942, 361s.

256. Faruk Sumer. Oğuzlar (Türkmenler). III. baskı, İstanbul: Ana Yayınları, 1980, 701 s.
257. Fuzuli Bayat. Türk dili tarihi. Ankara:Genc,Ofset, 2003, 209 s.
258. Gömec S. Uyğur türkləri tarihi ve kültürü. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1997, 182 s.
259. Rzayev F.H. Kafkasiyanın Etnik Yapısı (Nahçıvan və İrevan hanlığı materialları)// Panorama, sayı 4, İstanbul/Topkapı: Uğur Matbaaçıılıq, 2008, s. 76-79. 80 s.
260. Rzayev F.H. M.ö. minilliklər Naxçıvan əhalisinin etnogenezində qədim Türükkü boyları// Bilimsel Eksen, № 1. Ankara: BRC Basım, 2100, s. 119-127, 184 s.
261. Rzayev F.H. Nahçıvan və Iğdır yörelerinde prototürkler ve tarihi köçler.// II Uluslararası Aras havzası sempozyum 13-15 aralık, 2011- Iğdır. Arzurum: Zafar ofset, 2012, s.112-122, 632 s.
262. Rzayev F.H.. Aras İsminin Etimolojik Açılımı ve Eski As Türk Boyları//I Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu 05- 08 temmuz, 2010-Kağızman-Kars, İstanbul: Atölye ofset, 2013, s. 205-210, 528 s.
263. Rzayev F.H. “Oğuz” Sözüne Yeni Etimolojik bakış Onların Asıl Tarihi ve Nahçıvan, Doğu Anadolu yörelerinde Yayılımı./ I Uluslararası Ahlat- Avrasiya Kültür ve Sanat Sempozyumu. İstanbul: Atölye Osman Matbaa, 2014, s. 299-303.

### **BAŞQA DİLLƏRDƏ**

264. Ибн ал-Факих. Китаб ал-булдан. Лейден, На араб. яз. 1885, 437 s.
265. Əhməd ibn Lütfullah. Min kitab-i cami əd-düval (ərəb dilində). Azərb. SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, XII c., Bakı: Az. SSR EA nəşr.,1957, 251 s.
266. Emily Hammer, Veli Bakhshaliev, Lauren Ristvet/Pleinary resultc from a nev survey fields and upland areas in Sharur region (İngilis dilində) // Naxçıvan : ilkin şəhər və Duzdağ” (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları.) Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 149-176, 360 s.
267. Katerino Marro. Duz dağında tuz madencilığının başlanğıcı hakkında (İngilis dilində). Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ” (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 25-28, 360 s.
268. Lauren Listvet, Hilary Gopnik, Veli Bakhshaliev, Safar Ashurov/ 2010-2011 American- Azerbaijani excavations at Oğlanqala. Naxçıvan : ilkin şəhər və Duzdağ” (27-28 iyul 2012- ci ildə

Keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. İngilis dilində)  
Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 39-66, 360 s.

### **İNTERNET SAYTI**

269. [www. Drevniy mir.academic.ru/5382/Cy6apry; .www. chronologia.org/xpon 5/17.html](http://www.Drevniy.mir.academic.ru/5382/Cy6apry; .www. chronologia.org/xpon 5/17.html)
270. <https://www.facebook.com/permalink.php?id=134807169984956&storyfbid=339439836188354> 29.
271. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D0%B3%D1%83>
272. [www http://tr.wikipedia.org/wiki/ Y%C3%BCe%C3%A7iler](http://tr.wikipedia.org/wiki/Y%C3%BCe%C3%A7iler)
273. [https://www.google.com/search?client=firefox-b-ab&q=Xatay+tayfalar% C4%B1](https://www.google.com/search?client=firefox-b-ab&q=Xatay+tayfalar%C4%B1)
274. <https://az.wikisource.org/wiki/Av%C5%9Farlar/O%C4%9>
275. <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=Az%C9%99rbaycan+etnoqrafiyas%C4%B1+%>
276. [https://drevo-info.ru/articles/19523.html283+cildd%C9%99%29.](https://drevo-info.ru/articles/19523.html283+cildd%C9%99%29)

## MÜNDƏRİCAT

|                                                                                                   |         |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------|---------|
| <b>Giriş</b> .....                                                                                | 3-13    |
| <b>I fəsil. Qədim mənbələrdə Naxçıvan makrotoponimləri, problemlər və tarixi faktlar</b>          |         |
| 1. Qədim mənbələrdə Naxçıvan və onun makrotoponimləri .....                                       | 14-25   |
| 2. Qədim dilimiz və tariximizlə bağlı makrotoponimlərin siyasi yolla təhrifi .....                | 26-56   |
| 3. Naxçıvan makrotoponimlərinin formalaşma yolları və problemlər .....                            | 56-64   |
| 4. Makrotoponimlərin tədqiqi istiqamətləri və səthi etimoloji izahlar .....                       | 65-73   |
| 5. Makrotoponimlərə yeni konsepsiyadan baxış .....                                                | 73-88   |
| <b>II fəsil. Mənbələrdə Naxçıvan makrooykonimləri və onların lingvistik xüsusiyyətləri</b>        |         |
| 1. Son dövr mənbələrində Naxçıvan makrooykonimləri .....                                          | 89-107  |
| 2. Naxçıvan ərazisi makrooykonimlərinin lingvistik izahına dair bəzi qeydlər .....                | 107-113 |
| 3. Naxçıvan ərazisi makrooykonimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri.                                |         |
| 3. 1. Tayfa adlarından yaranmış oykonimlər .....                                                  | 113-163 |
| 3. 2. Antroponim, hidronim və oronimlərdən yaranmış oykonimlər .....                              | 164-168 |
| 3. 3. Müxtəlif forma quruluşlu oykonimlər .....                                                   | 168-175 |
| <b>III Fəsil. Naxçıvan makrooronimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri</b>                           |         |
| 1. Ərazi makrooronimləri haqqında qısa məlumat .....                                              | 179-182 |
| 2. Tayfa adlarından yaranmış makrooronimlər .....                                                 | 182-196 |
| 3. Zoonim, fitonim, mifik- teonimik və müxtəlif adlarından yaranmış makrooronimlər .....          | 196-203 |
| <b>IV. Fəsil. Naxçıvan makrohidronimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri</b>                         |         |
| 1. Ərazi hidronimləri haqqında qısa məlumat .....                                                 | 204-207 |
| 2. Sadə və mürəkkəb quruluşlu hidronimlər .....                                                   | 207-210 |
| 3. “Çay” coğrafi adlı-nomenli hidronimlərin lingvistik xüsusiyyətləri .....                       | 210-214 |
| 4. “Göl”, “bulaq”, “arx” və s. coğrafi adlı-nomenli hidronimlərin lingvistik xüsusiyyətləri ..... | 214-220 |
| <b>NƏTİCƏ</b> .....                                                                               | 221-227 |
| Mənbə və ədəbiyyat siyahısı .....                                                                 | 228-243 |